

**Tanulmányok
Karácsonyi Béla hetvenedik
születésnapjára**

Szeged, 1989

A borítón Christoph Plantinnak a
**De libero arbitrio et meritis bonorum operum
assertio catholica** (Antwerpen, 1575)
című kidványán használt nyomdászjelvénye
látható.

**Tanulmányok
Karácsonyi Béla hetvenedik
születésnapjára**

**Szeged
1989**

**Kiadja a
József Attila Tudományegyetem
Központi Könyvtára és Bölcsészettudományi
Karának Magyar Történeti Tanszéke**

**Szerkesztők
Kulcsár Péter
Mader Béla
Monok István**

ISBN 963 481 818 8

Felelős kiadó: dr. Mader Béla

Hozott anyagról sokszorosítva

8918907 MTA Sokszorosító, Budapest. F.v.: dr. Héczey Lászlóné

TARTALOMJEGYZÉK

Lectori salutem!	5
MARÓTI EGON: A Crixus emlékének tiszteletére rendezett gladiátorviadal problémájához	9
DÉR TERÉZIA: Megjegyzések néhány horatiusi hely értelme- zéséhez	15
SZÁDECZKY-KARDOSS SAMU: Egy balkáni szláv invázió emlékezete Isidorus Hispalensisnél és gót történelme hispaniai folytatójánál	23
SZEGFÜ LÁSZLÓ: Equus fabulosus	31
KRISTÓ GYULA: Telepítés és államalapítás	47
ALMÁSI TIBOR: Pecorari Jakab bíboros diplomáciai pályája	59
PACH ZSIGMOND PÁL: Pannus coloratus és pannus griseus a XIII. századi Magyarországon	71
CSERNUS SÁNDOR: A „Fehér Lovag.” A Hunyadi-mítosz kérdéséhez a XV. századi francia történeti irodalomban	81
MONOK ISTVÁN: Mária királynő könyvtárai	99
ÖTVÖS PÉTER: A genealogia nem készült el. Istvánffy Miklós levele egyik megbízatásáról	105
KEVEHÁZI KATALIN: Egy ferences kódex filológiai problémái	109
KULCSÁR PÉTER: A bécsi bölcsészkar egykori ősnymtatványai Gyulafehérvárott	121
MADER BÉLA: Nemzetértelmezés a Tudományos Gyűjteményben	131
SZENTIRMAI LÁSZLÓ: Középiskolából az egyetemre (Megváltozott szokások az egyetemi hallgatók életmódjában)	141
Karácsonyi Béla történeti tárgyú munkássága (Válogatott bibliográfia)	155

Lectori salutem!

Dicséretes hagyomány a tudomány világában, hogy jeles művelőit születésüknek – többnyire tiszteletre méltóan magas és kerek számú – évfordulón a pályájukhoz kortársként, tanítványként vagy munkatársként kapcsolódók tanulmánykötettel tisztelik meg. E hagyomány szellemében ajánlják jelen kötetet szerzői Karácsonyi Bélának, a tanárnak, pályatársnak és munkatársnak. Elsősorban a TANÁRnak. A fogalom klasszikus tartalma megtestesítőjének.

Karácsonyi Béla 70 évvel ezelőtt, 1919. november 1-én, Budapesten született, értelmiségi családból. Középiskolai tanulmányait a már-már legendás hírv fasori evangélikus gimnáziumban folytatta, s fejezte be 1937-ben jeles érettségivel. A már gyermekkorában minden másnál jobban kedvelt történelem iránti szeretet mellett biztos felkészültséggel, komoly alapismeretekkel iratkozhatott be a Pázmány Péter Tudományegyetem bölcsészkarára. 1942-ben kapja kézhez történelem-latin szakos tanári diplomáját s indul el – a korban eléggé szokványos módon – a tanár és tudós anyagiakat nélkülöző útján: díjtalan könyvtáros és gyakornok lesz a Klasszika-Filológiai Intézetben, majd nemsokára tanársegéd. Mivel fizetett álláshoz nem jut, szakmát tanul, a vas- és fémestergályos szakmát s ez egy köznapibb világgal kapcsolja össze szorosabban. Belép a Vasas Szakszervezetbe, tagja lesz a Szociáldemokrata Pártnak, majd 1945-ben a MKP-nak, s az 1945-ös választásokon az utóbbi képviselőjelöltjeként indul. 1945 mozgalmas időszak kezdetét jelenti az ő saját életében is, az elkövetkező öt év tevékenységben, a munka és a feladatok sokszínűségében egyaránt kiemelkedő. Középiskolai tanár lesz a budapesti Zrínyi Miklós Gimnáziumban, emellett tanít szakérettségis tanfolyamon és három nagyüzemi dolgozók iskolájában. Órákat ad a budapesti egyetemen és a pedagógiai főiskolán. A gimnáziumból rövidesen a Keleteurópai Tudományos Intézethez helyezik át, s mikor ennek Történettudományi Intézetté való átszervezése megtörténik, a magyar történeti osztály vezetője lesz. Mindezzel egyidőben tanszékvezető főiskolai tanárként a budapesti pedagógiai főiskola történeti tanszékének munkáját is irányítja. Tudományos munkája publikációkban is igen gazdag ez időszakban, ekkor készíti el általános és középiskolai tankönyvét (Történelem a VIII. osztály számára. Általános iskolai tankönyv; Történelem az általános iskolák VII. osztálya számára; Magyarország története a honfoglalástól 1526-ig. Ideiglenes középiskolai tankönyv), ír jegyzeteket (Magyar és egyetemes történeti előadások), és számos dolgozata ekkor készül el. Ebben az időszakban kapja mindmáig legmagasabb elismerését, 1949. március 15-én Kossuth-díjjal tüntetik ki.

A Szegedi Tudományegyetemre 1950-ben nevezik ki intézeti tanárnak. Ettől kezdve több mint harminc évig, 1982. november 30-ig a Középkori Magyar Történeti Tanszéken egyetemi docensként dolgozik. Kutatásait és publikációs tevékenységét tovább folytatja, néhány éven belül több egyetemi jegyzete jelenik meg, ír tanulmányokat az országrész már neves folyóiratába, a Tiszatájba, ám egyre több és több időt szentel a számára az élet értelmét jelentő munkának, a tanításnak. Előadásokat és szakszemináriumokat tart a magyar történelem 1526-ig terjedő korszakából. Alapos felkészültsége s hatalmas műveltséganyag birtokában oktatómunkájában hosszasan időz más területeken is. Szemináriumokat vezet a medievisztika tárgyköréből, a klasszika-filológia szerelmeseként irodalomtörténeti, grammatikai előadásokat és auktorolvasási gyakorlatokat tart. A kutatási módszer, forrásismeret, a filológiai pontosság, tudományos objektivitás tőle elsajátított eszközeivel és szellemében útjára bocsátott tanárok, későbbi neves tudósok egész sora kerül ki tanítványai közül. Vezetésével kiváló szakdolgozatok és doktori értekezések sokasága születik. Talán túl sokat is vállal magára az oktatómunkából. Nagy kutatási programjai, többek között a Szovjetunió népeinek történetére vonatkozó középkori magyar elbeszélő források kutatása, Szent Gellért Deliberatio-jának kritikai kiadása és fordítása késedelmet szenvednek, elsődlegessé a tanítványok érdeke válik. Kutatói, tudósi kvalitásainak mélyülését ezenközben azonban a magyar – lengyel krónikával, Janus Pannoniussal, Gellért püspökkel foglalkozó tanulmányai is bizonyítják. Az általa rendkívül magasra tett filológiai mércét önmagával szemben alkalmazza a legszigorúbban, kutatásai kapcsán csak a végsőkiig kiérlelt eredmények kerülhetnek publikációként a tudományos közvélemény elé. Szerkesztőként, lektorként több esetben fektet hatalmas szellemi teljesítményt a készülő munkákba, nagyon sokszor a saját kutatásaira fordított idő terhére. Éveken keresztül szerkeszti az Egyetem Acta-sorozatának Acta Historica köteteit, majd az Acta Bibliothecaria és a Dissertationes ex Bibliotheca Universitatis de Attila József nominatae köteteit.

1982. december 1-től a már addig közel egy évtizede oktatómunkája mellett ellátott egyetemi könyvtári igazgatói tevékenység hivatalosan is főállása lesz. Oktató és kutató munkájában ez a változás törést nem okoz. Közben tudós felkészültségét a Könyvtár és munkatársai, kutatói szellemi irányításában is kamatoztatja, egyetemi óráinak, speciális kollégiumainak, szakdolgozóinak és disszertánsainak a száma nem csökken. Főigazgatói irodája a benne kialakított középkori történeti, részben latin filológiai szakkönyvtárral a tudomány, és a tanítás köznapi viharoktól mentes szentélye, ahol a 70 éves tudós tanár minden fáradsága megszűnik s csak a mindig fiatal szellem munkálódása a fontos.

**Miközben írásainkkal e tanári és tudósi szellem előtt tisztelgünk a het-
venedik születésnapon, a nyugalomba vonulás előestéjén kívánunk Tanár
Úrnak még hosszú, tanítványokban és sikerekben gazdag életet.**

Kötetünk olvasójának pedig kívánunk tudós épülést.

Szeged, 1989. november 1.

A Crixus emlékének tiszteletére rendezett gladiátorviadal problémájához

MARÓTI EGON

Spartacus Mutinánál megverte C. Cassius Longinusnak, Gallia Cisalpina helytartójának seregét, majd a Po-síkságról váratlanul visszafordult hadával és dél felé vette útját.¹ Picenumban ismételt győzelmet aratott a 72. év consulai, L. Gellius Publicola és Cn. Cornelius Lantulus Clodianus felett. Ezt követően halotti áldozatot mutatott be az Apuliában, a mons Garganus mellett kelta és germán csapatai élén korábban elesett egykori gladiátor-társa, Crixus emlékének. Erről Florus – kissé általánosítva az egyszeri eseményt², így számol be: *qui (sc. Spartacus) defunctorum quoque proelio ducum funera imperatoris³ celebravit exequiis captivosque circa rogum iussit armis depugnare, quasi plane expiaturus omne praeteritum dedecus, si de gladiatore munerarius fuisset* (II 8,9). – Appianos (b.c. I 117,545) röviden a következőképpen adja elő a dolgot: ὁ δὲ Σπάρτακος τριακοσίου Ῥωμαίων ἀιχμαλώτας ἐναγίσας Κρίξου⁴

A kutatók régebben merő hosszúvágynak tulajdonították,⁵ megtorlásnak fogták fel Spartacus eljárását.⁶ Az újabb szakirodalomban is több szerző csak megemlíti, esetleg ünnepélyes, méltó halotti ünnepnek, áldozatnak

1 A fordulat okaihoz lásd M. DOI: Why did Spartacus stay in Italia. Tokyo, 1978.

GESZTESI E.: A Spartacus-felkelés leveréséről. Acta Universitatis de Attila József Nominatae. Acta Antiqua et Archaeologica. Suppl. 6. Szeged, 1987. 33.

2 Vö. VILLE, G.: La gladiature en Occident des origines à la mort de Domitien. (BEFAR 235.) Rome, 1981. 229. 6. j. a ducum szóhoz

3 Azaz hadvezért megillető, nem pedig császári ("Kaiserlich") mint R. KAMENIK írja (Die Fechterkämpfe bei der Leichenfeier de Crixus.) Antiquitas 10 (1983) 41.).

4 OROSIUS (V 24,3) négyszáz fogoly viadaláról beszél, más összefüggésbe állítva az eseményt: ez VILLE (i. h.) szerint "une version romancée." A másik két beszámoló hihetőbb; vö. újabban STAMPACCHIA, G.: La tradizione della guerra di Spartaco da Sallustio a Orosio. Pisa, 1976. 45–46. A szerző OROSIUS verzióját a keresztény ideológia érvényesülésének tekinti; uo. 48., 50. Ugyancsak APPIANUS közlését fogadja el újabban OROSIUS ellenében J. CHR. DUMONTI (Servus. Rome et l'esclavage sous la République. Roma, 1987. 286. 66. j.). Lásd még M. DOI: i. m. 45. 24. j.

5 "Rachgier": DRUMANN, W.: Geschichte Roms in seinem Übergange von der republikanischen zur monarchischen Verfassung. IV. Königsherg. 1838. 77. In: DRUMANN, W. – GROEBE, P.: Geschichte .... IV. Leipzig, 1908. 90.

6 "Vergeltung": MOMMSEN, Th.: Geschichte Roms. III. (Berlin, 1922) 80.

minősíti az eljárást, de nem foglalkoznak az indítékokkal.⁷ Van, aki Crixusnak még a nevét sem említi.⁸

Először talán J. Carcopino javasolt megfontolandó magyarázatot Spartacus indítékát illetően, mikor⁹ a Crixus *Munes*-ének bemutatott áldozatnak fogta fel a római foglyokra kényszerített bajvívást. Hasonlóan érti lényegében M. Grant is, aki egyfelől a gladiátorviadal római szokása megcsúfolásának, másfelől a Crixus szelleme kiengesztelésének mondja a halálos végű viadalsorozatot.¹⁰ Ville a *talio* jogi elve érvényesítésének tekinti Spartacus elhatározását.¹¹

Ismeretes, hogy a Mediterraneum környékén élő népek körében általánosan elterjedt szokás volt az elhunyt uralkodók, hadvezérek, előkelő személyek temetésén bemutatott emberáldozat;¹² így az etruszkoknál és a rómaiaknál is, s ezt váltotta fel idővel az egyszerű kivégzés, mészárlás helyett a bajvívás, a gladiátorviadal, amit a rómaiak az etruszoktól vettek át.¹³

Mi készítette azonban Spartacust erre az elhatározásra, miért tartotta ő – illetve a seregének Crixushoz közel álló maradványa – a halotti áldozatnak ezt a módját a leginkább megfelelőnek?

A kérdéssel újabban R. Kamienik foglalkozott ismételten, így két legutóbbi tanulmányában.¹⁴ Kamienik felveti, hogy Spartacus hazájában, Thrákiában is volt hasonló szokás, azonban mégis római analógiákat sorolva¹⁵

7 Így pl. MÜNZER, F.: Spartacus. RE. III. A. (1929.) 1533.; MASKIN, N. A.: Az ókori római története. (Ford.: BORZSÁK ISTVÁN). Bp., 1951. 225.; KOVALJOV, SZ. I. – STAJERMAN, E. M.: Ocsérki istorii drevnego Rima. Moskva, 1956. 163.; STAMPACCHIA, I. h.; GÜNTHER, R.: Der Aufstand des Spartacus. Berlin, 1979. 16. DUMONT: i. m. 286.; JÄHNE, A.: Spartacus – Kampf der Sklaven. Berlin, 1986. 130. a rabszolgasereg elszántsága megszilárdításának lélektani célzatát említi.

8 Pl. BENGTON, H.: Grundriss der römischen Geschichte ... München, 1987.

9 In: Histoire Générale. Ed. G. GLOTZ. Histoire romaine. II. 2. Paris, 1950 559.

10 Die Gladiatoren. Stuttgart, 1970. 19.

11 VILLE: i. m. 229. Vö. MARÓTI E.: Rabszolgák az ókori Rómaiban. Bp., 1969. 154.

12 Vö. POWELL, T.G.E.: The Celts. London, 1958 (= 1963) 153.; I.E. ROUX, FR. – GUYONVARCH, J.: Les Druides. Ouest-France, 1986. 198. – Ez részben azzal a céllal történt, hogy ezek a túlvilágon, az alvilágban majd az elhunyt szolgálatára álljanak; vö. SCHWENN, FR.: Die Menschenopfer bei den Griechen und Römern. Giessen, 1915. (Berlin, 1966) 59., 62. Erre utal CAESAR B.G. VI. 19.4.

13 Lásd pl. SCHWENN: i. m. 173–174.; WISSOWA, G.: Religion und Kultus der Römer. München. 1912 366.; LATTE, K.: Römische Religionsgeschichte. München, 1960. 155–156.

14 Az Antiquitas 1983. évfolyamában megjelent, a 3. j. id. cikke, illetve ACD 23 (1987.) 31–41. (Beiträge zur Geschichte des Spartacus-Aufstandes. Die Fechtspiele bei der Leichenfeier des Crixus. 34–38.). Előbbi: Studia nad powstaniem Spartakusa. I ublin, 1984. IX. fej. 74–80., 157–160. Korábbi idevágó írásait lásd M.DOL: A Bibliography of Spartacus' Uprising. Tokyo, 1988. nr. 286. 313., 357., 409.

15 Antiquitas. 1983. 44–46. ACD. 1987. 35–37.

arra a következtetésre jut, hogy *am Scheiterhaufen des Crixus werden aber die Gladiatorenspiele nach römischen Sitte veranstaltet*.¹⁶

Azonban egyfelől a római temetkezési szokásokat Spartacus nem ismerhette úgy, mint egy mai történész, filológus. Az ő idejében a gladiátorviadatok különben is inkább már tömegszórakozásként az amphitheatrumokban, nem temetéseken zajlottak le. Másfelől a thrák szokások nem tekinthetők helyénvaló indítéknak a kelta Crixussal kapcsolatban. Sz ez a *punctum saliens*: Crixus kelta volt¹⁷, tehát a kelta milióból, szokásokból kell kiindulnunk, magyarázatot keresnünk¹⁸. Crixust társai a saját otthoni szokásaik szerint tisztelték meg, társai, akik ismerték, s bizonyára ők maguk szorgalmazták az emberáldozatot elesett vezérük tiszteletére. A temetési illetve az elhunyt emlékére bemutatott emberáldozat ugyanis a keltáknál is megvolt, — ahogy arról Rómában először Caesar számolt be: *Natio est omnis Gallorum admodum dedita religionibus, atque ob eam causam, qui sunt adfecti gravioribus morbis quique in proeliis periculisque versantur, aut pro victimis homines immolant aut se immolatueros vovent, administrisque ad ea sacrificia druidibus utuntur, quod pro vita hominis nisi hominis vita reddatur, non posse deorum immortalium numen placari arbitrabantur* ...¹⁹ (B. G. VI 16,1 — 3). — Jellemző, hogy Caesar a gallok vallásossága első, tulajdonképpen egyetlen jellemzőjeként ezt említi meg!

Itt lényegében arról van szó, hogy a galliai keltáknál, a Gallusoknál még (a Brit és az Ír szigetek lakóinál még szívósabban) éltek azok az ősi cselekmények, rítusok, amelyek korábban a görögöknél és a rómaiaknál is megvoltak, ám ekkorra már megszűntek, átalakultak, s így érthető ellenérzést keltenek²⁰.

Caesar beszámolója, közlése ehhez képest tulajdonképpen még tárgyilagos, szenvtelen²¹. Kortársai és a későbbi szerzők már ellenségesebb hangnemben írnak. Így pl. először Cicero: *quis enim ignorat eos* (sc. Gallos) *usque ad hanc diem retinere illam immanem et barbaram consuetudinem hominum*

16 Antiquitas. i. h. 42., vö. 44.

17 Lásd SALLUSTIUS: Hist. (g. (M.)) III. 96. D 3. ... Crixo et gentis eiusdem Gallis ... OROSIUS V. 24. l.: ducibus Crixo et Oenomao Gallis. Vö. MÜNZER. F.: Crixus. RE IV. (1901) 1724 — 27., nr. 2. DUMONT: i. m. 272. 591. j.: 280. 634. j.: 282. 646. j.

18 Amint ezt már korábban gondoltuk: Antik Tanulmányok 24 (1977) 271. Az analognak tűnő jelenségek magyarázata gyakran az, hogy a római és görög szerzők más népek szokásait általában a maguk viszonyainak megfelelően írják le illetve értelmezik.

19 B.G. VI. 16.1 — 3. Vö. PLINIUS: N.H. XXX. 13. ... hominem occidere religiosissimum erat ...

20 Vö. pl. POWELL: i. m. 153.; LE ROUX — GUYONVARCH: i. m. 198.

21 Ő még religio-t említ, a későbbi szerzők már jobbra inkább superstitio-t; így pl. TACITUS: Ann. XIV. 30.3: saevis superstitionibus. AURELIUS VICTOR: Caes. 4.2: famosae superstitiones.

*immolandarum*²². A druidák véres emberáldozatai még Augustus korában is folytak, amint ezt a halikarnassosi Dionysios (I. 38.) tanúsítja: καὶ παρὰ Κελτοῖς εἰς τὴνδε χρόνον γίνεται – bár Strabón már eltörlésükről beszél.²³ Plinius ugyanezt Tiberius uralkodásának idejére teszi (N.H. XXX 13). Suetonius szerint azonban ezek gyökeres kiírtása csak Claudius idejében történt meg: *Druidarum religiones apud Gallos dirae immanitatis et tantum civibus sub Augusto interdictum penitus abolevit*²⁴.

Caesartól azt is megtudjuk, hogy az emberáldozatra különösen alkalmasnak tartották a gonosztevőket²⁵, de az elhunyt királyok, előkelőségek szolgáit és clienseit is (uo. 19,4). Megtörtént azonhan hadifoglyok feláldozása, lemészárlása is.²⁶ Sőt, kelta források alapján az is megállapítást nyert, hogy jelentős személyek, hősök temetésén, emléküik tiszteletére párviadalokat is rendeztek – mégpedig lényegében azon meggondolás alapján, amit Caesar mond: *quod pro vita hominis nisi hominis vita reddatur, non posse aliter deonum immortalium numen placari arbitrantur*²⁷. A temetési játék, párviadal (*cluichi caintearech* "a kelták számára tehát bevett szokás volt. Ez a magyarázata pl. annak is, hogy miért vettek részt önként, lelkesen Carthago Nova-ban azon az áldozati viadalon, amit Scipio 206-ban rendezett apja és nagyapja emlékére²⁸.

A fentiek alapján úgy véljük, hogy a harcban elesett kelta Crixus tiszteletére rendezett véres halotti áldozatbemutató a hazai kelta szokásokhoz, hagyományokhoz kapcsolódott. Ahhoz, hogy az öldöklést gladiátorviadal formájában bonyolították le, ahhoz az is hozzájárult, hogy mind a szertartást elrendelő Spartacus, mind az áldozattal megtisztelt Crixus gladiátorként fogott fegyvert a maga és társai szabadságának visszaszerzésére. Azzal ugyancsak tisztában lehettek, mennyivel kegyetlenebb dolog, ha egymást

22 Pro Font. 31., a 69. évben. Vö. később POMPONIIUS MELA III. 2: Gentes superbae, superstitiones, aliquando etiam immanes adeo, ut hominem optimam et gratissimam diis victimam caederent. Manent vestigia feritatis iam aboliate ... SOLINUS 21: ... detestabili sacrorum ritu, iniuria religionis, humanis litant hostiis.

23 Geogr. IV. 4,5. 198.

24 SUETONIUS Claud. 25,5., Vö. AURELIUS VICTOR: Caes. 4,2: compressa per eum (sc. Claudium) per Galliam Drysadarum famosae superstitiones.

25 Uo. 26,5: supplicia eorum, qui aut in latronicio aut aliqua noxii sunt comprehensi, gratiora dis immortalibus esse arbitrabantur. Ennek magyarázata – POWELL: i. m. 154. szerint – az, hogy ezek átestek a rituális sérthetetlenség köztelmén. – Persze az említett kategória hiánya nem okozhatott fennakadást: sed cum eius generis copie deficit, etiam ad innocentium supplicia descendunt – folytatja CAESAR.

26 Lásd KENDRICK, T. D.: The Druids. A Study in celtic prehistory. London. 1927. (1966) 122.; LE ROUX–GUYONVARCH: i. m. 197. Vö. TACITUS Ann. XIV. 30,3: nam cruore captivo adolere aras ... fas habebant.

27 VI. 16,3. Vö. LE ROUX–GUYONVARCH: uo.

28 Lásd LIVIUS: XXVIII. 21. előadását; természetesen a római szerző szokás szerint a maga számára kézenfekvő magyarázatot adja a tények kellő ismerete hiányában.

kell leöldösniök a foglyaiknak, mintha egyszerűen lemészárolták volna őket. Azt pedig nem lehet tudni, hogy a rabszolgák hadifoglyoknak, vagy pedig közönséges gonosztevőknek tekintették-e az elfogott rómaiakat.

Megjegyzések néhány horatiusi hely értelmezéséhez

DÉR TERÉZIA

J. C. M. Grimm *The construction apo koinou in the works of Horace* című munkájában az említett terminusról a következőket írja: „The construction apo koinou has long been recognized by grammarians and rhetoricians and is mentioned as early as the second century of our era. The term, however, has not always been used to designate the same phenomenon. It has been applied to two types of construction. The first includes all passages in which a word (or group of words), although expressed but once, is to be taken with two (or more) *coordinate* clauses or phrases of a sentence. The word (or group of words) to be construed apo koinou may be expressed with either the first or last member, and is to be understood with the other (or others). Example: Liv. XXXV.32.7. *Athenienses maxime in eam rem idonei visi sunt et propter civitatis dignitatem et vetustam societatem cum Aetolis.* ... Propter is to be construed apo koinou with *dignitatem* and *societatem*”.¹ A jelenséget megnevező és definiáló görög szakírók közül az idézett dolgozat szerzője Apollonius Dyscolus és Aelius Herodianus nevét említi.² Ennek a szerkesztésnek a lényege tehát, hogy egy beszédrész, amelyet két vagy több egymással mellérendelt viszonyban álló szóhoz illetve kifejezéshez kell értenünk, csak egyszer szerepel a szövegben. A modern kutatók jelentős része ebben az értelemben használja az apo koinou terminust.³ A jelenség egyaránt előfordul prózai és verses alkotásokban. Vannak olyan kutatók is, akik szórendi megszorítást alkalmaznak, tehát leszűkítik a tárgyalt szerkesztés határait, amennyiben csak akkor tekintik a konstrukciót apo koinou-nak, ha a közös kifejezés a második tagban helyezkedik el.⁴ Így szerepelhet az *alany*, az *állítmány*, a *jelző*, a *praepositio*, a *kötőszó*, a *tagadószó* sőt *egész mondat* is (különösen *vonatkozó mondat*).⁵

Grimm az említett dolgozatban az apo koinou úgynevezett második típusát tárgyalja, annak előfordulását vizsgálja a horatiusi életmű alapján, és 188 helyet talál alkalmasnak arra, hogy ebbe a kategóriába sorolja. Önálló,

¹ GRIMM, J. C. M.: *The construction apo koinou in the works of Horace*. Diss. Philadelphia, 1928. 7. – A görög terminusokat latin betűs átírásban közöljük.

² GRIMM: i. m. 7.; UHLIG, G.: *Grammatici Graeci*, pars II., vol. II., Lipsiae, 1910. 170–171.; SPENGEI, L.: *Rhetores Graeci* I–III., Lipsiae, 1853–1856. III. 94.

³ Lásd pl. KÜHNER, R. – GERTH, B.: *Ausführliche Grammatik der griechischen Sprache*, zweiter Teil, zweiter Band, Hannover – Leipzig, 1904. 560–561.

⁴ Lásd pl. KÜHNER, R. – STEGMANN, C.: *Ausführliche Grammatik der lateinischen Sprache*, 2. Teil, 2. Band. Hannover, 1912. 559.; LEUMANN, M. – HOFMANN, J.B. – SZANTYR, A.: *Lateinische Grammatik*. II. Syntax und Stilistik. 2. Teil. 2. Band. München, 1965. 834.

⁵ LEUMANN – HOFMANN – SZANTYR: i. m. 834–836.

pontos meghatározást nem ad. Új fejleménynek tekinti a fenti terminus alkalmazását erre a jelenségre. A konstrukció definiálásakor Schmalzot idézi, de megjegyzi, hogy az említett szerző tekintetbe veszi az apo koinou úgynevezett első típusát is. Tehát Schmalz apo koinou példái között egyaránt szerepel az alábbi két passzus: *neque tamen pro opinione Thrasybuli auctae sunt opes* (Nep. Thras.2,4), ahol a *Thrasybuli* genitívus egyaránt tartozik az *opes*-hez és az *opinione* szóhoz; valamint *laus illi debetur et a me gratia maior* (Hor. Sat.1,6,88), ahol a *maior* vonatkozik a mellérendelt viszonyban álló *laus*-ra és *gratia*-ra egyaránt.⁶

Grimm az általa vizsgált és apo koinou-nak nevezett szerkesztés esetében a következő jellemző vonásokat emeli ki: azok a szavak illetve kifejezések, amelyekhez az úgynevezett koinon tag tartozik, nem állnak egymással mellérendelt viszonyban, de – néhány kivételtől eltekintve – ugyanabban a (tag)mondatban helyezkednek el. Példaként álljon itt a Grimm munkájában 7. számmal jelölt idézet: „...C.I.5.12 – 13. *miseri, quibus / intemptatu nites. quibus*: dative of reference with *nites* and *intemptata*. The sense seems to require that it be taken with both; ...”⁷ A fentiekből logikusan következik, hogy Grimm azokat az eseteket, amelyekben a koinon taggal kapcsolatban álló szavak vagy kifejezések egymással mellérendelt viszonyban vannak, általában nem veszi figyelembe, mivel „these fall within the province of the other type of the construction”. Négy példa esetében azonban kivételt tesz: „But such passages have been included if the common expression is to be taken in two different constructions. Examples 43, 80, 93 and 101 are examples of this kind.”⁸ Dolgozatunkban bemutatjuk, hogyan értelmezte Grimm az említett példákat, ismertetjük más kutatók véleményét és mindehhez hozzáfűzzük saját megjegyzéseinket.

A Grimm által 43. számmal jelölt horatiusi hely a következő:

dum Priami Paridisque BUSTO

insultet armetum et catulos ferae

celent inultae, stet Capitolium (Carm.3,3,40 – 42.)

Idézetünk Horatius harmadik római ódájának azon részlete, amelyben Iuno az istenek gyűlésén elmondja, hogy megbékél a korábban gyűlölt trójaiakkal, s hozzájárul Róma dicsőséges felemelkedéséhez és más népek

⁶ GRIMM: i. m. 8.; STOLZ, Fr. – SCHMALZ, J.H. – HEERDEGEN, F.: Lateinische Grammatik. Handbuch der klassischen Altertumswissenschaft. München, 1910. 686.

⁷ GRIMM: i. m. 9., 17. Az apo koinou ez újabb típusának részletes kifejtését lásd: KIEFNER, G.: Die Versparung. Untersuchungen zu einer Stilfigur der dichterischen Rhetorik am Beispiel der griechischen Tragödie (unter Berücksichtigung des schema apo koinou). Wiesbaden, 1964. 10 – 12. Az említett szerző csak ezt a szerkesztést tekinti apo koinounak, a GRIMM által az apo koinou első típusaként jelölt formát a Versparung terminussal nevezi meg, és annak is részletes ismertetését adja (i. m. 13 – 16.).

⁸ GRIMM: i. m. 9.

feletti uralmához. Ennek azonban igen szigorú feltétele, hogy Tróját nem szabad újjáéleszteni, pusztán kell hagyni. Ezt az állapotot mutatja be képszerűen tárgyalt helyünk: a trójaiak egykori királyának, valamint a bajokat kiváltó Parisnak sírját állatok tiporják, s a vadak rejtik oda kicsinyeiket. Grimm a következő megjegyzést fűzi a fenti helyhez: „*busto*: dative of the indirect object with *insultet*; ablative of means with *celent*. It must be taken with both. *Insultet* and *celent* are connected by *et* but because the instruction is different, the example has been included.”⁹ Grimm értelmezése szerint tehát a *busto* szó azonos alakú, de két különböző grammatikai casust (dativus és ablativus) reprezentál. Rasi a *busto*-t dativusként az *insultet*-hez kapcsolja,¹⁰ Bo ugyanígy értelmezi a helyet,¹¹ a Plessis – Lejay kommentárban a *busto* minősítése: helyhatározói ablativus.¹² Úgy gondoljuk, hogy a *busto* szó mind az *insultet*-tel mind a *celent*-tel kapcsolatban áll. Ha helyhatározói ablativusnak tekintjük, a következőképpen értelmezendő: „a síron járkálnak, ugrálnak az állatok és ott rejtik el kicsinyeiket a vadak.” Ha Bo és Rasi értelmezéséből indulunk ki és a *busto*-t dativusként az *insultet*-hez kapcsoljuk, akkor a *celent*-hez értelemszerűen oda kell gondolnunk: „ott, abban”: pl. *in eo*. Találunk utalást arra is, hogy az *insultet* igében elsődleges, lokális jelentése mellett felsejlik a gúny, a fennhéjázás árnyalata.¹³ Természetesen Grimm felfogását is elfogadhatónak tartjuk a *busto* szó értelmezését tekintve.

Következzék Grimm 80. számú példája.

Vosque, veraces cecinisse Parcae,
QUOD semel *dictum est* stabilisque rerum
terminus *servet* bona iam peractis
iungite fata. (Carm. saec.25 – 28.)

A költő a Párkákhöz (Clotho, Lachesis, Atropos) könyörög, hogy teljessé, váltsák valóra a Róma számára megszabott szerencsés sorsot. Grimm a 26 – 27. sorokat az alábbi módon értelmezi: „*quod*: nominative, subject of

9 GRIMM: i. m. 20. Az *instruction* szó valószínűleg sajtóhiba a *construction* helyett, amely ugyanebben a szövegösszefüggésben előfordul a már idézett helyen (8. jegyzet) valamint a munka 36. oldalán is. Az e példánál kifejtett indoklásra a másik három passzus esetében is utal a szerző.

10 RASI, P.: *Le Odi e gli Epodi di Q. Oratio Flacco, commento ad uso delle scuole*. Palermo – Roma, (1920). 168 – 169.

11 BO, D.: *Q. Horati Flacci Opera. Vol. III. De Horati poetico eloquio*. Paravia, Torino, 1960. (a továbbiakban: BO: *Q. Horati Flacci Opera III.*) 206.

12 PLESSIS, F. – LEJAY, P.: *Oeuvres d'Horace*. Paris, 1912. 126. Lásd még: DÉR T.: A kettős kötésű dativus Horatiusnál. *Acta Antiqua et Archaeologica. Suppl. III.* Szeged, 1981. 31.

13 KIESSLING, A. – HEINZE, R.: *Q. Horatius Flaccus: Oden und Epoden*. Berlin, 1955.8 (a továbbiakban: KIESSLING – HEINZE: *Oden und Epoden*) 267.

dictum (est) and accusative, direct object of *servet*. It is needed with both ...¹⁴ Rámutat a *quod* kettős funkciójára Rasi,¹⁵ s igen érdekes Nauck kifejtése: „Für *stabilisque* würde *genauer quodque stabilis* stehen denn das vorausgehende *quod* ist Nom., und *servet* verlangt den Acc. Regelrecht konnte auch fortgefahren werden: *maneatur immotum* (Aen.I.257.).“¹⁶ Utal tehát a *quod* sajátos helyzetére, s a második tag tartalmi párhuza- maként említi az idézett vergiliusi helyet. Bo a *quod*-ot a következőképpen értelmezi: a kérdéses helyen nominativusnak tekinti, de mindenképpen szükségesnek tart egy másik casusban (accusativus) álló *quod*-ot: „subaud<i> iendum</i>>, quod, si adesset, casu cum rel<i> ativo</i>> ... non congrueret.“¹⁷ A szóban forgó Horatius-passzus tartalma ünnepélyes, fenséges. Ennek megfelel a művészi kifejezőmód rendkívüli tömörsége is. A tartalmat talán így lehetne kifejtteni: *Vosque veraces cecinisse* (= *veridicae, quae veraciter cecinistis*) *Purcae, quod semel* (= *semel in perpetuum*) *dictum est quodque stabilis rerum terminus servet* (ti. *bona fata, peragenda, futura*) *iungite* (fatis) *iam peractis*.¹⁸ Borzsák egyebek mellett az alábbi megjegyzést fűzi vizsgált helyünkhöz: „Így adják kíséruöl sorsunkat ..., így szabták meg Róma sorsát is ..., és ez a sors – mint a *iungite* mutatja – jó volt, ezt „örizze meg” (*servet*: opt.) nem annyira a *stabilis rerum terminus*, mint a vég stabilitásán örködő istennők.“¹⁹ Ezt az értelmezést látszik erősíteni az antik kommentátor, Porphyrio kitétele is: „syllepsis est; ex verbo enim singularis numeri «servet» pluralis nascitur «servetis quod semel dictum est».”²⁰ A fenti horatiusi hely vizsgálata után egyértelműen megállapítható, hogy Grimm értelmezése helytálló, a szöveg csak úgy értelmezhető, hogy a *quod* névmásban két casus (nominativus és accusativus) koncentrálódik. Másként fogalmazva: a nominativusban álló *quod* formából egy ugyanolyan alakú, de eltérő casust (accusativust) kell beleértenünk a szövegbe, hogy a szerkesztés grammatikai szempontból teljessé, a mondanivaló pedig könnyebben meg- ragadhatóvá váljon.

14 GRIMM: i. m. 23.

15 RASI: i. m. 314.

16 NAUCK, C.W.: Des Quintus Horatius Flaccus Oden und Epoden. Leipzig. 1868. 215.

17 BO, D.: Lexicon Horatianum. I – III. Hildesheim. 1965, 1966. (a továbbiakban: Lex. Hor.) II. 202 – 203.

18 A példa elemzéséhez lásd még RASI: i. m. 314 – 315.; BORZSÁK I.: Horatius Ódák és epódoszok. Auctores Latini. XVIII. Budapest, 1975. (a továbbiakban: Auct. Lat. XVIII.) 510.; KIESSLING – HEINZE: Oden und Epoden. 476 – 477.; BO, D.: Q. Horati Flacci Opera. III. 270.; MEYER, G.: Pomponii Porphyrii Commentarii in Q. Horatium Flaccum. Lipsiae, 1874. (a továbbiakban: Porphyrio) 179.

19 Auct. Lat. XVIII. 510.

20 Porphyrio 179.

Következő, Grimm által 93. számmal jelölt példánk értelmezése sok fejtörést okozott már a kutatóknak.

dum pecori lupus et nautis INFESTUS Orion
turbaret hibernum mare (Epod.15,7–8.)

A költő Neaera nevű kedvese hűtlenségét panaszolja a 15. epódosban. A leány megszegi állhatatosságot és örök szerelmet ígérő esküjét. A fogadalom tartalmát reprodukáló sorok a „... tu ... iurabas ...” kifejezéstől függnék (3–4. skk.). Idézett helyünkkel kezdődik az eskü és a következőképpen folytatódik: *intonsosque agitare Apollinis aura capillos, / fore hunc amorem mutuum* (9–10. skk.). Neaera a természet örök törvényeire és Apolló isten örök ifjúságára való hivatkozással támasztja alá érzelmeinek tartósságát. A fent idézett két sor (7–8) kapcsán Grimm az alábbiakat írja: „*infestus*: a predicate adjective with *lupus*; an appositive adjective with *Orion*. It is needed with both; ...”²¹ A Kiessling–Heinze kommentárban a következő rövid megjegyzést találjuk: „*infestus* gehört apo koinou auch zu *lupus*.”²² Borzsák ugyancsak két helyhez tartozónak érzi az *infestus*-t: „*dum pecori lupus* a folytatásból ide is értendő: *infestus* (esset).”²³ A kutatók tehát alapvetően egyetértenek abban, hogy az *infestus* a *lupus*-ra is értendő. Az első tag Grimm és Borzsák felfogása szerint úgy zárható le, hogy ezen a helyen a melléknév állítmányi jellegű, illetve annak részét képezi: *infestus esset*. A magunk részéről ezt elfogadható megoldásnak tartjuk. Vannak azonban olyan vélemények is, amelyek más értelmezést javasolnak.²⁴ Ezek részletes tárgyalására nem térünk ki, csupán Postgate szerintünk figyelemre méltó megoldási javaslatát említjük: „*dum lupus infestus turbaret* (neuter, sc. 'per ovilia' or 'in ovilibus') et *Orion nautis infestus hibernum mare turbaret* (active).”²⁵ Ebben az esetben tehát a *turbaret* ige is tartozna mind az első, mind a második taghoz. A *lupus* állítmányaként jelentése „zavart okoz”, az Orion-hoz kötve: „felkavarja” a tengert. Állítását az alábbi Vergilius hellyel támogatja meg Postgate: *inpastus ceu plena leo per ovilia turbans / suadet enim vesana fames manditque trahitque / molle pecus ...* (Aen. 9. 339–341.).

21 GRIMM: i. m. 24.

22 KIESSLING–HEINZE: Oden und Epoden. 543.

23 Auct. Lat. XVIII. 563.

24 A hely értelmezésével kapcsolatban lásd még pl. NAUCK, C. W. – HOPPE, P.: Des Horatius Flaccus sämtliche Werke. 1. Teil. Oden und Epoden. Leipzig und Berlin. 1910. 219.; ALTON, E. H.: The zeugma in Horace Epode XV. In: The Classical review, 1905. 215–217.; GRIMM: i. m. 24., 92. példa; DÉR: i. m. 20–21.

25 POSTGATE, J.P.: On Horace Epode XV,5 and Seneca Herc. Oet. 355. sqq. In: The Classical review, 1905. 217–218.

Utolsóként vegyük szemügyre a Grimm dolgozatában 101. számot viselő passzust:

At quanto *meliora* monet *pugnantiaque* ISTIS
dives opis natura suae, ... (Sat.1,2,73 – 74.)

Horatius e korai szatírájában számos példa alapján a mértékletességre figyelmeztet, óv a végletektől s a természetes vágyak egyszerű, túlzásoktól mentes kielégítésére ösztönöz. Az idézet értelmezésekor Bo és Borzsák az *istis*-t dativusként a *pugnantia*-hoz kapcsolja.²⁶ Így a névmás nem kötődik a *meliora* középfokú melléknévhez, annak jelentése általánosságban „jobb, különb dolgok”. Az *istis* kifejtése a Kiessling – Heinze kommentár szerint: „quae tu facis.”²⁷ Grimmnél a következő magyarázatot találjuk: „*istis*: ablative of comparation with *meliora*; dative with *pugnantia*. It is needed with both; ...”²⁸ Úgy gondoljuk, hogy a szatíra egész tartalma nem zárja ki, inkább sugallja, hogy a *meliora* középfokú melléknévet is kapcsolatba hozzuk az *istis* névmással. A költő mondanivalója tehát idézett helyünkön: „a természet a te cselekedeteidnél sokkal jobb és azokkal ellentétes dolgokra int (azaz ilyeneket javasol).”

Amint rövid fejtegetésünkéből kitűnik, mind a négy helyen lehetségesnek tartjuk Grimm ama értelmezését, amely szerint két, egymással mellérendelt viszonyban álló szóhoz olyan módon tartozik egy harmadik, hogy az kapcsolódási pontjai szerint eltérő szerepkört tölt be. A problémát abban látjuk, hogy az említett szerző ezeket a passzusokat besorolja az általa az apo koinou konstrukció második típusának tekintett példák közé, noha a két szerkesztés – általa is alapvetőnek tekintett – különbségére, az úgynevezett vezérszókat összekötő kapcsolatos viszony meglétére vagy hiányára rámutat, s ezt a négy helyet kivételnek tekinti és bizonyos szempontból külön csoportként kezeli. Véleményünk szerint még a fenti megszorítással sem indokolt az említett szerkesztéseket az apo koinou második típusaként értelmezett példák között említeni. A 15. epódusz (7–8.skk.) esetében az *infestus* azonos grammatikai casusban tartozik mindkét szóhoz, de – Grimm értelmezése szerint – az egyikhez kötve praedicativ, a másikhoz kapcsolva appositiv jellegű. A további példákban az egymással mellérendelt viszonyban álló vezérszavakhoz kapcsolódó koinon tagok azonos hangzású, de két különböző casust fognak össze. Úgy gondoljuk, az említett négy példában megfigyelhető szerkesztésekre az apo koinou klasszikus értelmezése vonatkoztatható. Bizonyítékul idézzük Zuendel megállapítását, amelyben igen nagy számú antik és középkori szerző apo koinou felfogását

26 BO, D.: Q. Horati Flacci Opera. III. 204. BORZSÁK I.: Horatius Szatírák. Auctores Latini. XVI. Bp., 1972. 54–55. Lásd még DÉR: i. m. 31.

27 KIESSLING, A. – HEINZE, R.: Quintus Horatius Flaccus: Satiren. Berlin, 1957. 6 35–36.

28 GRIMM: i. m. 24.

összegzi: „Vocabulum vel pars enuntiationis omittitur ... per figuram apo koinou ... , cum verbum quoddam deesse videtur, quod aut praecedat aut sequitur et vel eadem vel alia forma subaudiendum est. ...”²⁹

Végezetül két megjegyzést kívánunk tenni: 1. A Grimm művében található példák mindegyikét érdemes alaposan megvizsgálni. Sok kétségtelenül értékes megállapítás mellett több olyan vitatható esetet találhatunk ugyanis dolgozatunkban, amelyeknek tisztázása mindenképpen kívánatos. Ennek a munkának az elvégzése is hozzájárulhatna annak a zűrzavarnak a tisztázásához, amely a klasszikus görög – latin nyelv rövidítő-tömörítő, kihagyásos szerkezeteinek értelmezését és terminológiáját illetően kialakult, s amire már sok kutató felhívta a figyelmet.³⁰ 2. Ezzel összefüggésben 2. jelen dolgozat szerzője szükségesnek tartja felülvizsgálni azt a kérdést, vajon apo koinou-nak tekinthető-e – s ha igen, mennyiben – azon szerkesztés, amelyben az úgynevezett közös kifejezés egy mondat olyan tagjaihoz kapcsolódik, amelyek nem állnak egymással mellérendelt viszonyban.

---

29 ZUENDEL, G. A.: *Historia termini figurae quae dicitur apo koinou eiusque figurae usus Horatianus*. Diss. Wien, 1914. 45.

30 Ld. pl. LEUMANN – HOFMAN – SZANTYR: i. m. 822-836.

Egy balkáni szláv invázió emlékezete Isidorus Hispalensisnél és gót történelme hispániai folytatójánál

SZÁDECZKY-KARDOSS SAMU

1. Számos modern írás, amely a szlávság korai történetét tárgyalja vagy érinti, hivatkozik sevillai Szent Izidor (Isidorus Hispalensis) egyik passzusára,¹ mint egy Balkán-félszigeti szláv betörés forrására. Ám az Isidorus nevéhez kapcsolt információt szinte mindig filológiailag pontatlanul kezelik a szakemberek. S hasonlóképpen járnak el azzal a balkáni szláv betörést szintén említő anonim kütfővel is, amely nem egyéb, mint Isidorus *Historia Gothorum Wandalorum Sueborum* című művének 754 táján Hispaniában keletkezett folytatása (*Continuatio Hispana*).²

Máig vannak kutatók, akik Isidorus krónikájának (*Chronica maiora*) egy régebbi edícióját veszik kézbe,³ főleg a Migne-félet,⁴ holott Th. Mommsen 1894 évi kritikai kiadása⁵ óta minden korábbi szövegmegállapítás teljességgel elavultnak és nem egy helyt félrevezetőnek tekintendő. Az is előfordul, hogy valaki látszólag Mommsen textusára hivatkozik, ugyanakkor azonban ténylegesen elavult edíció szövegét veszi mondanivalója alapjául.⁶ Akad, aki a több mint egy évszázaddal Isidorus halála (636) után keletkezett anonim *Continuatio* szláv betörésről szóló infor-

1 ISIDORUS HISPALENSIS, *Chronica maiora* § 414a (annus mundi 5821).

2 *Continuatio Hispana* a. DCCLIV 8.

3 Lásd például: NYSTAZOPOULOU-PELEKIDOU, M.: Les Slaves dans l'empire byzantin: The 17th International Byzantine Congress. Major Papers (Publications Coordinator: G. VIKAN), New York – Washington 1986 347., 363.; VASMER, M.: Die Slaven in Griechenland. Vorwort von H. DITTEN. Leipzig 1970 14; HERRMANN, E.: Slawisch-germanische Beziehungen im südostdeutschen Raum von der spätantike bis zum Ungarnsturm. Ein Quellenbuch mit Erläuterungen, München 1965 37 (a fejezetszámozás a Migne-féle kiadásé); BON, A.: Le Péloponnès Byzantin jusqu'en 1204, Paris 1951 36.; CHARANIS, P.: Graecia in Isidore of Seville. In: *Byzantinische Zeitschrift* 64 (1971) 22. (a következő műre hivatkozva: JENKINS, R.: *Byzantium and Byzantinism*. University of Cincinnati 1963 24.); STRATOS a lejjebb a 19. jegyzetben idézett helyen.

4 *Patrologiae cursus completus ... accurante J.-P. MIGNE ... Patrologiae Latinae tomus LXXXIII.*, Paris 1850 1017–1058.

5 *Chronica minora saec. IV. V. VI. VII.* Edidit Th. MOMMSEN. II. (Monumenta Germaniae historica. Auctores antiquissimi XI.), Berolini 1894 (Nachdruck: München 1981), 391–423 (előszó), 424–488 (szövegközlés kritikai apparátussal) (a továbbiakban: MOMMSEN).

6 Lásd például: LEMERLE, P.: Les plus anciens recueils des Miracles de Saint Démétrius et la pénétration des Slaves dans les Balkans II. *Commentaire*. Paris 1981 91; BARISIC, F.: Cuda Dimitrija Solunskog kao istoriski izvori. Beograd 1953 91, 149 vö. 95.

mációját magának a tudós sevillai püspöknek tulajdonítja.⁷ Találkozunk az-
 zal is, hogy valaki Hérakleios tizenhatodik uralkodási évét (*sextum decimum*
... imperii annum) mintha 615-tel azonosítaná, negyedik uralkodási évét
 pedig (*anno imperii ... quarto*) 615–616-tal,⁸ holott Hérakleios 610 okt. 5-
 én lépett trónra.⁹ Kevésbé zűrzavaros, de szintén elhibázott Hérakleios ne-
 gyedik esztendejének a 613-as polgári évvel való azonosítása,¹⁰ holott annak
 lényegesen nagyobb hányada (több mint háromnegyede!) 614-re esett. Nem
 példátlan a *Continuatio* híradásának teljes figyelmen kívül hagyása¹¹ és pedig
 indokolás nélkül. Végül olvashatunk a két forráshelyet egyébként korrektül
 értelmező véleményt is, amelynek azonban hiányossága, hogy a kronológia
 problémájának a megoldását meg sem kíséri.¹² Ennyi és ilyen sokféle hibás
 vagy legalábbis nem teljes interpretáció után talán nem indokolatlan újra
 vizsgálat alá venni a szövegeket.

7 WALDMÜLLER, L. (Die ersten Begegnungen der Slawen mit dem Christentum und den
 christlichen Völkern vom VI. bis VIII. Jahrhundert. Die Slawen zwischen Byzanz und
 Abendland. Amsterdam 1976 255) először a valóban Isidorustól származó híradást idézi
 korrekt értelmezéssel; aztán azonban azt állítja, hogy ugyanaz az auctor („derselbe
 Autor,” tehát Isidorus) más helyt egy hasonló utalást hoz („einen ähnlichen Hinweis
 bringt”), nem veszi észre, hogy az utóbbi passzus nem ugyanattól az auctortól, hanem egy
 másik ismeretlen nevű (több mint egy századdal későbbi) szerzőtől való. — ANGELOV,
 D. (Die Entstehung des bulgarischen Volkes. Berlin 1980 57) ISIDORUS „Historia
 Gothorum Wandalorum Sueborum” című műve részének tekinti azt, ami a valóságban e
 munka száz évnél később íródott folytatásában áll. — PETROV, P.: (Istorija na Balgarija
 v 12 toma II. Parva Balgarska darzava. Sofija 1981 86) nemcsak ISIDORUS és a névtelen
 continuator közt nem tesz különbséget, hanem ISIDORUS két műve, a *Chronica maiora*
 és a *Historia Gothorum Wandalorum Sueborum* között sem.

8 Talán(?) így értendő WEITHMANN, M. W.: Die slavische Bevölkerung auf der
 griechischen Halbinsel. München 1978 110 297. A megfogalmazás persze homályos, nem
 biztosan értelmezhető; az azonban egészen biztos, hogy WEITHMANN nem veszi észre,
 miszerint ISIDORUS krónikájának 414a paragrafusához (amely a 16. uralkodási évet
 említi) nem az 5813-as, hanem az 5821-es (vagy 5820-as) világév (annus mundi) tartozik a
 kéziratokban, miként ezt MOMMSEN 488. oldalán a táblázat világosan mutatja.

9 GRUMEL, V.: I.a chronologie. (Traité d'études byzantines I.) Paris 1958 356.

10 Így VOJNOV, M.: Fontes Latini historiae Bulgaricae. I. Serdicae 1958 384; ANGELOV i.
 m. (feljebb 7. jegyzet) 57.

11 FRITZE, W. H.: Bedeutung der Awaren für die slawische Ausdehnungsbewegung. In:
 Zeitschrift für Ostforschung 28 (1979) 517; GRAFENAUER, B.: Nekaj vprasanj iz dobe
 naseljevanja juznih Slovanov. In: Zgodovinski Casopis 5 (1950) 76; KULAKOVSKIJ, Ju.:
 Istorija Vizantii III. London, 1973. 52.; OBOLENSKY, D.: Cambridge Medieval History.
 IV 1. Cambridge 1966 482.

12 Így DITTEN, H.: Zur Bedeutung der Einwanderung der Slawen. In: Byzanz im 7.
 Jahrhundert. (Berliner Byzantinische Arbeiten. Bd. 48.) Berlin 1978 96.

A következő eszmefuttatás szerény célkitűzése világosan megmutatni, mi az, ami Isidorus *Graecia* szláv inváziójáról szóló híradásából biztosan kiolvasható, s mi az, ami ezzel a híradással több-kevesebb valószínűséggel kapcsolatba hozható.¹³

2. A nagyszámú kódex, amelyet Mommsen az Isidorus-féle krónika (*Chronica maiora*) szövegének megállapításához kollacionált, két egymástól világosan elkülönülő csoportot alkot; ezek Mommsen előszavának a terminológiájával élve az *ordo prior* és az *ordo posterior*.¹⁴ Az első csoport kéziratai elsöprő többségükben Sisebutust (612–621), a második csoportéi Suinthilant (621–632) említik, mint a nyugati gótok királyát a krónika megírásának a befejezésekor.¹⁵ Ebből nyilvánvalóan kitetszik, hogy Isidorus életében (meghalt 636-ban) egy első, majd később egy második kiadás is megjelent. Egyéb adatok (a krónikában fellelhető legkésőbbi évek, illetve datálható események) pedig azt mutatják, hogy az első redakció 615-re, a második 624–626 tájára tehető.¹⁶

A bennünket itt foglalkoztató szláv betörésről valójában kizárólag a második kiadás szól.¹⁷ Ám a Migne-féle *Patrologia Latina* nyolcvanharmadik kötetében olvasható szövegkiadás nem különíti el a krónika első és második redakcióját;¹⁸ ezért hiszik (tévesen!) a Mignenél lenyomtatott textus használói, hogy Isidorus *Graecia* szláv előzónlását 615-re (a krónika első kiadásának záró esztendejére) tette,¹⁹ ami azonban a Mommsen által tisztázott kézirati hagyomány tényleges vallomása szerint teljességgel valótlan.

Isidorus krónikájának a margóján (tehát nem a szöveg mondatfűzésébe ágyazva) folyamatosan jelezte, hogy az egymást követő római, illetve bizánci császárok a világ teremtésétől (i.e. 5200-tól) számítva hanyadik évig ural-

13 Egy-két ponton jelen tanulmány mást, illetve többet mond, mint e tárgykört érintő korábbi írásaim: Az avar történelem forrásai IX. Az első avar kaganatus hatalmas csúcsán. In: Archaeologiai Értesítő. 113 (1986) 97-98; Die Nachricht des Isidorus Hispalensis und des spanischen Fortsetzers seiner „Historia“ über einen Slaweneinfall in Griechenland. In: Szlávok-Protobolgárok-Bizánc. Slavjanite-Prabalgarite-Vizantija (= Hungaro-Bulgarica II.). Szeged 1986 51–61.

14 MOMMSEN i. m. 396–408.

15 ISIDORUS HISPALIENSIS: Chronica § 417, 417a, 417b (p. 480 ed. MOMMSEN). Vö. §414, 414a, 414b (p. 479 ed. MOMMSEN); lásd még Mommsen 488 oldalán a megfelelő világvégre vonatkozó adatokat a kódexekben.

16 MOMMSEN 407–410, 422–423; JIRECEK, K. – RADONIC, J.: Istorija Srba I. Beograd 1952 55.

17 ISIDORUS: Chronica § 414a (MOMMSEN i. m. 479., 488.)

18 MIGNE i. m. 83. col. 1056. (feljebb 4. jegyzet.)

19 Jellegzetes példája ennek az eljárásnak STRATOS, A. N.: Byzantium in the Seventh Century I. Amsterdam 1968 119, 416. Bár MOMMSEN kiadására hivatkozik, lényegében mégis ugyanúgy banik ISIDORUS datálásával, mint STRATOS. LEMERIE, P.: Les plus anciens recueils des miracles de Saint Démétrius et la pénétration des Slaves dans les Balkans II. Commentaire. Paris 1981 91; az mindenesetre többlet LEMERIE-nél, hogy ő a Continuatio Hispana datálására is tekintettel van.

kodtak.²⁰ A szövegben pedig azt tüntette fel első mondatként, hogy uralmuk hány évig tartott. (Ezt követte a korukban történt főbb események ismertetése.) Az anyagelrendezés eme sémájától némileg eltért Herakleios (Heraclius) korszakának a megtárgyalása, akinek az uralma csak Isidorus halála (636) után fejeződött be (641-ben). Itt tehát a teljes uralkodási idő helyett a krónika lezárásáig terjedő esztendőkre utaló számadatok állnak (mások az első és ismét mások a második kiadásban). Az első kiadásnál az *annus mundi* 5813,²¹ a második kiadásnál ugyanez 5821 (illetve *varia lectio*: 5820).²² Az első mondat pedig az *ordo prior* kézírataiban (414 Mommsennél) a szlávok említése nélkül(!) így szól: *Eraclius dehinc quintum agit annum imperii*. Csak az *ordo posterior* kódexeinek első mondata (Mommsennél § 414a) említi a szlávokat is így: *Eraclius dehinc sextum decimum agit imperii annum. cuius initio Sclavi Graeciam Romanis tulerunt, Persi Syriam et Aegyptum plurimasque provincias*.²³

Egyiptomot a perzsák a 616–618-619 években foglalták²⁴ el, Szíriát viszont már 611–614 folyamán megszállták.²⁵ A *cuius* névmás tehát semmiképpen sem vonatkozhat Hérakleios tizenhatodik uralkodási évére (625 okt. 5 – 626 okt. 4), hanem általában császári uralmára, a szövegben az *imperium* főnévre. Mivel a kútfő szerint a három esemény, *Graecia*, *Syria* és *Aegyptus* ellenség kezére kerülése egyként az uralkodás kezdetén (*initio*) zajlott le, Sevilla püspökének a híradásából csak annyi vehető ki, hogy ő a kérdéses balkáni szláv inváziót nagyjából Hérakleios kormányzása első évtizedére (610–620) datálандónak tudta.²⁶

20 A világevek kézírati variánsait MOMMSEN nem az általános kritikai apparátusban, hanem a 482–488. oldalakon álló külön táblázatban („Varia lectio ad annos mundi”) adja, ám ennek Hérakleiosszal kapcsolatos adatait ignorálják az ISIDORUS-t citáló kutatók; lásd pl. feljebb a 9. jegyzetet. Az isidorusi krónika világeveit is feltüntető összeállítás található MOMMSEN i. m. 245–251 oldalain. – MOMMSEN i. m. 424: „Annos mundi, quibus Isidorus utitur, adscivit ut reliqua omnia ex chronicis Hieronymi.” HIERONYMUS szerint a világ teremtésének éve i. e. 5200; lásd erről GRUMEL, V.: *La chronologie* (Traité d’Études Byzantines I.) Paris 1958 219.

21 MOMMSEN 479, 488.

22 MOMMSEN 488.

23 MOMMSEN 479.

24 BUTLER, A. J. – FRASER, P. M.: *The Arab Conquest of Egypt and the Last Thirty Years of the Roman Dominion*. Oxford 1978 XXXVII 69–92, 498–507; STRATOS i. h. 113–114.

25 DITTEN, H.: *Byzanz im 7. Jahrhundert*. (Berliner Byzantinische Arbeiten. 48.) Berlin 1978 311; STRATOS i. h. 104–110.

26 A forráshelynek ezt az egyedül elfogadható interpretációját adja például ENSSLIN, W.: *Slaveneinfälle*. In: *Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*. Neue Bearbeitung von G. WISSOWA III a. Stuttgart 1927 704; WALDMÜLLER i. m. 255.

A kérdés már most az, vajon az itt szóban forgó szláv betörés kizárólag Isidorus krónikájából ismert esemény-e, vagy pedig maradt fenn más kútfő is, amely erről vall. A válasz, ha nem is egzakt bizonyossággal, de a biztosat megközelítő mérvű valószínűséggel így szólhat: van a kezünkben másik releváns forrás is, a *Continuatio Hispana* 8. fejezete.²⁷

3. Isidorus gót-vándál-szvév történetének a hispaniai folytatója egyben a nagy sevillai püspök történeti műveinek jó ismerője is volt. Minthogy a *folytatást* Hérakleios trónra kerülésével kezdte,²⁸ a *continuatio* néhány híradása tartalmi egyezést mutat ugyancsak Hérakleios koráról szóló isidorusi passzusokkal. Ehhez jön néhol messzemenő nyelvi egyezés Izidor és folytatója között.²⁹ Így első pillantásra az a gondolat vetődik fel, hogy a *Continuatio* egyik forrása Isidorus volt a szlávokról szóló híradás esetében; ezt egészíthette ki egy másik kútfő, amelyből az Isidorusnál hiányzó évmegjelölést vette a *folytató*. Ám az adott esetben egy másik lehetőség is kínálkozik.

Isidorus gyakorlata az volt mind krónikájában, mind a gótok, vandálok és szvévek történetében, hogy a kronológiai vázat adó uralkodók (bizánci császárok, gót királyok stb.) uralmának idejét évszámszerűen rögzítette; viszont az egyes uralkodók korán belül az események esztendejét általában nem tüntette fel. Nem tüntette fel akkor sem, ha a kútfő, amelyből adatát vette, egyértelmű évre szóló datálást tartalmazott. Bőséges bizonyíték minderre Isidorusnak az a nagyszámú közlése, amelynek (Mommsen kiadásában a margón regisztrált) forrása Iohannes Biclarensis, Victor Tonnennensis és Prosper krónikája.³⁰ Ezek a szerzők ugyanis következetesen esztendőkhöz kötve tüntetik fel az eseményeket,³¹ ám Isidorus az ilyen időmeghatározást rendszeresen elhagyva veszi át híradásaikat. Így nagyon valószínű, hogy az Isidorus-féle *Historia Gothorum* hispaniai folytatója ugyanabból a forrásból merített a Hérakleios korabeli szláv invázióról szólva, amelyet Isidorus is használt;³² csak míg a sevillai püspök szokásának megfelelően az évszám-

27 MOMMSEN i. m. 337. 13–15.

28 MOMMSEN i. m. 334. 23–24.

29 Tartalmi és egyben nyelvi egyezés: *Continuatio Hispana* 18 fin. ~ ISIDORUS: Chron. 416b (MOMMSEN i. m. 340. 480.). – Csak nyelvi egyezés: *Continuatio* 17 fin. ~ ISIDORUS: Chron. 319 (MOMMSEN i. m. 340. 464.). – Csak tartalmi egyezés: ISIDORUS Hist. Goth. 60. 61. ~ *Continuatio* 15 fin. ~ ISIDORUS Chron. 415. 416 (MOMMSEN i. m.: 291. 339. 479–480.)

30 MOMMSEN i. m. 277–278. 286–290. 469–478.

31 MOMMSEN i. m. 184–206. (Victor Tonnennensis). 211–220 (Iohannes Biclarensis). – *Chronica minora saec. IV. V. VI. VII.* Edidit Th. MOMMSEN I. (Monumenta Germaniae historica. Auctores antiquissimi. IX.) Berolini 1892 (Nachdruck: München 1981) 410–485. (Prosper Tiro).

32 MOMMSEN i. m. 325–326 egy összeállítást ad a *Continuatio Hispana* megfogható forrásairól. Nem kétséges azonban, hogy az itt felsoroltakon kívül más írásokba is betekintetett a continuator (akinek legfőbb előképét a 741-ig terjedő „*Continuatio*

megjelölést elhagyta, addig a névtelen continuator az esztendő megtartásával együtt írta át a számunkra elveszett kútfőrészletet eként: *Huius (sc. Eraclii) temporibus, in era DCLIII, anno imperii eius quarto, Sclavi Greciam occupant.*³³

Akárhonnán vette a continuator a maga híradását (én mindenesetre a másodikként említett feltevést, Isidorus és folytatója részéről egyazon kútfő használatát vélem valószínűbbnek), egy ponton biztosan többet tudunk meg tőle, mint Isidorustól. Az utóbb említett szerző szövegéből, láttuk, csak annyi volt kiolvasható, hogy Hérakleios uralmának első évtizedére (610–620) tehető a szláv invázió. A *Continuatio Hispana* ezzel szemben évszámot is ad: Hérakleios császár negyedik uralkodási esztendejét (613 okt. 5 – 614 okt. 4 614-et polgári évet),³⁴ illetőleg a hispaniai éra³⁵ 653. esztendejét (a 615-ös polgári évet). Az utóbbi római száma DCLIII hihetőleg másolási hiba DCLII helyett, aminek a korrigálásával 614-es kapjuk, mint *Graecia* szláv előzőnlésének az időpontját. *Graecia* pedig (hogy az időmeghatározás után a helymeghatározást is megpróbáljuk pontosítani) Isidorusnál (s hihetőleg írói környezetében is) nemcsak a szó szűkebb értelmében vett klasszikus Hellast jelölte, hanem alkalomadtán a késői császárkor Illyricum elnevezésű tartományegyüttesének (praefecturájának) a jó részét is (*Illyricum autem generaliter omnis Graecia est*, írja egy helyt Sevilla tudós püspöke).³⁶

4. Amely forráshelyek még Isidorusnak és folytatójának eddig megbeszélt passzusaihoz, a 614 évi szláv invázióról szóló híradásokhoz kapcsolhatók, azokkal nem kell itt részletesebben foglalkoznunk. Igaz P. Lemerle a most megtárgyalt két kútfő téves értelmezésével jutott a 614-es datáláshoz; ám a többi ebbe az összefüggésbe vonható forráshelyet³⁷ mesterien dolgozta

---

Byzantia Arabica" jelentette; ez utóbbit a *Continuatio Hispana*val párhuzamosan nyomtatja le MOMMSEN).

33 *Continuatio Hispana* 8 (MOMMSEN i. m. 337, 13–15.)

34 Lásd feljebb a 9. jegyzetet.

35 GRUMEL i. m. 218. így határozza meg a hispániai érat: Elle se calcule à partir du 1er janvier 38 av. J. C.

36 ISIDORUS: *Eymologiae sive Origines*. XIV. 4., 7. Vö. CHARANIS, P.: *Graecia* in Isidore of Seville. In: *Byzantinische Zeitschrift* 64 (1971) 22–25.

37 Az egyiptomi Nikiu város püspöke, Iohannes (109. 18) hírt ad a Thessalonikén kívüli összes (balkáni?) területek ellenséges dúlásáról (CHARLES, R. H.: *The Chronicle of John, Bishop of Nikiu* Translated from Zotenberg's Ethiopic Text, Oxford 1916 175–6). Véleményem szerint ez a híradás inkább 609-re (vagy 610-re) vonatkozhat, semmint 614 tájára, miként LEMERLE (i. h. 91-2.) gondolja. A kérdéses passzus ugyanis olyan szövegösszefüggésben áll, amely elsősorban Phokas császár bukásának előzményeihez kapcsolódik, s Phokas bukásának ideje 610. okt. 5. Az az érvelés, miszerint Phokas uralma (602–610) idején a Balkán avar-szláv részről történő támadása szünetelt, nem egészen meggyőző. Maurikios halála után Thrákia is ott szerepel azok közt a

fel a *Miracula Sancti Demetrii* II 1. fejezetének a történeti kommentárjában.³⁸ Georgios Pisidés Hérakleios császárt dicsőítő epikus panegyricusában (*Heraclius II* 66-82)³⁹ utalt arra, hogy a költemény hőse a belső bajnak (azaz Phokas zsarnokságának) a felszámolása után mindjárt külső ellenségekkel kényszerült szembenézni s ezek közt ott voltak az előtörő szlávok is. Szent Demeter csodái (anonim szerzőtől származó) második könyvének első fejezete pedig eleven képet festett az Illyricum majd minden provinciáját családostul vándorolva előzőnlő, szárazon és vízen egyként támadó szláv törzsekről, amelyek csak Thessaloniké városát nem tudták elfoglalni, de körös-körül mindenütt megvetették a lábukat.⁴⁰ A hagiografikus írás thessalonikéi szerzője a közletről érintett ember közvetlenségével részletezi azt a balkáni eseményt, amelyet az ezer kilométernél távolabb élő hispániai írástudó egyetlen szófukar mondatba foglal: *Sclavi Graeciam Romanis tulerunt*.

---

tartományok közt, amelyet ellenség pusztít; lásd az erre valló forrásokat az Archaeologiai Értesítő 113 (1986) 86–88. oldalain (a 13. jegyzet idézte cikkemben).

38 LEMERLE i. h. 83–93.

39 Giorgio di Pisidia: Poemi. I. Panegirici epici. Edizione critica, traduzione e commento a cura di A. PERTUSI. Ettrai 1960 209, 245–255, 272.

40 LEMERLE i.m. I. Le texte (Paris 1979) 169–179., vö. 180, 184-5.; Archaeologiai Értesítő 113 (1986) 99–101.

Equus fabulosus

SZEGFŰ LÁSZLÓ

1. Amikor nomád őseink a Duna-Tisza vidék lakosait rémíszttgették paripáikat nem kímélő, villámgyors portyáikkal, s az ellenszegülőket letiprór, vakmerő lovasrohamaikkal hont foglaltak maguknak, aligha jutott valamelyiküknek is az eszébe, hogy legfényesebb haditettüket, Szvatopluk országának elfoglalását éppen egy mén miatt kérdőjelezi meg majd ezredév múltán a történetírás. Látszólag bizony cáfolhatatlan az érv, ugyanis történeti tény, egykorú források tanúsítják: a morva vezér meg sem érte a honfoglalást.

Regino prümi apát *Chronicon* című művében a 894. esztendő eseményeinél írja: „Ez idő tájt halt meg (diem clausit extremum) Zuendibold, a morva szlávok királya, övéi között bölcs és jellemére nézve igen eszes férfiú, akinek az országát fiai csak rövid ideig és nem szerencsésen tartották hatalmukban, mivel a magyarok mindent földig leromboltak.”¹

Megerősíti ezt a híradást a Fuldai Évkönyvek tudósítása, amelyben ugyancsak a 894. évnél ez áll: „Zwentibold, a morvák fejedelme, minden álnokság e rejtekhelye (vagina totius perfidiae), amikor emberi vére szomjazva körüljárta a vele határos össze vidéket, végre szerencsétlenül elhalálozott (diem ultimum clausit infelicititer), buzdítván övéit, hogy ne a békét szeressék, hanem inkább maradjanak meg saját földjeik ellenségének.”²

Ezekből a rövid értesítésekből semmiféle pontos információt nem nyerünk Szvatopluk halálának közvetlen okáról, bár gyanítani engedik, hogy a morva vezér nem öldöklő csatában, véres küzdelmekben esett el, hanem „ágyban, párnák közt” végezte életét. Úgy, ahogyan Kónsztantínosz Porphürogennétosz elmeséli: „Tudnivaló, hogy Morávia fejedelme, Szvatopluk vitéz volt és félelmetes a vele szomszédos népek szemében. Ennek a Szvatopluknak három fia volt, és halála előtt országát három részre osztotta fel, és három fiára egy-egy részt hagyott, meghagyván, hogy az első nagy fejedelem legyen, a másik kettő pedig az első fiúnak legyen alárendelve. Buzdította őket, hogy ne támadjanak viszálykodva egymás ellen, ilyen példát tárván elébük; elővett ugyanis három vesszőt, összekötözte és odadta az első fiúnak, hogy törje el ezeket, s amikor az nem bírta, odadta ismét a másodiknak, úgyszintén a harmadiknak, majd azután szétbontván a három vessz-

¹ *Catalogus fontium historiae Hungaricae aevo ducum et regum ex stirpe Arpad descenduntium ad anno Christi DCCC usque ad annum MCCC.* (Ed. GOMBOS, ALBINUS FRANCISCUS). Bp., 1937–1938. — a továbbiakban: CFH — 2039.; A magyarok elődeiről és a honfoglalásról. (Szerk. GYÖRFFY GYÖRGY). Bp., 1975. — a továbbiakban: MEH — 208.

² CFH 132., MEH 211.

szőt, odadta egyenként a háromnak, azok pedig fogták és felszólítására, hogy törjék el, tüstént eltörték azokat. E példával buzdította őket, azt mondván, hogy: Ha egyetértésben és szeretetben elválaszthatatlanok maradtok, ellenség meg nem hódít és le nem győz; de ha viszály és vetélkedés támad köztetek, és három uralomra különültök el, nem vetve alá magatokat a legidősebb testvéreknek, egymás kezétől is megsemmisültök, meg szomszédos ellenségeitek is teljesen tönkretesznek. – Miután ennek a Szvja-topluknak a halála után egy esztendő békességben töltöttek, viszály és meghasonlás támadt köztük, belháborút indítottak egymás ellen, s jöttek a törkök, teljesen tönkre tették őket és elfoglalták országukat, amelyben most is laknak. A nép maradékai szétszéledve a szomszédos népekhez, a bulgárokhöz, törkökhöz, horvátokhoz és a többi néphez menekültek.”³

Ez a klasszikus reminiscenciákat sem nélkülöző elbeszélés ugyanakkor nem szól arról, hogy, miután birodalmát fiai között felosztotta, mi történt Szvato-plukkal haláláig. Ezt az űrt segít kitölteni Cosmas Pragensis, aki a 894. év kapcsán egy éppen ide illő jámbor történetet ad elő: „Ugyanezen esztendőben Zuatopulch, Morávia királya, miként a köznép mondja, hadsereggel véve körül magát elbújt és nem mutatkozott sehol sem. Ám akkor végül is valóban magába szállt, amikor ráébredt, hogy ura, császára és atyja fia, Arnulf ellen jogtalanul, s mintegy a hűbéri szolgálatról megfélelkezve fegyvert ragadott; ő, aki nemcsak Csehországot, hanem más tartományokat is részint az Odera folyóig, részint Magyarország felé egészen a Garam folyóig leigázott, bűnbánattól indítva az éjjel sötétjében, bárki tudta nélkül, lovára pattant, táborán átnyargalva elmenekült egy a Zobor-hegy oldalában fekvő helyre, ahol egykor három remete az óriási és ember nem járta erdőség közepén az ő támogatásával és segítségével egyházat épített. Ahová is amikor megérkezett, az erdő egy félreeső szegletében lovát ledöfte, kardját a földbe ásta, és ahogy a nap megvirradt, felkapaszkodott a remetékhez; nehogy valaki is felismerje, levágta a haját, remeteruhát öltött, és ameddig itt élt, ismeretlen maradt mindenki számára; ahol is, amikor közeledni érezte halálát, a szerzetesek előtt leleplezte önmagát, hogy kicsoda voltaképp, majd tüstént meghalt. Királyságát fiai rövid időn át és még kevésbé szerencsésen birtokolták, az részint a pusztító magyaroknak, részint a keleti németeknek, részint a mindent ellenségesen földig romboló lengyeleknek esett áldozatul.”⁴

Ez a motívum, ráébredés az élet értelmetlenségére, a bűnös cselekedetek súlyára, a világ hívságaitól való elfordulás, magabaszálló vezeklés nem ritka a korabeli hagiographikus irodalomban. Éppen ezért, cselekvési min-

3 BÍBORBANSZÜLETETT KONSTANTÍN: A birodalom kormányzása. (Ed. MORAVCSIK GYULA). Bp., 1950. 180 – 181.

4 CFH 801.

tát kínálva, nem lehetett idegen az emberek gondolkodásától, tudatvilágától sem. Nem lehetetlen tehát, hogy Szvatopluk is hátralévő napjait valóban remeteként kívánta leélni. Ámde vezeklése nagyon rövid ideig tarthatott, hiszen a forrásból sejteni lehet, hogy fiai még birtokolták atyai örökségüket, amikor halála bekövetkezett.

Lényegében ezt a históriát ismétlik meg hosszabb-rövidebb kivonatólással más latin,⁵ német⁶ és cseh nyelvű művek⁷ is. Kiegészítést csupán néhány forrásból nyerünk, melyek közül az egyikből kiderül, hogy Szvatoplukot „Arnulf az egész Germániával” és a „magyarok” két tűz közé szorították, ezért menekült a remeteségbe;⁸ más szerző őszintén elmondja, „hogy hány esztendeig élt ott, az utókor biztosan nem tudja.”⁹ Megint más (kései) historikus tudni véli, hogy Szvatopluk fiát Szent Metód kiátkozta, s ezért veszett el országa, melyet a már említett népek „erőhatalommal felosztottak maguk között”.¹⁰ (Az excommunicatio aligha helytálló, hiszen Metód már 885. április 16-án meghalt.¹¹) Ám itt a morva birodalom felosztásakor Szvatopluknak már csupán két fiáról (filii eius duo) esik szó.¹² Kérdés: mi történt közben a harmadik fiúval, s az ő birtokrészével azután, hogy „három uralomra különültek el”.¹³

2. Ezekben az összefüggésekben szemlélve a magyar hagyomány, amely az ún. „fehér ló mondájában” ölt testet, első pillantásra igen gyenge hitelűnek tűnik. Így aztán érthető, ha a történeti kutatás ezt az „igen régi” és „valószínűtlenségében is nagy történeti értékű” mondát,¹⁴ amely magán viseli a keleti gondolkodás nyomait és európai párhuzama jóformán nincs is,¹⁵ eleinte alapos vizsgálat tárgyává tette. Az eredmények azonban a legnagyobb igyekezettel sem nevezhetők egybehangzóaknak. Egyes kutatók a honfoglalás korából „teljes épségében megmaradt epikai dal”-nak tekintették,¹⁶ „zárt epikus éneknek”,¹⁷ amely vagy hagyományos népi éneknek

---

5 CFH 157., 216., 314., 1301.

6 CFH 538., 818., 2108.

7 CFH 813–814.

8 CFH 528.

9 CFH 135.

10 CFH 1989.

11 H. TÓTH IMRE: Konstantin-Cirill és Metód élete és működése. Bp., 1981. 181.

12 CFH 463.

13 Vö. 3. jegyz.

14 MARCZALI HENRIK: Magyarország története. Bp., 1911. 41–42.

15 MACARTNEY, CARLILE AYBNER: Studies on the Early Hungarian Historical Sources. Bp., 1940. 169.

16 SEBESTYÉN GYULA: A magyar honfoglalás mondái. I–II. Bp., 1904–1905. — Az idézett hely: 2:89.

17 KÉPES GÉZA: A magyar ősköltészet nyomairól. Irodalomtörténeti Közlemények, 1964. 186.

mintájára keletkezett,¹⁸ vagy – lévén Árpád a központi szereplője – „létrehozása a fejedelem regőseinek érdeme”.¹⁹ Ám mindenképpen az etnikus kötődő mércéje, egyik fontos eleme, a sztyeppei nomád szimbolikából, a pogány hitvilág hiedelmeiből, az egység képzetét keltő politikai étoszból építkező naiv történeti tudatnak, azaz a gentilizmus eszmei minőségét meghatározó azon összefüggérendszernek, amely a nép egésze számára tudatosította közös történeti sorsát,²⁰ így közvetve honfoglalás kori művészetünk „szegényesnek éppen nem mondható gondolati háttérének” is fontos részévé vált.²¹ „A régi magyar jogszokás emlékét őrző hiteles monda”,²² amely primitív naivságával megtévesztette a 11. század krónikásait is,²³ akik pogány szemlélete ellenére a század közepén lejegyezték.²⁴ Erre építve alkotta meg Anonymus a maga racionalizált monda-változatát,²⁵ és a 14. századi krónikakompozíció a maga redakcióját.²⁶ Ugyanakkor bizonyos szerzők nem titkolták gyanújukat, hogy ez a magyar hagyományban fellelhető történet nyugati szerzők (Jordanes, Widukind) utalásai alapján keletkezett, vagy legalább is azok ismeretében alakult így ki.²⁷ Akadnak, akik II. Géza kortársának tekintik e krónikás epizód írásbeli megőrkítőjét.²⁸ Mások 10–13. századi politikai gondolkodásunkat elemezve arra a meggyőződésre jutottak, hogy e mondát aligha jegyezhatték le a 13. század első harmadánál korábban;²⁹ ismét mások bizonyos direkt mondafejlődést feltételezve úgy ítélték meg, hogy Anonymust kell az alapötlet megfogal-

18 LÁSZLÓ GYULA: Árpád népe. Bp., 1988. 126–128.

19 A magyar irodalom története. (Szerk. SÓTÉR ISTVÁN). I. A magyar irodalom története 1600-ig. (Szerk. KLANICZAY TIBOR). Bp., 1964. 25.

20 SZÜCS JENŐ: Nemzet és történelem. Bp., 1974. 355-356.

21 BARTHA ANTAL: A IX–X. századi magyar társadalom. Bp., 1968. 146.

22 SÁNDOR ISTVÁN: Fehér ló mondája. In: Magyar Néprajzi Lexikon. (Főszerk. ORTUTAY GYULA). II. Bp., 1979. 93–94.

23 HORVÁTH JÁNOS: Árpád-kori latinnyelvű irodalmunk stílusproblémái. Bp., 1954. 293.

24 I. TÓTH ZOLTÁN: Tuhutum és Gelou. Századok, 1945–1946. 38–39. GYÖRFFY GYÖRGY: Honfoglalás előtti népek Anonymus Gesta Hungarorumában. Ethnographia, 1965. 416.; GYÖRFFY: A fehérló-monda háttér. Élet és Tudomány, 1978. 1452.; THURÓCZY JÁNOS: A magyarok krónikája. (Ford. HORVÁTH JÁNOS). Bp., 1980. 459.

25 I. TÓTH: i. m. 38–39.; GYÖRFFY: Krónikáink és a magyar őstörténet. Bp., 1948. 94.; GYÖRFFY: i. m. (1965) 417.; CSÓKA J. LAJOS: A latin nyelvű történeti irodalom kialakulása Magyarországon a XI–XIV. században. Bp., 1967. 450.

26 GYÖRFFY: i. m. (1965) 417.

27 MARCZALI HENRIK: A magyar történet kútforrásai az Árpádok korában. Bp., 1880. 52.; I. TÓTH: i. m. 39.; CSÓKA: i. m. 383.; A magyar folklór. (Szerk. ORTUTAY GYULA). Bp., 1979. – a továbbiakban MF – 139.; Magyar néprajz. V. Magyar népköltészet. (Szerk. VARGYAS LAJOS–ISIVÁNOVICS MARTON). Bp., 1988. – a továbbiakban: MN – 159.

28 SEBESTYÉN: i. m. 2:89.; GYÖRFFY: i. m. (1948) 85.

29 KRISTÓ GYULA: Ősi epikánk és az Árpád-kori íráshagyomány. Ethnographia, 1970. 119–123.

mazójának tekinteni,³⁰ majd Kézai erre épülő bizonytalan utalásaiból vélük kibontakoztatni a 14. századra kikerekedő mondát, amely végül Szvatopluk neve mellé rendeződve³¹ középkori epikánk szerves részévé vált.³² A közös nevező hiánya megmutatkozik abban is, hogy a mondát némelyek finnugor eredetűnek tartják,³³ mások sztyeppei török átvételére gondolnak,³⁴ és vannak, akik 10. századi belső keletkezésű éneknek tekintik.³⁵ Nem lehet tehát csodálkozni azon, hogy az e témában leginkább érintett néprajzi kutatás, mely őstörténetünket illetően egyre inkább a samanizmus felé orientálódik, nem tud mit kezdeni vele, s legújabb összefoglalásaiban vagy éppen csak említi,³⁶ vagy ki sem tér rá.³⁷ Ugyanezt tapasztalhatjuk történeti, régészeti irodalmunk jelentős hányadánál,³⁸ talán mert az Árpád-dinasztiához kapcsolt hun-történettel nehezen kapcsolható össze ez a monda.

3. A 14. századi krónikakompozíció 28. fejezetében elbeszéli, hogy Árpád fejedelem Erdélyben táborozva követet küldött a Duna vidékén uralkodó morva vezérhez. Kusid, a követ visszaútjában földet, fűvet, Duna-vizet lopott Szvatopluk birodalmából, amelyek láttán a magyar vezérek elhatározták e gazdagnak ítélt terület megszerzését. „Majd közös elhatározás alapján ugyanazt a követet visszaküldték a már említett fejedelemhez, s földjéért egy nagy fehér lovat küldtek neki arabiai arannyal bearanyozott nyereggel és aranyozott kantárral (*equum album et magnum cum sella deaurata auro Arabiae et freno deaurato misserunt pro terra sua*). Ezt látván még jobban örült a fejedelem, mert azt gondolta, hogy mint vendégtelések küldték neki a földjéért. A követ tehát földet, fűvet és vizet kért ott a fejedelemtől. A fejedelem pedig mosolyogva így szólt: ez ajándék fejében az övék, amennyit akarnak. Így aztán a követ visszatért övéihez. Árpád közben a hét vezérrel bejött Pannoniába, de nem mint vendégek (*hospites*), hanem mint akik örökség jogán birtokolják a földet (*terram iure hereditario possidentes*). Ekkor egy másik követet küldtek a fejedelemhez és azt az

30 SOLYMOSSY SÁNDOR: Lél-vezér kúrt-mondaja. *Ethnographia*, 1929, 20.

31 SOLYMOSSY SÁNDOR: Monda. In: *A magyarság néprajza*. Szerk. VISKY KAROLY. III. Bp., 1934. 172 – 174.; GYÖRFFY: i. m. (1965) 417.

32 MF 138 – 139.

33 L. TÓTH: i. m. 37.

34 KARDOS TIBOR: *Regi magyar dramai emlékek*. I. Bp., 1960. 23.

35 BARTHA ANTAL: Hozzászólás Mátyusz Elemér előadásához. *Történelmi Szemle*, 1963 57.

36 MF 267.

37 DIÓSZEGI VILMOS: *A pogány magyarok hitvilága*. Bp., 1973.; *Mitosz és történelem*. (Szerk. HOPPÁI MIHÁLY – ISTIVANOVICS MÁRTON). Bp., 1978.; *Dömötör Fekla: A magyar nép hiedelemvilága*. Bp., 1981.

38 LÁSZLÓ GYULA: *Hunor és Magyar nyomában*. Bp., 1967.; DIENES ISTVÁN: *A honfoglaló magyarok*. Bp., 1974.; DÜMMERTH DEZSŐ: *Az Árpádok nyomában*. Bp., 1977.

üzenetet bízták rá: Árpád és népe azt üzeni neked, hogy azon a földön, amelyet megvettek tőled, ne maradj tovább semmiképp sem, mert földedet megvették a lóért, a füvet a kantárért, a vizet a nyeregért. Te pedig örökhaszonbérletbe, vagyis mert hitvány és kapzsi voltál, átengeded nekik a földet, füvet és a vizet. Amikor a fejedelemnek elmondták az üzenetet, mosolyogva így szólt: Üssétek le bunkóval azt a lovat (equum illum malleo ligneo interficiant), a kantárt hajítsátok ki a mezőre, az aranyozott nyeret vesétek a Dunába.” Majd „a fejedelem gyorsan összegyűjtötte seregét, félvén a magyaroktól, segítséget kért barátaitól, és velük egyesülve elébük ment. Amazok közben a Duna közelébe értek, és egy gyönyörű mezőn hajnalhasadtakor csatát kezdtek. Az Úr segítsége a magyarokkal volt, futásnak eredt előlük a sokat emlegetett fejedelem. A magyarok a Dunáig üldözték, ő pedig félelmében a Dunába vetette magát, és megfulladt a sodró vízben.”³⁹

A magyar monda nem származhat Jordanestől, mert nála túlvilági rab-szolgaságba került lelkek áldozati lóért történő kiváltásáról esik szó,⁴⁰ tehát inkább a Lehel-mondához kapcsolható. Widukind sem lehet az ősforrás, ugyanis a magyar történet központi figurája, a fehér ló az ő művében nem szerepel,⁴¹ de hasonlóképp hiányzik az arab mondákból is,⁴² Elfogadható európai párhuzama tehát nincs ennek a honfoglalásról szóló legkerekesebb mondánknak.⁴³

Ma ismert formájában ez az elbeszélés – a kutatás szerint – egy „csalárd országvásárlás”.⁴⁴ Eleink „a sztyeppei diplomácia szellemében békés úton kísérelték meg a terület birtokba vételét.”⁴⁵ Újabb felmerült az a gondolat is, hogy a krónika szerzője már nem volt tisztában az általa írásba foglalt epizód eredeti jelentésével.⁴⁶ Az aranyos szerszámzatú ló átadásában – eszerint – valami „hűbéri állapot elismerését”, „hatalomba iktatás jellegű szertartást” vagy legalább is egyenrangúak között kijáró diplomáciai

39 *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum. I–II.* (Ed. SZENTPÉTERY, EMERICUS). Bp., 1937–1938. – a továbbiakban: SRH – Az idézett hely: SRH 1:287–290.; Képes Krónika. (Ford. BELLUS IBOLYA). Bp., 1987. 45–46. alapján készült fordítás.

40 JORDANES: A gótok eredete és tettei. (Ford. BOKOR János). Brassó, 1904. 39.

41 WIDUKIND: *Res gestae Saxonicae*. In: *Monumenta Germaniae Historica*. Ed. PERTZ, GEORGIUS HENRICUS. Script. t. III. Hannoverae, 1839.) 418.; CSÓKA: i. m. 383–386.

42 HELLER BERNÁT: A fehér ló mondájának egy arab párdarabja. *Ethnographia*, 1916. 236–238.

43 KLANICZAY: i. m. 25.

44 IPOLYI ARNOLD: *Magyar mythologia. I–II.* Bp., 1929. Az idézett hely: 1:315–316.; SEBESTYÉN: i. m. 2:85–105.; HORVÁTH: i. m. 293.; FODOR ISTVÁN: Verecke híres útján... Bp., 1975. 233.; MF 138–139.

45 BARTHA ANTAL: A honfoglalás. Bp., 1979. 15.

46 KRISTÓ GYULA: Levedi törzsszövetségétől Szent István államáig. Bp., 1980. 155, 203–204.

ajándékozást sejtene.⁴⁷ Valamiféle kimondottan vagy latens módon megfogalmazott, egyenrangú vagy hűbéri szerződéskötést véltek kiolvasni e mondából: „Erről a naiv mondáról ... az újabb kutatások kiderítették, hogy a nomád szerződéskötés rítusának mozzanatait felhasználva költötték. Ugyanis az onogur-bolgárok kánja, Omurtág 815-ben V. Leó bizánci császárral bolgár szokás szerint is megkötötte a békét, s ezt a szokást leírták. Ez a bolgár rítus abból állt, hogy egy kettévágott kutya vérét megízlelték, majd a császár a földre öntött egy kupa vizet, átfordított egy nyergel, megérintett egy féket, s fölemelt egy csomó füvet. Hogy a magyarok ugyanezen a módon kötöttek szerződést, az kitetszik Theotmár salzburgi érsek 900-ban írt leveleiből is. A fehér ló mondájának hátterében eszerint az rejlik, hogy 894-ben a frankoktól és bolgároktól szorongatott Svatopluk morva fejedelem a magyarokkal onogur módon szövetkezett, kettévágott kutya, víz, nyereg, fék és fű eskütelekekkel”.⁴⁸ E párhuzam sugallta feltevés általánosan elfogadottá vált.⁴⁹

Ha elemeire bontjuk a fent említett bolgár szertartást, abban három, nem mindig szükségszerűen együtt járó részt különíthetünk el: 1. a vérszerződést (vérivást), 2. a föld átadásának lóval kapcsolatos szertartását, 3. a kutya szétvágását. E szerződéskötést azonban nem szemtanú írta le, vagy időközben nagyon megromlott a szöveg, amit Szent Lajos francia királynak Joinville által szerzett életrajza alábbi, hasonló szerződést elbeszélő részlete alapján valószínűsíthetünk. Amikor a bizánci latin császár a kunokkal szövetkezett Vatatész nikaiai császár ellen a kunok „... azért, hogy egymást hűségesen megsegítsék, azt kívánták, hogy a császár és egy másik előkelő közülük sebesítsék meg magukat és keverjék el vérüket egy nagy ezüstkupában. És a kunok királya és közülük egy másik előkelő is eképpen cselekedtek; az ő vérüket elegyítették a mi embereink vérével, összekeverték borral és vízzel, ittak belőle és a mi embereink is ittak; és akkor azt mondták, hogy ők vértestvérekké váltak. Azután pedig egy kutyát vezettek embereink és az övéik közé, és a mi embereinkkel közösen kardjaikkal összekaszabolták azt; és azt mondták, hogy ugyanígy legyenek összeaprítva, ha megcsalná egyikük a másikukat.”⁵⁰ Egyértelműnek tekinthető tehát, hogy a felek nem a kutya, hanem egymás vérét ízlelték meg. A kutya szétdarabolása

47 IPOLYI: i. m. 1:315–316; LÁSZLÓ GYULA: „Felledet adiad fejr lovan ...” In: Számadás népünkéről. Bp., 1986. 157.

48 GYÖRFFY: i. m. (1978) 1452–1453.

49 BARTHA: i. m. (1979) 15.; KRISTÓ: i. m. (1980) 155.; JUHÁSZ PÉTER: A totemizmus csökevényei a magyar és a bolgár hiedelemvilágban. In: Tanulmányok a bolgár–magyar kapcsolatok köréből. Szerk. DOBREV, CS. – JUHÁSZ P. – MIJATEV, P. Bp., 1981. 146., 157–158.; Magyarország története. 1/1: Előzmények és magyar történet 1242-ig. (Szerk. SZÉKELY GYÖRGY – BARTHA ANTAL). Bp., 1984. 589–590.

50 CFH 1230.

jelképileg „a keresztény esküszövegekben az anathema, az átok, amely megfogan, ha az esküt megszegik.”⁵¹ Rokonnépeink pl. – egy 1484. évnél feljegyzett adat szerint – az esküt medvebőrön tették, s kardjaikkal fényt aprítottak mondván, aki a békét megszegi, azt az égiek így büntessék.⁵² Amikor a magyarok a bajorokkal vagy morvakkal szerződést kötöttek és „kutyára vagy farkasra és más istentelen és pogány dologra” esküdtek, ahogyan ezt Theotmár leírja,⁵³ semmiféle szerephez nem jutott fehér (vagy bármilyen) színű ló.

Anonymus megörökítette a honfoglaló magyar törzsek főnökeinek vérszerződését: „mindegyik valamennyit a saját véréből pogony szokás szerint egy meghatározott kupába csorgatva tettek esküt.” Az a kijelentésük pedig, hogy „a bűnösnek vére ontassék”, valószínűsíti, hogy a kutyapritás sem maradt el. De a (fehér) ló itt sem szerepel.⁵⁴

Az ékesen felszámozott ló jelenléte csak konkrét terület-átengedési szerződéseknél adathozható, minden más esetben csupán vérszerződésről és a kutya vagy farkas szétvagdalásáról beszélhetünk. A magyar fehér ló mondában viszont csak a területátadásra vonatkozó rész kapott helyet, s a másik két elem hiányzik. Hogyan lehet ezt a fogyatékossgot magyarázni?

4. A bizánci – bolgár szerződéskötésnél mind a két szerződő fél – V. Leó császár és Omurtág bolgár kagán – jelen volt, tevőlegesen részt vállalt a rítusból csakúgy, mint II. Balduin latin császár és a kunok fejedelme a Joinville által előadott egyezségnél. Nem így a szóban forgó magyar monda szüzséjében. A megoldás kulcsa – szerintünk – a fehér ló, azaz pontosabban a ló fehér színe. Ennek a színnek ugyanis kiemelt szerepe van mind a magyarság, mind rokonnépei, mind pedig a vele korábban kapcsolatban álló népek színmisztikájában.

A vogulok „teremtő, hét határt járó, fehér istenhez” fohászkodnak, a burjátok őseik szellemeit „nyírfafehér uraknak” szólítják, az udmurtok szellemei is „fehér ruhás”, „fehér inges, gatyás öregek”. A fehér farkas démoni lény, a ház őrzőszelleme fehér kígyó. Ob vidéki rokonainknál az istenőrs a legfelső égben tejfehér trónon ül, felesége a „fehér úrnő”, akinek személye kapcsolatba hozható a 11. századi Szépasszony-képzetünkkel is.

A szellemekkel kapcsolatot tartó sámán is fehér nyír kávájú „hószín hátsán”, azaz fehér csikóbőrből készített dobján utazik a túlvilágra és „hétágú szent nyírfánál” vagy nyírből faragott fehér bálványok előtt,

51 LÁSZLÓ: i. m. (1988) 128.

52 BAHRUSIN, Sz. N.: Osztyák és vogul fejedelemségek a XVI- XVII. században. In: A vizimadarak népe. Szerk. GULYA JÁNOS. Bp., 1975. 61.; Vö. még: BARTHA ANTAL: A magyar nép őstörténete. Bp., 1988. 341.

53 CFH 2200.; MEH 220.

54 SRH 1:40 – 41.; a kunok esküje: SRH 1:46.; THIURÓCZY: i. m. 459.

amelyeknek takarója is fehér rénbőr, nyírfa eszközökkel végzi jósló, áldozó, szellemeket megidéző, révülő szertartásait.

Az ősök temetkezőhelyét, az áldozati ligeteket is gyakran illették „fehér” jelzővel. Nem kizárt, hogy erre utal néhány korai helynevünk is – Fehértemplom (Árpád vélt sírja), Fehérvár (Szt. István temetkezőhelye), Sár (Aba Sámuel nyughelye), Szekszárd (I. Béla sírja) – jelezve, hogy itt neves hősök teteme nyugszik, míg lelkük a „fehér út” vagy „tejút” névvel is illettett „hadak útján” indult túlvilági vándorútjára.

Az „égi atyának” szánt áldozati állat fehér ló vagy rénszarvas, ritkán juh. Ha éppen nem akadt fehér állat, akkor is fehér kendővel, szalaggal, fonállal jelölték meg az áldozatra kiszemeltet, hogy az ő „tulajdonjegye” rajta legyen. Népi hiedelmeinkben jelentős szereplő a fehér ló, amelybe a halott lelke is beköltözhet. A székelyek „fehér lóru” tartják a rokonságot. De alkalmas házasság, baj, halál jóslására (hippomanteia) is. Néhol a fehér lókoponyára állnak esketéskor és szerepe lehet a csök (áldomás gyermek születésekor) szertartásában szintén.

Számos szólásunk utal egykori szakrális funkcióira, pl.: „megrúgta a fehér ló” (meghalt), „fehér lovon hozzák az igazságot” (a halál nem válogat) stb.

A fehér szín tehát eleve elrendelés arra, hogy az állat a túlvilágon az ősök nyáját gyarapítsa, akik odaát „fehér szőrű rénszarvas” csordákat, „hószín csikókat” legeltetnek. Meséinkben is a halott legény lóva „tisztá hófehér”, a túlvilágon játszódó cselekmény hőse „fehér lovon, fehér kutya kíséretében” vándorol, a néphit szerint pedig „a halál fehér lovon jár”, a halott lelkét fehér ló viszi el, az „Isten a fehér lovat szereti.” A vogulok is úgy tudják, hogy a „fehér ló” az „Isten lova” vagy „a bálványszellem lova”, „Numi Torem hátasa”.⁵⁵

A fehér szín tehát a holtak lelkeinek, a szellemősöknek, a túlvilág nagyhatalmú szellemeinek dekoratív színe, azok az állatok pedig, amelyek fehér színűek, eleve a nekik szánt áldozatra predesztináltak. Ezért úgy véljük, hogy a mondában szereplő fehér lovat sem élő embernek, hanem egy korábban elhalt vezér szellemének szánták.

5. A magyar íráshagyományban számos emléke maradt az áldomásoknak, amelyek valószínűleg kezdetben mindig „lóáldozattal” járhattak, s a régészek is tömegével tárták fel honfoglaló őseink halotti lóáldozatról valló sírjait.⁵⁶

55 Minderre bővebben: SZEGFÜ LÁSZLÓ: Ősi szellemi örökségünk. (Nyomdában).

56 IPOLYI: i. m. 1:316, 2:277–278.; MUNKÁCSI BERNÁT: A régi magyar lovastemetkezés változatai. Ethnographia, 1896. 297–323.; SEBESTYÉN: i. m. 2:103–104.; SZENDREY ÁKOS: Az ősmagyar temetkezés. Ethnographia, 1928. 19–21.; SZENDREY ÁKOS: A magyar áldomás. Ethnographia, 1942. 123–131.; BÁLINT CSANÁD: A ló a magyar hitvilágban. A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve. 1970. 31–42.; BÁLINT CSANÁD: A

Érdemes megjegyezni, hogy Anonymus igen nagyvonalúan osztogatja lóadományait hóseivel. A kijevi és szuzdali fejedelmek Álmosnak küldtek „ezer lovat orosz módra díszített nyereggel és fékkel” (mille equos cum sellis et frenis more Ruthenico ornatis), Lodomér ura „háromszáz lovat nyereggel és fékkel” (CCC equos cum sellis et frenis), a halicsi vezér pedig „tíz kitűnő arabs paripát és háromszáz más lovat nyereggel, fékkel” (X farisios optimos et CCC equos cum sellis et frenis).⁵⁷ Itt azonban nem számít a lovak színe. Más a helyzet, amikor Salannak küld Árpád tizenkét lovat: ezek fehérek (misit ei XII albos equos), amint azt később nem is késlekedik hangsúlyoztatni a magyar vezérrel (pro pretio ei misimus XII albos equos).⁵⁸ Hasonlóképp járhatott el Árpád – P. mester elképzelése szerint – Ménmaróttal is, akinek ugyanolyan ajándékot küldött, mint korábban Salannak (misit ei donaria sua, sicut primo miserat Salano duci).⁵⁹ A 14. századi krónikakompozíció is fehér lóról beszél,⁶⁰ de ezt találjuk a Pozsonyi Krónikában (equum album),⁶¹ sőt Mügeln német nyelvű krónikájában is (rosze, daz waz grosz und weyz).⁶²

Más adataink is vannak a fehér ló adományozásáról. A német császárhoz 1134-ben II. Béla király követségbe küldte „Péter fehérvári püspököt”[sic!], s küldött vele ajándékként „két illően felszerszámozott fehér mént, amelyeknek csak a nyerge huszonhat márka aranyat tartalmazott”.⁶³ A Párizsban elhalt Bethlehem deák szülei a Szt. Genovéa monostor számára „még bőkezűen egy fehér lovat is felajánlottak” fiuk lelki üdvéért.⁶⁴ Tanúskodik 1383-ból is okirat, hogy az örökös az egyháztól pénzért vásárolta vissza azt a lovat, amellyel az örökhagyót utolsó útjára vitték.⁶⁵ Vannak adataink ló adományozásáról hasonló szerepkörben a 16–18. századból, sőt a később feljegyzett népmeséinkben is.⁶⁶

Szükségesnek érezzük megjegyezni azt, hogy az áldozati lovat előzőleg munkára fogni nem volt szabad, tehát – bár fékkel, nyereggel adomá-

---

honfoglalás kori lovastemetkezések. A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve. 1971. 2:85–108.; MF 419.; DÖMÖTÖR: i. m. 35.; MN 125–126.; LÁSZLÓ: i. m. (1988) 53–55.

57 SRH 1:46–47.

58 SRH 1:54., 81.

59 SRH 1:59.

60 SRH 1:288.

61 SRH 2:32.

62 SRH 2:130.

63 CFH 442.; CSÓKA: i. m. 449–450.; LÁSZLÓ: i. m. (1986) 157–158.

64 MAKKAI LÁSZLÓ–MEZEY LÁSZLÓ: Árpád-kori és Anjou-kori levelek. Bp., 1960. 115.; GYALLAY DOMOKOS: A fehér ló szerepe a székely hagyományban. Ethnographia, 1962. 389–403.; CSÓKA: i. m. 450.

65 MUNKÁCSI: i. m. 298.

66 RÁSONYI LÁSZLÓ: A székely név eredete. Magyar Nyelv, 1960. 188.; BERZE NAGY JÁNOS: Magyar népmesetípusok. II. Pécs, 1957. 291.

nyozták el – betörtetlen, tiszta állatnak kellett lennie minden esetben.⁶⁷ Miért kellett akkor a felszerelés? Az aranyos szerszámzat, mint Vak Béla ajándékozásánál is láttuk, az egyenrangúságot volt hivatva kifejezni. Számos avar vezéri sír leletei vagy a madarasi gepida sír emlékényaga bizonyíthatja ezt.⁶⁸ És igazolja a 16. századi Mahmud Terdzsüman is, aki jól ismervén a török hűbéri szokásokat, csak „ezüst nyereggel” felnyergelt fehér lovat küldet művében az alávetésre ítélt Szvatopluknak.⁶⁹

Ezt a felszerszámozott fehér lovat csereértéknek szánták a kiszemelt területért, tehát ősi magyar adásvételi szokás szerint járt vele a kötőfék (szerszám) is.⁷⁰ Kijárt az ékes felszerelés a halottak áldozati állatainak is, amint ezt az idézett avar, gepida vagy magyar leletek tanúsítják, vagy az Attila sírjába elhelyezett „sokféle drágakövektől ragyogó lószerszámok” is.⁷¹

6. A fehér ló mondája erősen elüt az általában vett (és már Arisztotelésznél is szkíta szokás szerinti hódolás jelképének tekintett) saját kézzel történő rög és víz (esetleg fű) átadási szertartásától.⁷² Rokonnépeink termékenységszerző hagyományai jól példázzák ezt: inséges időben először kikémlelik a szomszédos közösségek valamelyikének jól termő területét, majd onnan titokban földet, gyöpöt (kalászt) és vizet rabolnak, hogy ezzel megszerezzék a föld termékenységszádo szellemét; ezt követően – olykor akár fegyveres konfliktusok után – az elorzott „termékenységet” nyilvánosan is megváltják.⁷³ Azonos szerkezetű ezzel a magyar monda is: Kusid előzőleg követségben járva megrabolja Szvatopluk földjét, fűvét, vizét, majd hivatalosan is, egy ló ellenértékért megszerzik az említett javakat.⁷⁴ A különbség csupán annyi, hogy a tipikusan földműves szokásra utaló mondát alakították át őseink a maguk nomád állattartó körülményei szerint. (Ami

67 SEBESTYÉN: i. m. 2:102 – 103.

68 LÁSZLÓ: i. m. (1986) 158.

69 A magyarok története. (Tarih-i Üngürüs. Madzsar Tarihi. Ford. BLASKOVITS JÓZSEF). Bp., 1982. 170.; az ezüst rangjelző szerepére LÁSZLÓ: i. m. (1986) 151 – 159.; MESTERHAZY KÁROLY: Nemzetiségi szervezet és az osztályviszonyok kialakulása a honfoglaló magyarságnál. Bp., 1980. 112.

70 MN 34.

71 JORDANES: i. m. 116.

72 HERODOTOSZ történeti művei. (Ford. GEREB JÓZSEF). Bp., 1893. 4,126 (48.), 5,18(80.); IPOLYE: i. m. 1:288.; 2:278.; BINDER JENŐ: A fű mint a hódolás jelkepe. Ethnographia. 1902. 287.; SEBESTYÉN: i. m. 2:94 – 95.; TAKÁCS LAJOS: Hant-átadás mint a birtokbavétel jele. Ethnographia. 1983. 573 – 577.

73 MUNKÁCSI BERNÁT: Voják népköltészeti hagyomány. Bp., 1887. 27.; SEBESTYÉN: i. m. 2:85 – 118.; HELLER: i. m. 236.; HORVÁTH: i. m. 459.

74 IPOLYE: i. m. 2:212.; SEBESTYÉN: i. m. 2:85 – 89.; MOLNÁR ERIK: A magyar társadalom története az őskortól az Árpád-korig. Bp., 1945. 40.; KRISTÓ: i. m. (1970) 122.

nem egyedi eset, hiszen valószínű, hogy Szt. István is elsősorban a földművelésre vonatkozó Fehérlófia-típusú mesék előadását tilalmazta a templomokban.⁷⁵⁾

A történetben a csalafintaság: a morva vezér abban a hitben ringatja magát, hogy a szőben forgó fehér lovat ő kapta ajándékba, holott azt birodalomalapító ősenek szánták. Azzal, hogy a jogutód elfogadta, mintegy őse képviselőjeként, a föld ellenértékét, a szerződés érvénybe lépett. De ennek tudatára ő maga csak akkor ébredt, amikor a magyar követ figyelmeztette melléfogására. Ekkor maga rendeli el, hogy adják át a „csereértékét” annak, akit jog szerint megillet, azaz a fehér lovat az áldozati állatok leütésére szánt fa bunkóval öljék meg (*equum illum malleo ligneo interficiant*;⁷⁶ az áldozatnál tilos volt fémeszköz használata), áldozzák fel ősenek, ugyanígy a szerszámzatot is adják át az enyészetnek. Ezzel a cselekedetével, melyet nemleges válasszal párosít, tulajdonképpen hadat üzen a magyaroknak. (Nem kizárt, hogy a ravasz magyar követ azzal, hogy a ló feláldozását feleslegesnek állítja be, további helyzeti előnyt akar kicsikarni, hiszen az ősz iszonyatos dühre gerjed utóda ellen, ha az elmulasztaná jussa kiadását.) Ez a honfoglalókkal tárgyaló, majd hadakozni készülő vezér tehát semmiképp sem lehetett maga Szvatopluk.

Nem lehetett, ugyanis a fentiekből nyilvánvaló, hogy a magyarság Szvatoplukot tartotta az említett föld ősbirtokosának, tulajdonosának. Ez derül ki Kónsztantinosz 950 körül keletkezett elbeszéléséből⁷⁷ (ha informátora magyar volt), de a magyar krónika is elmondja Marótról, hogy Szvatopluk „az ő fia az uralomban új volt” (*filius vero in dominando novus erat*).⁷⁸ Ugyanerre a következtetésre jut Theotmar salzburgi érsek is, amikor azt írja, hogy a pápa Metód tanítványát, Wichinget egy olyan, a hitben új néphez küldte, amelyet Szvatopluk háborúban fékezett meg és keresztülvitte azt, hogy pogányokból keresztényekké legyenek.⁷⁹ Ha pedig ez így igaz, akkor a nevezett területen sohasem uralkodott I. Mojmir és Raszisztzláv; ez Szvatopluk birodalma, és csakis az övé lehetett.

Az elmúlt két évtizedben több műben is hangot kapott az a vélemény, hogy a történeti forrásokban szereplő Nagy-Morávia (Megalé Morávia) az Alföld déli részén, a Körösök, a Maros, a Temes, a Tisza és a Duna vidékén terülhetett el, illetve átnyúlt a Szávaközbe is és Szerémnél (Szirmium; Sremska Mitrovica) érte el a Szávát.⁸⁰ (Nagyjából egybeesett tehát az

75 SZEGFÜ LÁSZLÓ: Szent István és a népmesék. Tiszatáj, 1988. 8. sz. 60–67.

76 SRH 1:289.; SEBESTYÉN: i. m. 2:104–105.

77 SEBESTYÉN: i. m. 2:92–93.

78 SRH 1:164., 282.

79 CFH 2199.; MEH 219.

80 BOBA IMRE: Moravia's History Reconsidered. The Hague, 1971.; PÜSPÖKI NAGY PÉTER: Nagymorávia fekvéséről. Valóság, 1978. 11. sz. 60–82.; SZEGFÜ LÁSZLÓ:

anonymusi Salan-birodalommal.⁸¹⁾ Történetéről nem sokat tudunk: az avar birodalom széthullása után itt valószínűleg nemzetség nagyságrendű szervezeti egységek által birtokolt területek laza konglomeratuma alakult ki, amelyre mind a bolgárok, mind a frankok szemet vehettek.

7. A terület megszervezése mégis Rasztiszláv morva vezér unoka-öccsének, Szvatopluknak a nevéhez fűződik.

Szvatopluk a frank udvarban nevelkedett, tehát nem lehetetlen, hogy éppen Német Lajos császár megbízásából foglalta el ezt a vidéket. Erre utalhatnak egy kései forrásnak az onogurok behódolására célzó szavai: „A pannonok pedig, akik akkoriban Pannoniában laktak, valamennyien a rómaiak pásztorai voltak, és tíz erős király uralkodott felettük egész Moesiában és Pannoniában.”⁸² (Más források is tudnak arról, hogy itt „a rómaiak pásztorai” éltek, a „rómaiak legelői” voltak.⁸³ Hogy milyen jogcímen tarthatott igényt e területre Szvatopluk, nem tudjuk, csak közvetett adatokból sejthetjük, hogy házassága lehetett ez az ok.⁸⁴⁾

Szvatopluk országfoglalása tehát 860 körül eshetett meg. Az új fejedelem nagyon gyorsan önállósíthatta magát, mert 862 körül Rasztiszlávval együtt küldött követeket III. Mihály bizánci császárhoz, hogy térítőket kérjen.⁸⁵ Ez az elszakadási törekvés bőszíthette fel, valószínűleg a papságtól is tüzelve, Német Lajost, aki látva az így a két morva tartomány harapófogójába került Pannóniát, 863-ban elhatározta, hogy szövetkezik a bolgárokkal, s megtámadja a morvákat.⁸⁶ Cirill és Metód, megérkezve morva területre, három esztendőn keresztül tanított, majd Bizáncba, s innen Rómába mentek 867-ben.⁸⁷ Mint köztudott, az örök városban Szt. Cirill 869. február 14-én elhunyt. A pápa a Kárpát-medencébe visszainduló Metódot három – úgy tűnik, egymástól még független – morva vezér, Rasztiszláv, Szvatopluk és Kocel jóindulatába ajánlotta, majd nemsokára rá

Vata népe. Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae. Acta Historica. 1980. 11–19.; KRISTÓ: i. m. (1980) 161–195.; SENGÁ TURU: Moravia bukása és a honfoglaló magyarok. Századok. 1983. 307–344.

81 SRH I:53–54.

82 Egy Délkelet-Európát bemutató földrajzi munka a XIV. század elejéről: Descriptio Europae Orientalis. (Ford. BORZÁKNÉ NACSA MÁRIA – SZEGFÜ LÁSZLÓ). Acta Academiae Szegediensis Pedagogicae 1987–1988. Ser. Marxist. et Hist. Szeged. 1988. 22.

83 MACARTNEY, CARILE AYBNER: Pascua Romanorum. Századok. 1940. 1–11.

84 SZEGFÜ LÁSZLÓ: Szvatopluk házassága. Acta Academiae Pedagogicae Szegediensis. 1989–1990. (Nyomdában).

85 Magnae Moraviae fontes historici. (Szerk. RATKOS, PETER). I–V. Praha–Brno, 1966–1976. – a továbbiakban: MFH – idézett hely: MFH 2:143–144.; Pannoniai legendák. (Ford. KOVÁTS PIROSKA). Bratislava–Bp., 1978. 90–91.

86 Annales Fuldenses sive Annales regni Francorum Orientalis. (Ed. KURZE, FRIDERICUS). Hannoverae, 1891. 56.

87 MFH 2:144–146.; KOVÁTS: i. m. 91–92.

Pannonia püspökévé szentelte.⁸⁸ II. Hadriánnak e lépése mélyen sértette a német papság érdekeit, s nem lehetetlen, hogy ők lovalták bele Német Lajost: számoljon le egyszer s mindenkorra a szlávokkal. A császár fiát, Lajost a thüringek és szászok élén a szorbok ellen küldte, a másik fiút, Karl-t a frank és alemann sereggel Raszisztzláv ellen vezényelte, míg Karlmann a pannoniái hadiúton Regensburg – Bécs – Baden – Sopron irányában (tehát délkelet felé) Szvatopluk ellen vonult.⁸⁹ Csak ez az utóbbi sereg ért el jelentősebb sikert, amikor Szvatopluk, jól felfogott politikai érdekből, „az általa birtokolt országgal együtt” behódolt Karlmann-nak. Így azután a frankok koncentrált erővel 870-ben elfoglalták Raszisztzláv fejedelemségét is.⁹⁰ Ettől kezdve már Szvatopluk az északi Morávia politikai küzdelmeibe bonyolódik, Megalé Moráviában – amelynek a 870-es évekbeli fennállásáról az ún. Bajor Geográfus⁹¹ és Nagy Alfréd földrajzi korrekciói⁹² is beszámolnak – pedig katonai kormányzó irányítja az ügyeket. Erről – az, úgy tűnik, végig különálló terület irányítójáról – Ibn Ruszta a következőket jegyzi fel: „Főnökük neve Szubandzs. Neki engedelmeskednek, és az ő parancsait követik. Lakhelye a szlávok országának közepén van. A leg-híresebb közülük az az említett férfiú, akit a főnökök főnökének hívnak, s akinek a neve: Szvatopluk (Sz.w.jj.t.b.l.k). Ő magasabb rangban van, mint a Szubandzs, az utóbbi az ő helyettese.”⁹³ Szvatopluk tehát e leírás keletkezőkor nincs jelen az említett tartományban, a székhelyén kormányzó Szubandzs irányít helyette. A szubandzs elnevezésben nem nehéz a perzsa birodalomban I. Khosrau Anósrván (531 – 579) által életre hívott katonai adóközvet-parancsnok – a szpahbad – címét felismerni, amelyet valószínűleg az avarok honosítottak meg a Kárpát-medencében.⁹⁴

Amikor aztán 894-ben Szvatopluk végrendelkezik fia javára, II. Mojmir kapja a mai Nyugat-Szlovákiát, II. Szvatopluk Morvaországot és a harmadik fiú, akinek a neve valószínűleg Predszláv volt, nyeri el Megalé Moráviát.⁹⁵ Szvatopluk 894-ben bekövetkezett halála után tehát Predszláv lehetett az, akit a magyarok az Alföldön találtak s – mert őt „megesalák” – Salán (= Csalán) névvel illették.⁹⁶

88 MFH 2:147 – 148.; KOVÁTS: i. m. 93 – 95.

89 KURZE: i. m. 68.

90 KURZE: i. m. 70 – 72.; minderre: SENGÁ: i. m. 319 – 322.

91 Monumenta Poloniae Historica. (Ed. BIEŁOWSKI, AUGUST). I. (Reprint.) Warszawa, 1960. 10 – 11.

92 PAULER GYULA – SZILÁGYI SÁNDOR: A magyar honfoglalás kútfői. Bp., 1901. 314 – 315.

93 MEH 94.

94 HERMANN, GEORGINA: A perzsa reneszánsz. Bp., 1988. 125 – 126., 130.

95 SENGÁ: i. m. 334 – 335.

96 A „Csalán, kit megcsalának” ötlet nem saját leleményem, ifj. HORVÁTH JÁNOS említette egy kongresszuson, de írásaiban nem sikerült nyomára akadnom.

Kivel kötötték tehát voltaképp a szerződést a magyarok?

8. A kérdés megválaszolásakor Wenzel Gusztáv 1850-ben leírt azon figyelmeztetésére kell hagyatkoznunk, hogy a honfoglalásnak két szakasza van: 1. a magyar földnek jelképi birtokba vétele, 2. a magyar földnek fegyver általi birtokba vétele.⁹⁷ Mindkét esemény 895-ben játszódott le, tehát Szvatopluk halála után. Így mindkettő szenvedője Salan, azaz Predszláv volt, akivel a magyarok tárgyaltak, akinek a birtokát meglopták „rögöt, füvet, vizet” vive róla. A fehér lovat is hozzá, ámde nem neki, vitték ajándékba. Az állat fehér színéről rá kellett volna jönnie, hogy az apjának, a terület ősbirtokosának, Szvatopluk szellemének kijáró adomány.

Rokonnépeinknél szinte a mai napig fennmaradt ősi szokás, hogy szál-lásváltáskor, új terület foglalásakor a feltételezett korábbi birtokosoknak, a „régii temető urainak” megváltásként áldozatot mutatnak be és bizonyos baj-elhárító szertartásokat végeznek.⁹⁸ Tulajdonképpen ezt tették honfoglaló eleink is. Hiedelmeikre szépen rávilágít egy bukovinai székely mesemondó: „Attila a hunokkal harcolt a napkeleti meg a napnyugati császárral. Nagy hadseregük volt, de azok is a szellemeikkel harcoltak. Így győzték meg a napkeleti és a napnyugati császárt, és hát így győztek. Ennyit tudok erről, hogy ahol mentek, azt nevezik Hadak útjának, a Tejutat a Hadak útjának. Azon mentek ezek a szellemek.”⁹⁹ Elvonatkoztatva most a hun-történettől, honfoglaló elődeink is úgy hitték, hogy őseik szellemei velük harcolnak. Ám azáltal, hogy kiűzve Etelközből, pánikszzerűen el kellett menekülniük, őseik sírjait, áldozati berkeit gazdátlanul hagyták, azok szellemei tehát — hiedelmeik szerint — nem jöttek velük, hogy segítsék őket harcaikban.¹⁰⁰ Hátrányba kerültek így Salan (Predszláv) ellenében, akit nagyhatalmú szellemőse, Szvatopluk támogatott túlvilági seregével.

A honfoglalás első felvonása tehát, amely a fehér ló adományozásában realizálódott, a Szvatoplukkal kötött szerződés volt. Mivel itt szellemmel való kereskedés zajlik, értelemszerűen el kell maradnia a bizánci szerződésekben is ismert vérszerződés és kutya-aprítás epizódjainak, hiszen az egyik szerződő fél — lévén halott — már sem vére ontására, sem kutyaaprító kard felemelésére nem volt képes. Az ajándékot átvevő jogutód (Predszláv-Salan) későn kap észbe, s ekkor már egyebet nem tehet, minthogy feláldoztatja a lovat a címzettnek, Szvatopluknak. A szellemős ezzel az alkuval

97 VENZEL GUSZTÁV: Eszmétörédékek a magyar nemzeti hősmonda történettudományi méltatására. In: *Reguly-Album*. Pest, 1850. 64–66.

98 HONKO, LAURI: Finn mitológia. In: *A tejút fia*. Szerk. HOPPÁI MIHÁLY. Bp., 1980. 197.; PAULSEN, IVAR: Az ősök kultusza a permi és volgai finn népeknél. (Uo.) 318.; SZMIRNOV, I. Ny: Cseremis (mari) hiedelmek és áldozatok. (Uo.) 312–313.

99 MN 119.

100 LÁSZLÓ GYULA: A honfoglaló magyar nép élete. Bp., 1944. 237–238.

elvesztette jogát és lehetőségét arra, hogy utódja oldalán, annak javára beavatkozzék a küzdelemben. Ez a körmönfont adakozás tulajdonképpen pszichológiai hadviselés: egyrészt a korábbi vereség miatt reményét veszített, elcsüggedt magyarokba lelket öntött, másrészt az ellenfélben félelmet ébresztett, a vereségük sorsszerűségét sugallta (hiszen már őseik is elfordultak tőlük).

Így hát maradt a döntés az élők egyezkedésére vagy a fegyverekre. A morva vezér, mint tudjuk, szövetségesek után nézett és a fegyvert választotta. Következett tehát a honfoglalás második felvonása, a háború, amelyet a most már lélektani (és katonai) fölényben lévő magyarok nyertek meg. A döntő összecsapás után menekülő morva vezér a Tiszába vagy a Dunába veszett. Ez is kizárja azonosságát Szvatoplukkal, hiszen kettejük halálának okai és körülményei is teljességgel mások. Így az is magától értetődő, hogy akkor már, amikor a frankok, magyarok és lengyelek felosztják egymás között (az északi) Moráviát, Szvatopluknak miért csak két fia szerepel: a harmadik évekkal korábban elpusztult, és országa, (a déli) Morávia, a magyarok kezére került.

A fehér ló mondája tehát honfoglalás-történetünk rendkívül fontos, el nem hanyagolható, hiteles forrása, amely őseinknek nemcsak a hadviselését, de hiedelemvilágát is híven visszatükrözteti.

Telepítés és államalapítás

KRISTÓ GYULA

A magyar kutatás hosszú idő óta számol a magyar államalapítás korában telepítéssel. Joggal írhatta Györffy György az 1950-es évek végén: „Általános felfogás szerint a magyar törzsnévi helynevek telepített törzsi töredékek”. Maga Györffy már ekkor arra a következtetésre jutott, hogy „a törzsnévi helynevek katonai beavatkozás nyomán létrejött telepítés eredményei, s a törzsi töredékek katonáskodó népelemekből álltak”.¹ Legfrissebben Fodor István fogalmazta meg: „Az államszervezés időszakában igen jelentős népmozgások figyelhetők meg az országban. Nyilvánvaló, hogy tervszerű telepítéseket feltételezhetünk, amelyet uralkodóink a központi akarat szerint hajtottak végre.”² Míg azonban a legtöbb szerzőnél erről csak általános megjegyzések olvashatók, addig Györffy György újabb munkáiban – elsősorban István királyról írott terjedelmes monográfiájában és a tízkötetes Magyarország története vonatkozó részeiben – módszeresen kifejtette a telepítésekkel kapcsolatos elképzeléseit. E munkái alapján Györffynél a telepítéseknek *három* típusával találkozhatunk.

Az *első* csoportba azok a telepítések sorolhatók, amelyek katonai célzatúak. „A katonai kíséret letelepítése ... szorosan összefügg a törzsi helynevek keletkezésével”. A törzsi helynevek „István korában már megvoltak”, azaz a telepítéseknek jobbára I. István uralma előtt kellett végbemenniük. Mivel a „harcos jobbágyok földre ültetése javarészt már a X. században megtörtént”,³ a telepítéseket a X. századi fejedelmek végezték el a Kárpát-medence egész területén. Kiváltképpen Géza fejedelem végzett nagyszabású telepítő tevékenységet, hiszen Györffy feltételezése szerint – ő volt az, aki „Koppány területét, Somogyországot várakkal, katonai segédnépkel és törzsi katonaság falvainak sorával zárta körül”.⁴ A katonai céllal történt telepítés egy sajátos fajtáját viszont éppen I. István korára vonatkozóan tartja általánosnak Györffy. Mert bár „a törzsi helynevek keletkezése zöm-mel megelőzte a szentistváni megyeberendezést, István király korában mindinkább terjedt az olyan várjobbágy-telepítés, amely nem eredményezte

1 GYÖRFFY GYÖRGY: Tanulmányok a magyar állam eredetéről. A Magyar Néprajzi Társaság Könyvtára. Bp., 1959. 27.

2 FODOR ISTVÁN: Kazárok és kabarok. SZOMBATHY VIKTOR – LÁSZLÓ GYULA (szerk.): Magyarra lett keleti népek. Bp., 1988. 104.

3 GYÖRFFY GYÖRGY: István király és műve. Bp., 1977. (a továbbiakban: GYÖRFFY: IK.) 104, 197., 198.

4 Uo. 113., 106. A törzsi helynévvel jelölt falvakat a fejedelem telepítette MESTERHÁZY KÁROLY szerint is: Nemzetiségi szervezet és az osztályviszonyok kialakulása a honfoglaló magyarságnál. Bp., 1980. 53., 56.

törzsi helynév keletkezését; ha már meglevő faluhoz telepítettek várjobbágyokat, a falu nyilván megtartotta régi nevét”.⁵

A telepítések *másik* csoportját a szolgálónépi falvak, a foglalkozásnévvel jelölt települések létesítése alkotja. Ez – Györffy szerint – néhány évtizeddel későbbi fejlemény, mint a törzsnévi falvak létrejötte. Úgy vélte, hogy az „intézményes szolgálónépi berendezkedés” folyamata „Géza alatt indulhatott el”, a „rendszer egységes szervezettel való ellátása és országos méretekben való megvalósítása azonban István műve”. Szemben a törzsnévi helynevekkel, amelyek Györffy nézete alapján *kizárólagosan* X. századi telepítés eredményeképpen alakultak ki, a foglalkozásnévvel jelölt falu-nevek esetében nem tekinti a létesítés egyetlen és egyetemleges eszközének a telepítést, de akként foglal állást: a „telepítés az ilyen nevek jelentős részében – pl. az udvarhelyek melletti *Födemes* és *Szölös*, valamint a várak melletti *Ács*, *Timár*, *Csatár* és *Kovács* esetében – valószínű”.⁶

Végezetül *harmadikként* idegen etnikumok lakhelyei is keletkezhettek telepítés eredményeképpen. Nem terjeszkedünk ki a helyütt a külföldről érkezettek letelepítésére, hanem olyan példákat sorolunk fel, amelyek azt bizonyítják: Györffy számol a korai időkben, már a X – XI. században a Kárpát-medencébe került, a magyarokkal együttélő idegen etnikumok *belső* áttelepítésével. Két példát említhetünk erre, a székelyek és a besenyők esetét. A székelyek Györffy szerint 942 táján Csaba herceg alá tartoztak, s Csaba 942 – 948 között feltett „bukásának lehetett a következménye, hogy az őt támogató székelyek nagy részét a gyepükre telepítették szét”, a nyugati határszélre éppen úgy, mint a Dráva, a Sebes-Körös, a Temes, a Maros és a Küküllő folyók vidékére. Még azt sem tartja kizártnak Györffy, hogy „ezzel az eseménnyel indult el a leverett törzsfők központjának és elmenekült vitézeik szálláshelyének betelepítése olyan vitézekkel, akiket szállásaikkal együtt törzsnévvél neveztek el”.⁷ Eszerint tehát a telepített falvak legkorábbi rétegét a székelyek szétszórása révén létesült Székely nevű falvak jelentenék. Hasonlóan a X. századból eredeztet Györffy bizonyos besenyő telepeket. Úgy véli, „hogy a Tonuzabával bejövő besenyőket először a nyugati határ védelmére helyezték el, majd az osztrák végek feladásakor áttelepítették őket az ország szívéét védő belső védelmi vonalra”. A sármelléki besenyőket Györffy „a Bécsi-medence katonai kiűritése”, azaz 991 utáni

5 GYÖRFFY: IK. 104 – 105.

6 Uo. 447 – 448.

7 SZÉKELY GYÖRGY (főszerk.): Magyarország története. I. Előzmények és magyar történet 1242-ig. I. Bp., 1984. (a vonatkozó rész GYÖRFFY GYÖRGY munkája; a továbbiakban: GYÖRFFY: MT.) 678.

években telepítetteti át a Sárvíz mellé, s felteszi, hogy ide kerülésük részét képezte annak a nagyszabású telepítésnek, amellyel Géza fejedelem a Kopányt uraló „Somogyországot” vette körül.⁸

Györffy György felfogása szerint tehát a 940-es évektől kezdődően egészen Szent István koráig az egész Kárpát-medence területére kiterjedően hallatlanul intenzív, roppant jelentős telepítő tevékenység folyt. Seholy sem hagy a szerző kétséget abban a vonatkozásban, hogy mindez egyetlen embernek, a mindenkor nagyfejedelemnek a privilégiuma volt. Elsőként Fajsz, majd őt követve Taksony, Géza és Vajk-István (ez utóbbi már királyként is) állt ennek a példátlan méretű népcserét feltételező kezdeményezésnek a vezérlő pultjánál. Nem véletlen: Györffy úgy véli, Fajsz „volt az első, aki a Nagy Károly nevéből elvont, a szlávok által a Regensburgban székelő német királyra alkalmazott *Karol* > *kral* címet felvette”.⁹ Ha a magyar nagyfejedelmek Fajsztól Vajkig szinte az egész Kárpát-medence területére vonatkozóan véghezvihették telepítő politikájukat, magától értetődik, hogy – Györffy szerint – uralmuknak úgyszólván az egész Kárpát-medencét át kell fognia már a 940-es évektől kezdődően. S valóban: Györffy a Fajsz nevet viselő udvarhelyek alapján jutott arra a következtetésre, hogy fennhatósága egyaránt kiterjedt a Száva menti Grécre (Zágrábra) éppen úgy, mint a dunántúli Somogyvárra, Veszprémre és Hédervárra, a Duna menti Fajszra, vagy mint a távoli keleten fekvő erdélyi Küküllővárra. Egyeduralmát mindössze – véli Györffy – Zombor gyula és Bulcsú harka hatalma csorbította, „az utóbbi a Rába, az előbbi a Maros és Bodrog vidékének ura volt”.¹⁰ Elutasítja Györffy azt a következtetést, mintha Bulcsú és a gyula „külön-külön való megkeresztelkedése... külön utakon járó törzsfők akcióinak” lenne felfogható. Ellenkezőleg: véleménye szerint Fajsz fejedelem és a vezérek tanácsa döntött ekként,¹¹ s ezzel Fajsz hatalmának mértékét vonta meg igen magasan.

Az augsburgi csatavesztést követő nehéz helyzetben a Fajsz után következő nagyfejedelem, Taksony nem tudta érdemben növelni az Árpádok tényleges uralmát a Kárpát-medencében. Györffy szerint „a Taksonyról nevezett szálláshelyek viszonylag csekély számából arra következtethetünk, hogy az ő közvetlen uralma még nem terjedt többre a maga és fiai által birtokolt Dunán inneni és dukátusi részekenél, és a többi országrészen el kellett néznie néhány vezér, így a gyulák és a Tisza-jobbparti Kalán növekvő hatalmát”.¹² Az igazi fordulat Géza alatt következett be. Ő „az Esztergom székhelyet metsző észak – déli útról kiindulva – szövetségesei támogatásával –

---

⁸ GYÖRFFY: IK. 514., 113.

⁹ GYÖRFFY: MT. 676.

¹⁰ Uo. 680–681.

¹¹ Uo. 683.

¹² Uo. 706.

uralma alá hajtotta a nyugati és keleti országrészeket”. Géza, „központosító belpolitikája” eredményeképpen, „azokat a törzs- és nemzetségfőket, akik ellenálltak uralma kiterjesztésének és az új hit terjesztésének, megtámadta és megsemmisítette”. Kemény harcok révén megtörte „a lázadó vezérek hatalmát”, végrehajtotta a „központosítást”, s egyeduralmát mindössze az korlátozta, hogy „az ország egy részén a hercegekkel kellett osztania”. Ám mivel e hercegek – Györffy szerint mindenekelőtt Géza öccse, Mihály, illetve a „hozzá legközelebb állók” – Géza közeli családtagjai voltak, 997-re e felfogás alapján az egész Kárpát-medence felett az Árpádok teljhatalma érvényesült.¹³

Nem kell azonban arra kényszerülnünk, hogy magunk vonjunk le ilyen következtetést Györffy okfejtéséből, maga is világosan megfogalmazta ezt különböző írsaiban. Egyik helyütt arról olvashatunk: „István atyjától egy kemény harcok árán központosított országot örökölt; Koppány volt az egyetlen, aki mellőzése után [hogy ti. nem nyerte el sem a bihari, sem a nyitrai dukátust] megengedhette magának, hogy szembenézzen Gézával”.¹⁴ Másik helyütt még egyértelműbb megfogalmazás szerepel: „nem beszélhetünk arról..., hogy Koppány leverésekor az ország bármely részén egy önálló, István nagyfejedelmet el nem ismerő «ország» állt volna fenn. Erre nincs adat, ennek ellentmond a várakba szétküldött «figyelmeztetés» [vagyis Koppány felnégyelt tetemének négy helyre történő kifüggesztése], de az a tény is, hogy Istvánnak hat évig nem kellett fegyverhez nyúlnia”.¹⁵ Nyilvánvaló mindebből, hogy István és a gyula, illetve István és Ajtony ellentéte is új keletű. Csak az ezredfordulón, István koronázásakor derült ki, hogy ők ketten, azaz a gyula és Ajtony, „nem jelentek meg, és nem kiáltották: «Éljen a király!»”.¹⁶ Ők nem ismerték el Istvánt királynak, s ekkor figyelhető meg „Magyarország keleti felén két territórium kialakulása...: Gyulaé és Ajtonyé”.¹⁷ István gyorsan fellépett ellenük, a gyula tartományát 1003-ban, Ajtonyét pedig 1008-ban elfoglalta,¹⁸ s így 1008-ra ismét érvényesült az Árpádok tényleges uralma az egész Kárpát-medence felett. „Ajtony leverésével – írja Györffy – lezárultak azok a harcok, amelyeket István a keresztényi királyság és a központosítás ellen forduló «tartományurak» ellen vívott”.¹⁹

---

13 Uo. 740–745.

14 Uo. 763.

15 GYÖRFFY: IK. 121.

16 GYÖRFFY: MT. 764.

17 GYÖRFFY: IK. 163.

18 Uo. 163–176.; GYÖRFFY: MT. 763–769.

19 GYÖRFFY: IK. 176.

Nem feladata e tanulmánynak, hogy pontrol pontra haladva merlegeles és kritika tárgyává tegye Györffy György megállapításait (kiváltképpen azok forrásos megalapozottságát), meg kell elégednünk az államalapítás kori telepítés kérdéskörének vizsgálatával. Ez ugyanis nem egyszerűen annak a ténykérdésnek a megválaszolására hivatott, hogy voltak-e, lehettek-e az egész Kárpát-medencére kiterjedő nagyszabású telepítések a X. század közepe utáni évtizedekben, hanem – legalábbis két vonatkozásban – elvi jellegű problémát vet fel. Egyrészt: Engels óta tudott, hogy az állam egyik – Engels által éppenséggel első helyre tett – ismérve, jellegzetessége a vérségi alapú társadalomszerveződés elvének felváltása a szervezés terület szerinti elvvel. Mint Engels megfogalmazta: „A régi nemzeti szervezettel szemben az államot elsősorban az állampolgárok terület szerinti beosztása jellemzi. A régi, vérrokonági kapcsolatokon alapuló és rokonsági kötelekekkel összetartott nemzetségi közösségek... már nem feleltek meg... A területi beosztást vették tehát alapul”.²⁰ A nagyfejedelmi és királyi telepítések – ha tudjuk ilyenek létét bizonyítani – eszerint tehát értékes hozzájárulást jelentettek a magyar állam kialakulásához, annak mintegy első kritériumát, a nemzeti kötelekek megbontását és a területi szervezet mint társadalomrendező alapelv megvalósítását segítették elő. Másrészt: ha az ország – telepítésekben is nyomot hagyó – „központosítását” már Géza fejedelem elvégezte, akkor István a gyula és Ajtony legyőzésével nem a Kárpát-medence új területeire terjesztette ki fennhatóságát, hanem voltaképpen csak helyreállította (még ha keresztény királyként magasabb szinten is) a Géza-kori „központosítást”. Mintha azt involválná ez, hogy Istvánnak az államszervező tevékenységével is csinjan kellene bánnunk. S valóban, maga Györffy minősíti az István előtti X. századi magyar viszonyokat „félnomád, barbár államszervezetnek”, amelyre a „személyi függőség” a jellemző, s amelyet „az István király rendezése nyomán létesült államtól döntő módon az különböztet meg, hogy a X. századi személyi függőség helyébe az ezredfordulón az intézményi függőség lépett”. Más szavakkal ezt akként fejezi ki Györffy: „István államát az »intézményes állam« kategóriájába sorolva a megelőző magyar fejedelemségre a »személyi függésű állam« [kiemelés tőlem – K. Gy.] megjelölés talál”.²¹

Vajon voltak-e nagyszabású nagyfejedelmi és királyi telepítések a 940-es évek (Fajsz fejedelem uralomra lépte) és az 1030-as évek (István halála) között eltelt évszázadban, illetve az István halálát követő évtizedekben? Ami

20 ENGELS: A család, a magantulajdon és az állam eredete. Bp., 1949. 173.

21 GYÖRFFY: IK. 521., 600. Részletesebben I. GYÖRFFY GYÖRGY: A magyar állam félnomád előzményei. TÖKEI FERENC (szerk.): Nomád társadalmak és államalakulatok. Kőrösi Csoma Kiskönyvtár. 18. Bp., 1983. 365–390., főleg 384–390.

ennek a kérdésnek a megválaszolását illeti, a 940-es évek és az ezredforduló közti időszak vonatkozásában írott forrásaink nincsenek, a mi — másutt dokumentált — felfogásunk szerint a helynevek alkalmatlanok ilyen jellegű következtetések levonására.²² Marad tehát a régészet, amely valóban alkalmas lehet főleg nagy populációt magukban foglaló, több nemzedéken át használt temetők gondos elemzése révén a népességcsere kimutatására. Fontos hangsúlyozni, hogy a régészet a *népességcsere*re tud következtetni a maga sajátos eszközeivel, de nem képes kimutatni azok indítékait, tehát azt, hogy erőszakos el-, illetve betelepítés történt-e, avagy spontán népmozgás idézte-e elő a lakosság részleges vagy teljes kicserélődését. Meg nem engedhető módszertani tévedést követett el 1968-ban Kiss Attila, amikor már dolgozata címéből adódóan is a régészet illetékességét meghaladó mértékben foglalt állást a telepítések dolgában: „A magyar államalapítás telepítéseinek tükröződése a dunántúli köznépi temetőkben”. Kiváltképpen azzal vonhatja magára Kiss Attila az eleve kigondoltság vádját, ha tudjuk: dolgozatát Györfyre való hivatkozással kezdi, aki szerint „a magyar államalapítás katonai telepítésekkel járt együtt”. Márpedig a korai idősakra valószínűsített 3–4 ezer falu közül mindössze 300 visel törzs-, illetve népnévi eredetű helynevet, ahol — Kiss szerint — a telepítés ténye nem is lehet kérdéses. Úgy véli, abban a kérdésben, hogy e „kb. 300 népességen, közösségen kívül milyen mértékben érintette a magyar államalapítás erőszakos telepítési tevékenysége azoknak a településeknek a lakosságát, melyeknek korai neve vagy fenn sem maradt, vagy a név nem árul el olyan sokat, mint a törzsi helynévanyag, ... egyedül a régészeti kutatás eredményei hozhatnak újat.”²³ S mivel Kis Attila hibás alapra épített, természetesen „eredményei” is ingatagok. Mert amikor úgy összegezte vizsgálatait, „hogymind a négy tárgyalta, véletlenszerű mintavétel alapján feltárt temető [a sárbogárdi, a halimbai, a kerpusztai és a majsai], illetve a X–XI. századi népesség történetében megállapítható az államalapítás telepítő tevékenységének konkrét hatása”,²⁴ akkor voltaképpen nem a tudatos és erőszakos telepítés tényét állapította meg, hanem a népességcsereét, amely számos más indítékból következhetett. Tizenöt évvel utóbb sem változott érdemben e kérdésben Kiss véleménye, hiszen 1983-ban kazár etnikai minősítésű népelemre vonat-

22 KRISTÓ GYULA: Szempontok korai helyneveink történeti tipológiájához. Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica. LV. Szeged, 1976. 7–14.

23 KISS ATTILA: A magyar államalapítás telepítéseinek tükröződése dunántúli köznépi temetőkben. Archaeologiai Értesítő, 1968. 243.

24 Uo. 255.

kozóan ismételte meg korábbi nézetét, vagyis hogy „a majsi kazár település létrejöttét a magyar államalapítás idején történt baranyai telepítésekkel lehet magyarázni”.²⁵

Az ezredfordulót követően, ha csak szerény mennyiségben, de már írott források is rendelkezésünkre állnak. Szerfelett feltűnő, hogy Szent István törvényeiben semmi nyoma nincs a királyi telepítéseknek, pedig ezek a kor legnagyobb hatású társadalmi és politikai folyamataihoz tartozhattak a vázolt feltételezések szerint. Nincs említés telepítésekről korai okleveleinkben sem. Nagyon elgondolkodtató, hogy az István kora után keletkezett XI. századi törvényeink sem tesznek említést ezekről az – állítólag széles körben folytatott – erőszakos telepítésekről. Márpedig mi sem lenne természetesebb, mintha az uralkodók törvényeikben éppen ezekről az országot átfogó, az egész társadalmat megmozgató akciókról szólnának vagy intézkednének. Annál inkább jogosan kérjük ezt számon korai törvényeinktől, mert pl. mind László ún. I., mind pedig Kálmán I. törvénykönyve kifejezetten intézkedik az izmaeliták áttelepítéséről. Az előbbi azt a királyi óhajt fogalmazza meg, hogy az izmaelitákat, ha megkeresztelkedésük után visszatérnek régi törvényeikhez, „más falvakba telepítsék át”, akik viszont megtartották új hitüket, „saját lakhelyükön maradjanak”. Az utóbbiban arról olvashatunk, hogy az izmaeliták minden faluja templomot építsen, „s miután e templom felépült, az izmaeliták falujának a fele költözzön el a faluból, és másutt telepedjenek le”.²⁶ (Csak zárójelben jegyezzük meg: téved Györffy, amikor Könyves Kálmán kezdeményezését a mohamedán böszörmények, azaz izmaeliták széttelepülésére azzal hozza kapcsolatba, hogy a mohamedán vallás felszámolása „csak azért vált időszerűvé, mert a törvény kibocsátásakor a keresztések élethalál-harcot vívtak a mohamedánokkal a Szentföld felszabadításáért”.²⁷ Mivel hasonló törvényt, mint látuk, már 1092-ben I. László is hozott, nyilvánvaló, hogy ekkor még nem tekinthető a törvényalkotás indítékának a csak 1095-ben meghirdetett első keresztes hadjárat a Szentföld felszabadításáért.)

Bármiként is álljon a helyzet az izmaeliták széttelepítésére vonatkozó királyi akarral kapcsolatban, az idézett törvénycikkek annyit mindenesetre bizonyítanak, hogy legalábbis a XI – XII. század fordulóján a magyar királyoktól nem volt idegen egy-egy *kisebb* lélekszámú népcsoport áttelepítésének kezdeményezése. Ez elvileg megadja annak a lehetőségét, hogy

25 KISS ATTILA: Baranya megye X – XI. századi sírletelei. Magyarország honfoglalás kora Árpád-kori temetőinek leletanyaga. I. Bp., 1983. 196.

26 ZAVODSZKY LEVENTE: A Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai. Bp., 1904. 159., 189 – 190. Magyar fordítása SZILÁGYI LORÁND tollából: LEDERER EMMA (szerk.): Szöveggyűjtemény Magyarország történetének tanulmányozásához. I. Bp., 1964. 39 – 40., 53 – 54.

27 GYÖRFFY: IK. 511 – 512.

talán korábban is így lehetett, ám semmi esetre sem érínthetett óriási tömegeket, s legalábbis Szent Istvánig nem terjedhetett ki a Kárpát-medence egészére. Biztos nyomok vannak ugyanis arra, hogy egészen a XI. század első évtizedéig az Árpád-házi uralkodónak (nagyfejedelemlennek vagy királynak) nem terjedt ki a tényleges hatalma az egész Kárpát-medencére. Mivel lehet ezt bizonyítani? Érveinket a tömörség okáért pontokba szedve adjuk elő.

1. Bőrbanszületett Konstantíntól tudjuk, hogy a X. század közepén a „türköknek ez a nyolc törzse nem hunyázkodik meg a maga fejedelmei előtt”, azaz a törzsszövetségi vezetők előtt. A törzsszövetségi keretek meglazulására mutat, hogy míg fél évszázaddal korábban Böles Leó az egy fő uralma alatt álló népek közé helyezte a magyarokat, addig Konstantín levélformáinak címzettjeiként a „türkök fejedelmei” szerepelnek.²⁸ A Kárpát-medence magyarjai tehát 950 táján több hatalmi központ körül tömörültek.

2. Teljes összhangban van ezzel, hogy a kalandozó hadjáratok legalább két, teljesen különböző irányban folytak. Nyugat-Európa és Bizánc felé. A kapcsolatok hiányára mutat a különböző irányban kalandozók között, hogy egyazon évben különböző irányokban vezetett hadjáratokról van tudomásunk, illetve hogy egyik irányban 955-ben, a másik irányban 970-ben értek véget a portyák.²⁹

3. Megfelel a két irányú tájékozódásnak az a körülmény, hogy a gyula 950 táján Bizánccal létesített egyházi kapcsolatot, az Árpádok pedig egy-két évtizeddel később Rómával.³⁰ Aligha szabad e vallási bifurkációban egyazon magyar fejedelmi központ állásfoglalását látni, miként ezt Györfly vallja.

4. Súlyosan esik a latba, hogy Géza az erdélyi gyulák családjába tartozó Saroltot vette nőül. Mivel az Árpádok – bizonyíthatóan Taksony, tehát Géza apja óta – csakis idegen fejedelmi házakból szereztek maguknak feleséget, el kell fogadnunk: Géza, azaz az Árpádok számára a gyulák törzse, azaz Sarolt idegennek, más országbelinek számított.³¹

5. Teljesen összhangban van ezzel az a körülmény, hogy Istvánt és a vele szemben esatát vesztő gyulát, Prokujt mervadó nyugati forrás egyaránt rexnek (király) nevezi, s gyula országát *regnum*nak minősíti.³²

28 MORAVCSIK GYULA: Az Árpád-kori magyar történelem bizanci forrásai. Bp., 1984. 48., 18., 34.

29 KRISTÓ GYULA: Levedi törzsszövetségétől Szent István államáig. Elvek és utak. Bp., 1980. 349–371.

30 RIPOCHE, J.P.: Bizánc vagy Róma? Magyarország vallásvalasztásának kérdése a középkorban. Századok, 1977. 84–86.

31 BOBA IMRE: előadása a szegedi egyetemen 1986. december 5-én.

32 GOMBOS, ALBINUS FRANCISCUS: Catalogus fontium historiae Hungaricae. I. Budapestini, 1937. 141.

6. A magyar hagyományban is megmaradt annak emléke, hogy a gyula országa István országtól különálló, független állami képződmény volt, mert ellenkező esetben nem írta volna a XIV. századi krónikakompozíció a gyula legyőzése után azt, hogy „az ő nagyon nagy és gazdag országát egészében Hungaria királyságához [azaz Magyarországhoz] csatolta”.³³

7. Elgondolkodtató, hogy a magyar hagyomány és az írott források egybehangzó tanúsága szerint miért nem maradt egyértelmű nyoma magyar nagyfejedelemtnek az Árpád és Taksony között eltelt mintegy fél évszázadnyi idő alatt. Az a körülmény, hogy a X. század első öt és fél évtizedéből mind a magyar hagyomány, mind a külföldi források törzsi vezetők nevét (pl. Bulcsúét) őrizték meg, összhangban van a nagyfejedelmi hatalom tényleges hatalmának ez idő alatt bekövetkezett hanyatlásával.

8. Az a krónikabeli leírás, amely szerint István fejedelem 997-ben Koppány felnégyelt tetemének egy-egy darabját Esztergom, Veszprém és Győr kapujára szegeztette ki, a negyediket pedig Erdélybe küldte, pontosan megadja azt a területet, ahová István tényleges hatalma, saját vélekedése szerint, kiterjedt.³⁴ Esztergom, Veszprém, Győr Árpád-házi uralom alatti voltát kielégítően igazolja az a körülmény, hogy Esztergom a fejedelem (király), Veszprém pedig a fejedelemasszony (királyné) székhelye, emellett e három város a legkorábbi három magyar egyházmegye központja is. Még az ókeresztény hagyományokra visszamenő Pécs is csak 1009-ben lép be a püspöki székvárosok sorába, jelezvén, hogy 997-ben nem tartozhatott István, azaz az Árpádok uralma alá. Erdély két ok miatt is szolgálhatott Koppány egyik csonkjának végállomásául. Apjának a gyulák családjába tartozó Sarolttal kötött házassága révén István – mint a Géza után következő nagyfejedelem – igényt formált az Erdély feletti főhatalomra, de meg is akarthatta nyugtatni anyja rokonait, hogy Koppány legyőzésével megvédte Sarolt jogait. S ha Bihar és Nyitra (Györffy szerint az „ősi” Árpád-házi dukátusok székvárosai) már az ezredforduló táján Istvánt uralták volna, s ha valóban igen jelentős igazgatási központok lettek volna, nem évtizedekkel 1000 után jutottak volna püspökségi székhely ranghoz.

Aligha van tehát okunk arra gondolni, hogy az Árpád-házi – a címet egyre inkább formálisan, tényleges hatalom híján viselő – nagyfejedelmek már a 940-es évek óta szinte az egész Kárpát-medencében egyeduralmat gyakoroltak volna. A fent kifejtettek értelmében azt sem ítéljük valószínűnek, hogy Szent István nem tett mást, mint a gyula és Ajtony hirtelen támadt, előzményeket nélkülöző szembenállásának felszámolásával vissza-

33 SZENTPÉTERY, EMERICUS: *Scriptores rerum Hungaricarum*. I. Budapestini, 1937.

315. Magyar fordítása: BELI US IBOLYA tollából: *A Képes Krónika latin eredetijének magyar fordítása*. Helikon. [Bp., 1987.] 18.

34 SZENTPÉTERY, EMERICUS: a 33. jegyzetben i.m. 313–314. l. KRISTÓ GYULA: *Tanulmányok az Árpád-korról. Nemzet és emlékezet*. Bp., 1983. 77–92., 473–476.

állította – mégha magasabb szinten, az „intézményes állam” szintjén is – Géza „központosítását”. Úgy véljük, más munkánkban bizonyítani is igyekeztünk,³⁵ hogy a gyula és Ajtony Istvánnal szembeni ellentéte régebbi keletű volt, s a dolog lényegét tekintve benne a törzsek, illetve utóbb a törzsi államok egymás közti hatalmi rivalizálása, eltérő politikai orientációban megnyilvánuló külön fejlődése öltött testet. Mindebből számunkra egyértelműen következik, hogy az Árpádok a 940-es évektől kezdve nem folytathattak nagyszabású telepítő tevékenységet az egész Kárpát-medencében, mivelhogy hatalmuk az Ajtony ellen bekövetkezett, véleményünk szerint 1028 táján történt katonai győzelemig nem terjedt ki a terület egészére.

Nem csupán a források hiánya, hanem a történelmi helyzet sem engedi meg annak feltételezését, hogy intenzív, erőszakos fejedelmi (illetve királyi) telepítéssel számoljunk a X. század közepe utáni évtizedekben. Teljességgel kizárni ilyenek létét persze nem lehet, de hogy ez szűk térben, kevés számú embert megmozgatva zajlott le – ha lezajlott egyáltalán –, e tekintetben aligha lehetnek kétségeink. Forrásainkból ugyanis éppen nem a tudatos telepítés, hanem a spontán elvándorlás ténye állapítható meg. A királyi hatalom szerepe a készítésben legfeljebb az előzésig terjedt, de a lakhely megválasztása, a letelepülés már inkább a helyet változtatók önkéntes elhatározásából következett be. A gyér forrásanyagban is tekintélyes számú példa felsorolása könnyen meggyőzhet erről bennünket.

A sort a veszprémiölgyi apácák görög nyelvű oklevele nyitja, amelyben Sztefanosz (Géza vagy István?) felhatalmazza a monostort arra, hogy „azokat, akik nem akarnak a szent monostor főnnhatósága alatt lakni, a fejedelemasszony és a nővérek rendelete nélkül űzzék ki arról a helyről kedvük és akaratuk ellenére”.³⁶ A kétes hűelű, magát Szent István-korinak állító pécsváradi alapítólevél azokat a nemeseket és nemteleneket rendeli elűzni, akik „a monostor földjének határain belül rendelkeznek birtokokkal”, s ha az apát parancsára nem távoznának, a király kegyetlenül űzesse el őket.³⁷ A százdi apátság 1067 körüli oklevelében az alapító Péter ispán akként fogalmaz: királyi adomány révén nyert falujából „e naptól távozzanak az egyházi famílián kívül mindazok, akik a szabadság nevére áhítoznak”.³⁸ I. Géza király 1075. évi garamszentbenedeki oklevele kőborló és menekülő

35 KRISTÓ GYULA: a 29. jegyzetben i.m. 446–452., 458.

36 MORAVCSIK GYULA: a 28. jegyzetben i.m. 80. I. még CZEBE GYULA: A veszprémiölgyi oklevél görög szövege. Értekezések történeti tudományok köréből. XXIV. 3. Bp., 1916. 16., 18.

37 Vatikáni magyar okirattár. I. 4. Bp., 1889. 577.

38 WENZEL GUSZTÁV: Árpádkori új okmánytár. I. Pest, 1860. 25.

emberekről és igásállatokról tesz említést.³⁹ Ezek a kóborlók előfordulnak a XI. század végi kisebbik István-legendában,⁴⁰ s erősen foglalkoztatták a XI. századi törvényhozást is. Főleg László ún. III. és II. törvénykönyvében kapott nagy visszhangot az országos mozgalommá duzzadt kóborlás, de még Kálmán I. törvénykönyvében is olvashatunk elűzött régi telepesekről.⁴¹ Annyira általános reflex lehetett a XI. században a problémák elintézésének sajátos módjaként az elűzetés, hogy László ún. I. törvénykönyvében még a hús elhagyásának módjában a magyarokétól eltérő elveket valló latinokról is úgy intézkedik: „ha a mi jobb szokásunkkal nem akarnak egyetérteni, ahová akarnak, menjenek”.⁴²

Egy korábbi munkánkban elvégzett elemzés alapján úgy foglaltunk állást, „hogy a törzsneves falvak nincsenek kapcsolatban az Árpádok erőszakos térnyerésével, és nem magyarázhatók katonai beavatkozás nyomán létrejött telepítés eredményeiként, sőt egyáltalán azt is kétségbe kell vonnunk, hogy a magyar államszervezés kapcsán országos méretű és tudatosan irányított telepítések történtek”.⁴³ A végredményt illetően újabb analízisünk alapján sem mondhatunk mást. Megalapozatlannak tartjuk azt a feltevést, hogy a 940-es évektől kezdődően nagyszabású, az egész Kárpát-medencére kiterjedő telepítések történtek volna a mindenkori nagyfejedelem akaratából, amelyek katonai (törzsnévi), szolgáltatónépi (foglalkozásnévi) és idegen etnikumokat egy helyre tömörítő (népnévi) települések létrehozásához vezettek volna. A helynévadás indítékai körében elvégzett névtani vizsgálatunk sem indokolta az efféle megállapításokat, illetve az e neveket viselő helynevek szigorúan X–XI. századi keletkezését.⁴⁴ Az államalapítás kori erőszakos, nagy tömegeket megmozgató, az országot átfogó telepítésekről szóló tant tehát a nem igazolható feltevések sorába kell utalnunk.

S ami a fentebb e probléma kapcsán támadt két elvi jellegű megállapítást illeti, röviden ekként összegezhetjük véleményünket. Természetesen Magyarországon is a vérségi alapú szerveződés területi alapú berendezkedéssel történt felváltása révén alakult ki az állam egyik feltételrendszere. Még akkor is igaz ez, ha e feltételrendszert nem a telepítések teremtették meg, hanem részint az elűzések, illetve spontán népmozgások (kóborlások) valósították meg, részint pedig a honfoglaló magyarok

39 MARSINA, RICHARD: *Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae*. I. Bratislavae, 1971. 57.

40 SZENTPÉTERY, EMERICUS: a 33. jegyzetben i.m. II. Budapestini, 1938. 395.

41 ZÁVODSZKY I. EVENTE: a 26. jegyzetben i.m. 166–180. passim, 186.

42 Uo. 163. Magyar fordítása SZILÁGYI LORÁND tollából: LEDERER EMMA (szerk.): a 26. jegyzetben i.m. 42–43.

43 KRISTÓ GYULA: a 34. jegyzetben i.m. 437., 589.

44 KRISTÓ GYULA: a 22. jegyzetben i.m. 38–44., 58–84.

és az itt talált „őslakosság”, illetve a kalandozó magyarok és a behurcolt idegenek tartós egymás mellett élése, valamint a X. századi Kárpát-medencei népesség sokszínű etnikai összetétele folytán bekövetkező keveredés (a nemzetségek exogám jellege) már az ezredfordulóra megérlelték a területi alapú berendezkedésre való áttérés lehetőségét. S ha a fentiek értelmében el is kell vitatnunk Istvántól az erőszakos és nagyszabású telepítések politikájának véghezvitelét, „cserében” visszadhatjuk igazi államalapítói érdemeit. Nem egyszerűen a Géza-kori „központosítást” állította helyre, hanem a hajdani törzsi, a saját korabeli törzsi állami szeparatizmus letörésével, Koppány, a gyula, a fekete magyarok, Ajtony leverésével, Aba Sámuel és Vata törzse – ámbár időleges – megnyerésével, a latin rítusú egyházszervezet kiépítésével, a Géza által megnyitott úton következetesen végighaladva, egységes magyar államot teremtett a Kárpát-medencében.⁴⁵

---

45 KRISTÓ GYULA: (szerk.): Az államalapító. Bp., 1988. passim.

Pecorari Jakab bíboros diplomáciai pályája

ALMÁSI TIBOR

A középkori magyar királyság és a római katolikus egyház kapcsolattartásában kiemelkedő fontosságú szerepet játszottak a pápa által Magyarországra küldött legátusok. A legátusi hivatal olyan eszköz volt az egyházfő kezében, amelyen keresztül alkalmoszerűen megkísérelhette közvetlenül érvényesíteni akaratát egy-egy terület egyházi vonatkozású ügyeiben. A követek körvonalazott területi és tárgyi hatáskörben rendkívül széles, erendendően a pápát megillető jogok gyakorlására kaptak felhatalmazást. Ilyen kivételes jogosítványokkal járó megbízatásokra természetesen csak nagy horderejű, az egyházi érdekek szempontjából alapvető jelentőségűnek ítélt ügyekben került sor. Éppen ezért a kutatói figyelem egy-egy legátusküldés vizsgálatakor elsősorban a pápai beavatkozást előidéző okok elemzésére, a feszültségforrások feltárására, a követ eljárásának rekonstruálására, tárgyalásaira és a legáció eredményének értékelésére irányul. Többnyire háttérbe szorul vagy teljesen elsikkad ugyanakkor a követ személyes vonásainak, politikai karakterének felvázolása, illetve az egyházi diplomáciában elfoglalt helyének kijelölése. Értelemszerű, hogy ez utóbbi feladatok elvégzése lényeges adalékokat hozhat felszínre, azonban a legátusok működéséről fennmaradt források természete – elsődlegesen okleveles anyagról és diplomáciai iratokról lévén szó – alig teszi lehetővé az esetek többségében, hogy az ilyesfajta vizsgálat kívánalmát egy jámbor óhajnál többre tartsuk. Az 1232 – 1234 között Magyarországon működött Pecorari Jakab bíborost illetően szerencsére kedvező a helyzet e tekintetben. Mivel többször kapott legátusi megbízatást, felvázolható diplomáciai pályafutása, s mert számos nyugat-európai elbeszélő forrás is őriz rá vonatkozó híradásokat, így közelebbről is meg tudjuk rajzolni portréját.¹

¹ A jelen dolgozat Jakab bíboros magyarországi működését nem tárgyalja. Részint mert az erre vonatkozó legfőbb adatok a magyar történeti és egyháztörténeti kézikönyvekben jobbára fellelhetők, részint helyszűke miatt, részint pedig mert a szempontunkból legfontosabb eseményt, a beregi egyezmény létrejöttét a közelmúltban feldolgoztuk. Vö. ALMÁSI TIBOR: A beregi egyezmény megkötésének diplomáciai mozzanatai. In: Acta Univ. Szegediensis de Attila József Nominatae. Acta Historica 83 (1986) 31 – 40.

Pecorari Jakab gazdag és előkelő piacenai családból származott.² Családneve a Piacenza határában levő Pecoraria völgy nevéből ered, amely terület a család birtokaihoz tartozott. Születési idejét nem ismerjük; viselt tisztességei elnyerésének időpontjai 1185 és 1190 közötti születését valószínűsítik. Jakab még ifjú korában szakított a világi élettel és pappá szenteltette magát. Első ismert szolgálati helye a Piacenzától DK-re fekvő Fidenza volt, ahol Szent Donnino egyházának plébánosaként működött. Innen Ravennába került, ahol főesperesi méltósághoz jutott. 1215-ben Franciaországba ment, s belépett a cisztercita rendbe. Közelebről nem ismert időpontban a cisztercita Trium Fontium apátja lett. A szakirodalom ellentmondásos közléseket tartalmaz e monostor lokalizálásával kapcsolatban. Míg az idézett biográfiai munkák a Rómához közeli Tre Fontane monostor apátjaként tüntették fel Jakabot, a trois-fontaines-i Albericus világkrónikáját kiadó Paulus Scheffer-Boichorst e franciaországi monostorban jelölte meg apáti működésének színterét.³ Ő egyébként Albericus magyarországi híreinek forrását is Jakabban kereste.⁴ Noha a két cisztercita monostorra vonatkozó források és irodalom átvizsgálásával e kérdés bizonyosan eldönthetővé válik, több megfontolás ettől függetlenül is Albericus tudós kiadójának vélekedése ellen szól. Most csak arra utalunk, hogy a krónikás Jakabra vonatkozó adatainak szórványos volta és egyoldalúsága — teljességgel említetlenül hagyja például a pápai diplomáciában játszott szerepét — szinte kizárja szorosabb kötődését a francia Trois-Fontaines-hez. A Rómához közeli Tre Fontane kolostorban teljesített szolgálatát valószínűsíti az is, hogy az 1220-as évektől tevékenysége erősen a kúriához kötődött. 1222 után III. Honorius pápa poenitentiarius lett, a későbbiekben pedig — változatlanul megtartva apáti címét — egyházjogászként állt a pápai udvar szolgálatában. 1231-ben is Trium Fontium apátja volt még, amikor IX. Gergely pápa bíborossá emelte és a Rómától K-re fekvő palestrinai (praenestei) püspökség élére helyezte.⁵

2 A Pecorari Jakabbal kapcsolatos életrajzi adatok: UGHELI, F. – COLETI, N.: *Italia . Sacra sive episcopi Italiae*. Tom. I. Venetiis, 1717². (a továbbiakban: UGHELI I.) 207–208.; MORONI, C.: *Dizionario di erudizione storico-ecclesiastica*. Tom. I.II., Venezia, 1851. 30–31.; SÜTTERLIN, B.: *Die Politik Kaiser Friedrichs II. und die römischen Kardinäle in den Jahren 1239–1250*. Heidelberg, 1929. 131. (Heidelberger Abhandlungen. Heft 58.) (a továbbiakban: SÜTTERLIN); *Lessico Universale Italiano*. Tom. XVI. Roma, 1976. 336.

3 *Monumenta Germaniae Historica. Scriptores*. (a továbbiakban: MGH.SS.) Tom. XXIII. Hannoverae, 1874. *Chronica Alberici monachi Trium Fontium a monachi Novi monasterii Hoiensis interpolata*. Ed. SCHEFFER-BOICHORST, P. 640., 652–653., 929. Álláspontját legújabban elfogadta: HERVAY, F. L.: *Repertorium historicum ordinis cisterciensis in Hungaria*. Roma, 1984. 31.

4 E feltevés valószínűtlenségéről HÓMAN B.: *A Szent László-kori Gesta Ungarorum és a XII–XIII. századi leszármazói*. Bp., 1925. 17–18.

5 EUBEL, C.: *Hierarchia Catholica Medii Aevi sive Summorum Pontificum S. R. E. Cardinalium ecclesiarum antistitum series ab anno 1198 usque ad annum 1431 perducta*.

Az újonnan kreált bíborospüspök röviddel kinevezését követően megkapta első diplomáciai megbízatását is a pápától. IX. Gergely 1233 januárjában Otto Candidus bíborossal együtt legátusként Lombardiába küldte, hogy a városok és II. Frigyes német-római császár között elmérgesedett, s háborúval fenyegető viszály rendezésében közreműködjenek.⁶ A válság kiéleződését az idézte elő, hogy a császár 1231-ben fellépett fia, VII. Henrik német király központosító törekvéseivel szemben, s a tartományi különállás fenntartásában érdekelt fejedelmek mellé állt. Ezzel egyidejűleg megkezdte a VII. Henrik kísérletét támogató városok önkormányzatának korlátozását, letörését. A lombard városok fenyegetettségét csak növelte, hogy II. Frigyes 1232 tavaszára birodalmi gyűlés összehívását tervezte Ravennába. A fejedelmi seregek felvonulásától tartó lombardok e helyzetben megerősítették városaik szövetségét, és a pápához fordultak segítségért. Noha a Szentszék az 1230-ban San Germanóban megkötött és Cepranóban ratifikált béke óta viszonylag rendezett kapcsolatokat tartott fenn a császársággal, s jóllehet a lombard városok az 1230-as békekötést megelőzően cserbenhagyták a pápát, a kúria ennek ellenére nem akart kívül maradni a konfliktus rendezésén.

IX. Gergely a béke megteremtésén túl azt igyekezett legátusai révén elérni, hogy a szemben álló felek ismerjék el a Szentszéknek mint legfelsőbb fórumnak a döntőbírói illetékességét.⁷ A két bíboros közvetítői működését az ellenséges felek eltérően ítélték meg. A lombardok már a követek kiválasztásában is az egyház jóindulatát látták, mivel mindkét bíboros lombard származású volt.⁸ A császár ezzel szemben bizalmatlan volt, s gyanakvását csak növelte, hogy a legátusok először a városokkal vették fel a kapcsolatokat, s február közepétől tárgyalásokat folytattak Bolognában vezetőikkel. A két bíboros olyan ígéretet tett a lombardoknak, hogy a pápai döntőbírótság legfeljebb 100 fős fegyvertelen kíséret felvonulását fogja engedélyezni a német fejedelmeknek és VII. Henrik királynak. Amikor a köve-

Tom. I. Regensburg, 1898. 6. A Jakabot bíborosként említő első oklevél 1231. nov. 17-i keletű.

6 A pápaság és a császárság kapcsolatainak rendkívül gazdag irodalmából csak a vizsgálatunk szempontjából legközvetlenebbül hasznosított feldolgozásokra hivatkozunk. Ezekből SÜTTERLIN már idézett munkája mellett különösen FEHLING, F.: Kaiser Friedrich II. und die Römischen Cardinäle in den Jahren 1227 bis 1239. (Historische Studien. Heft. XXI.) (a továbbiakban: FEHLING) című munkája érdemel kiemelés. A pápaság – császárság küzdelmeire vonatkozó politika- és diplomáciatörténeti adatok számos alapvető feldolgozásban elérhetők.

7 FEHLING 20 – 22.

8 A bresciai rektor levele a bresciai podestához: Noveritis insuper, quod secundum quod videre et intelligere potuimus, in cardinalibus magnam fiduciam habemus, maxime quia unus illorum est Placentinus et alius de Vercelensibus partibus. MGH. Constitutiones et acta publica imperatorum et regum. (a továbbiakban: MGH. Constitutiones) Tom. II. Hannoverae, 1894. 203. [165. sz.]

tek március közepén Ravennába érkeztek, hogy II. Frigyesel egyezkedjenek, a császárt már nem találták ott, mert röviddel előtte elhagyta a várost. A közvetlen tárgyalások ezzel megszakadtak. A bíborosok visszatértek Bolognába, s ott kapták kézhez a császár békefeltételeit. Miután a lombard szövetség egy a legátusokhoz eljuttatott válasznyilatkozatban készséget mutatott a megbékélésre, lehetőség nyílt a konfliktus lezárására.⁹ Az egyezséget 1232 május 13-án Padovában kötötték meg.¹⁰ Ebben II. Frigyes ígéretet tett a szövetséges területek biztonságának garantálására a német fejedelmek és Henrik király átvonulásakor, a további problémák vonatkozásában pedig mindkét fél elfogadta, hogy ezeket tárgyalások útján rendezi, vagy ellenkező esetben a Szentszék elé viszi döntésre. A birodalmi gyűlés megtartásában érdekelt császár hajlott a kompromisszumra, s a pillanatnyi helyzetben a béke helyreállítására törekedett. Ez nem jelentette azonban azt, hogy lemondott volna a lombard városok császári alávetéséről, önállóságuk felszámolásáról. E mélyebben gyökerező problémák rendezésében azonban nem kívánt szerepet adni az általa pártosaknak vélt lombard legátusoknak, inkább a kúriai döntőbírótságot fogadta el. Joggal számolt azzal, hogy az egyház felső vezetésében többen a császárral való együttműködés, és nem az ellentétek kiélezésének hívei, s remélte, hogy ez egy esetleges döntőbírótsági ítéletben is tükröződni fog.

A padovai béke mindenesetre nagy elégedettséggel töltötte el a pápai udvart. A legáció sikerének könyvelhető el, hogy a két bíboros közül Pecorari Jakab hamarosan újabb diplomáciai megbízatást kapott, nevezetesen a magyarországi klérus és II. András király közötti feszültségek kivizsgálását és rendezését. Jakab bíboros 1232 augusztusában jött Magyarországra, s 1234 márciusáig működött itt legátusként.¹¹ A Magyarországon töltött másfél évben Pecorari Jakab kívül került azokon a belső kúriai küzdelmeken, amelyek a pápai diplomácia alakulására meghatározó befolyással voltak. Noha II. Andrással szemben az egyházi érdekek érvényesítése terén teljes sikert ért el, s a beregi diktátum elfogadtatásával jelentékenyen megerősítette a magyarországi egyházi pozíciókat, visszatérése után csaknem két évig mégsem jutott újabb komoly diplomáciai feladathoz. Ennek okát a távollétében lezajlott változásokban kell keresni.

---

⁹ FEHLING: 25–28.

¹⁰ MGH. Leges II. Hannoverae, 1837. 294–298.

¹¹ Magyarországi legátusként való első említése 1232. aug. 31. (THEINER, A.: *Vetera Monumenta Historica Hungariorum Sacram Illustrantia*. Tom. I. Romae, 1859. 106. [185. sz.], utolsó Magyarországon kiadott oklevele Sopronban kelt 1234. márc. 8-an (A pannonhalmi Szent-Benedek-rend története. I. Bp., 1902. 730. [140. sz.]).

A padovai megállapodást követően II. Frigyes és a lombard szövetség ellentétei rendkívül lassan jutottak nyugvópontra. Mivel sem a békében megállapított határidőig, sem a haladékként kitűzött újabb időpontokig nem vezettek eredményre az egyezkedések, a felek a kúriához fordultak. A döntés 1233. június 5-én született meg.¹² Az ítélet egyik felet sem elégítette ki maradéktalanul. A városok semmilyen garanciákat nem kaptak szövetségük biztonságának szavatolására, a császár viszont a kárpótlást hiányolta a lombardok tömeges túlkapásaiért és a birodalmi gyűlés meghíúsításáért. Mivel IX. Gergely röviddel az ítélet kihirdetése után a határozat olyasfajta értelmezését adta a lombard szövetség vezetői előtt, amelyből arra lehetett következtetni, hogy a Szentszék a szövetség érdekeit megkülönböztetett figyelemben fogja részesíteni,¹³ a császár ellenlépésre szánta el magát. Levélben fordult a bíborosi kollégiumhoz, amelyben felpanaszolta sérelmeit, s a kardinálisok segítségét kérte ezek orvoslásához.¹⁴ Kísérlete a bíborosi kollégium megosztására eredményesnek bizonyult, ugyanis néhány bíboros elhagyva a pápai udvart nyíltan szembefordult IX. Gergely politikájával. Ugyan az egység 1233 novemberére helyreállt,¹⁵ miután a pápa és a császár egyaránt elfogadta a konfliktus kompromisszummal való lezárását, azonban IX. Gergelynek ettől kezdve állandóan tekintetbe kellett vennie a II. Frigyesrel kapcsolatos politikában békülékeny irányvonalat képviselő bíborosok állásfoglalását. Az 1233 végével kezdődő békésebb időszak a pápaság és a császárság viszonyában 1235 végéig tartott. Nemcsak arról volt szó, hogy a felek tartózkodtak egymás érdekeinek nyílt megsértésétől, de több ízben együttműködésre is sor került közöttük. II. Frigyes ekkor számolta fel véglegesen fia németországi hatalmát, amelyben az egyház is támogatta őt, míg a pápának 1234 nyarán a rómaiak lázadása okozott gondot, s a felkelés leverését csak a császár fegyveres segítsége tette lehetővé. Ezen nyugalmi periódus addig maradhatott fenn, amíg a két fél erőit a belső problémák kötötték le, s ezáltal a kompromisszum fenntartásában voltak érdekelték.¹⁶ Figyelemre méltó, hogy Pecorari Jakab ezekben az években — úgy tűnik — háttérbe szorult, s a politikai színtéren a császárral baráti viszony kialakítására törekvő bíborosoké volt a vezető szerep. Ennél is feltűnőbb azonban Jakab bíboros újbóli előtérbe kerülése.

II. Frigyes 1235 őszén elrendezvén a német problémákat ismét a lombard kérdést állította politikája tengelyébe. Megnyilatkozásai arra mutattak, hogy ennek rendezésében nem tartja magát feltétlenül a pápai

12 MGH. Leges II. 299–300.

13 MGH. Constitutiones II. 221.

14 MGH. Epistolae saeculi XIII. e regestris Pontificum Romanorum selectae. (a továbbiakban: MGH. Epist. Pontif.) Tom. I. Berolini, 1883. I. 443. [549. sz.]

15 MGH. SS. XIX, Hannoverae, 1846. Rycardi de Sancto Germano notarii chronica. 371.

16 A kapcsolatok normalizálódásáról FEHLING 40–46.

döntőbírótság nyújtotta keretekhez, hanem adott esetben a probléma hatalmi eszközökkel való megoldását is vállalja.¹⁷ 1235 végétől a pápa egyre gyakrabban foglalkozott a szicíliai királyságban tapasztalható visszásságokkal, s felújította a közvetlen együttműködést a lombardokkal is. Amikor II. Frigyes legátust kért IX. Gergelytől, s e szerepre az antiochiai pátriárkát ajánlotta, a pápa a követküldésre vonatkozó javaslatot elfogadta, ám Pecorari Jakabot bízta meg a viszály elsímításának feladatával.¹⁸ Jakabnak nem volt hosszú időre szüksége, hogy ismét bizonyítsa diplomáciai ügyességét, s egyben kifejezésre juttassa pártosságát. Röviddel meghatalmazása után feltűnt szülővárosában, Piacenzában, és megbuktatta a várost 1232 óta kormányzó ghibellin pártot.¹⁹ A város átpártoltatása érzékeny veszteséget okozott a császár számára, hiszen eddig a lombard szövetség centrumában a városok egy viszonylag kompakt tömbjére támaszkodhatott (Pávia, Cremona, Piacenza, Párma, Modena, Reggio, Mantova, Verona), ám a legátusnak sikerült éket vernie e tömörülésbe. Nem sokkal később hasonló módon sikerült Mantovát is a lombard szövetség oldalára vonnia, majd Modena megnyerésével próbálkozott.²⁰ A császár és a pápa ekkori levélváltásában természetesen igen sok szó esett Pecorari Jakabról. A császár nem fogadva el békekövetként Jakabot kifejezetten mint ellenségéről beszél róla, míg a pápa legátusa minden lépését hajlandó igazolni, s a béke őrangyalaként állítja be őt.²¹ II. Frigyes 1236. szeptember 17-én kiadott, sérelmeit felsoroló jegyzékében külön pontot szentelt a pápa által küldött „gyanús” követ működésének, akit IX. Gergely október 23-án kelt válaszlevelében – istenfélelmére és békeszeretetére hivatkozva – megintcsak tisztázni igyekezett a vádak alól.²² Az egyházlő bármennyire is egyetértett legátusa lépéseivel, s a válságot tovább mélyítő akcióival, 1236 novemberében mégis kénytelen volt visszahívni Lombardiából. Erre az

17 Uo. 47–48.

18 Frigyes javaslatának elutasítása, s egyben a császár értesítése Pecorari Jakab meghatalmazásáról 1236. június 10-én: MGH. Epist. Pontif. I. 588.

19 MHG. SS. XVIII. Hannoverae, 1863. *Annales Placentini Gibellini* 473–474.: In proximo mense Iulii domnus Jacobus Prenestrine episcopus cardinalis Placentiam accessit, qui caute cum quibusdam magnatibus populi sub specie pacis Guillelmum de Andito et filios, rectores populi, ablata eis dominatione, de civitate expulit: statim introductis militibus, qui extra per episcopatum morabantur in civitatem. ... exinde Placentini rebelles imperatori fuerunt.

20 MGH. Constitutiones II. 308–312. [224. sz.]

21 BÖHMER, J. F. – FICKER, J. – WINKELMANN, E.: *Die Regesten des Kaiserreichs ... 1198–1272. (Regesta Imperii V.)* 1–3. Bd. 1881–1900. (a továbbiakban: BFW.) I. 2198. Non indignationi praeterea debetis ascribere sed caute, quod causam nostram in sinu Penestrini episcopi suffocari nolumus, quem alium prorsus invenimus quam scripsistis, quem adversarium potius, quam federis arbitrum sumus experti. IX. Gergely a legátus védelmében: 1236. okt. 17.: MGH. Epist. Pontif. I. 599–604. [703. sz.]

22 MGH. Epist. Pontif. I. 596–598. [700. sz.] és 598–599. [702. sz.]

kényszerítette rá, hogy a császár gyors katonai sikerei révén jelentékenyen megerősítette állásait a tartományban, s ennek következtében a mérsékelt bíborosi szárny ismét egyre nyíltabban szállt síkra a megbékélés mellett.²³

A pápai politika lombardiai aktivitását fékező erők egészen 1239 tavaszáig felszínen maradtak a szentszéki diplomáciában. Működésük kedvező lehetőséget teremtett II. Frigyesnek ahhoz, hogy megszilárdítsa hatalmát Észak-Itáliában. Az 1237. november 27-én Cortenuovánál kivívott győzelme után csak Milano, Brescia, Alessandria és Piacenza nem került kezére. IX. Gergely pápa gyakorlatilag cselekvőképtelenné vált vele szemben, mert minden fellépési kísérlete megbukott a bíborosi többség ellenállásán. 1238 nyarának elején ismét megpróbálkozott Pecorari Jakab mozgósításával, amikor is Lombardiára, Provance-ra és Dél-Franciaországra érvényes legátusi kinevezést adott számára. A megbízatással kapcsolatban fennmaradt június 9-én kelt pápai levél azokat a feltételeket tartalmazza, amelyek mellett Jakab bíborosnak fel kellett volna oldania VII. Rajmund toulousi gróftól az egyházi büntetés alól.²⁴ A palestrinai püspök legációjára azonban nem került sor. Miután II. Frigyes erőlyesen tiltakozott IX. Gergelynél Jakab személye ellen,²⁵ a pápa Guido soranói püspököt küldte helyette Provance-ba. Így Jakab bíboros következő fontos szereplésére csak a nyílt ellenségeskedés legközelebbi kiújulásának időszakában került sor.

A fordulat akkor következett be, amikor IX. Gergely megszerezve a bíborosi többség támogatását 1239. március 20-án kiközösítette a császárt. A pápa elsősorban azért tudta e lépést elfogadtatni a kollégiummal, mert II. Frigyes 1238 folyamán már egyre leplezetlenebbül sértette meg az egyházi érdekeket. Különösen az keltett nagy visszatetszést, hogy Szardínia trónját, amely korábban pápai hűbér volt, természetes fiának, Enzióknak adta. A pápa a kiközösítést követően végleges leszámolásra törekedett, s ehhez meg kívánta nyerni a jelentősebb európai világi fejedelmek támogatását is. E törekvése jegyében adott újbóli legátusi megbízatást Pecorari Jakabnak, ezúttal Franciaországba küldve őt. Jakab bíboros 1239 októberében kelt útra, s igen viszontagságos körülmények között jutott el Franciaországba. Mivel a császári fegyveresek őrizték az Itáliából kivezető utakat, ezért álruhát kellett öltönie. Zarándoknak öltözve, pusztán egy kísérővel először Genovába ment, majd ott hajóra szállt.²⁶ A császári haderő eközben csaknem teljesen bekerítette az egyházi államot, 1240 elejére pedig jelentős részét megszállva egészen szűk területre szorította a pápai fennhatóságot. A

23 A császár 1237. januárjában elégedetten nyilatkozott Jakab bíboros visszahívásáról és az új legátusok ténykedéséről. BFW. I. 2225.

24 MGH. Epist. Pontif. I. 630–631. [731. sz.]

25 BFW. I. 2355., 2356.

26 MGH. SS. XXII., Hannoverae, 1872. Annales Sancti Pantaleonis Coloniensis. 531.; MGH. SS. XIX., Ryccardi de Sancto Germano notarii chronica. 371.

mérsékelt bíborosi szárny ismét a megegyeztetést szorgalmazta, megbontva -- ezzel a kúria egységét.²⁷ Fellépésük eredményeként az egyházfő kénytelen volt fegyverszüneti tárgyalásokba bocsátkozni. 1240 júniusában a császárbarát irányzat vezetője, Colonna János, valamint Rajnald ostiai bíborospüspök vették fel II. Frigyesel a kapcsolatokat. A követek, s a pápa is elfogadták a császár azon javaslatát, hogy az ellentéteket a pápa és a bíborosok által összehívandó egyetemes zsinaton rendezzék. Az uralkodó ennek elfogadtatásával kész volt a fegyverszünet megkötésére.

Jakab bíboros ezzel újabb feladatot kapott, nevezetesen az 1241 Húsvétjára tervezett zsinat előkészítését a francia klérus körében. Eddigi működése során jelentős eredményeket ért el a császárellenes agitáció terén, s komoly pénzeszközökre is sikerült szert tennie a háború folytatásához. A francia udvarban és a német fejedelmeknél is felvetette a császár letételének indítványát, ám ez nem talált támogatókra.²⁸ Krónikás híradás számol be arról, miként vette hírt Jakab bíboros a császárral kötendő fegyverszünetnek. Az értesülésen igen megütközött, s kishitűséggel vádolta a pápát, hogy hagyta magát ennyire kétségbe ejteni, amikor ő egyedül Franciaországban annyi pénzt gyűjtött, hogy egy teljes éven át folytatni lehet belőle a császár elleni háborút.²⁹ Állítólag amikor a pápa hírt vette legátusa felháborodásának, szörnyen megbánta, hogy tárgyalásokba kezdett, s visszahívta követeit. Colonna Jánost azzal kívánta újból a császárhoz küldeni, hogy szakítsa meg a fegyverszüneti tárgyalásokat. János bíboros azonban ezt megtagadta, majd heves szóváltás után eltávozott az udvarból, s ezzel barátból ellenséggé lett.³⁰

Az ellenségeskedések 1240 kora őszen ismét kiújultak. A propagandaharcok középpontjába az egyetemes zsinat került. Ennek szervezését -- II. Frigyes indítványával ellentétben -- egyedül a pápa irányította, s kirekesztette belőle a császár iránt békésebb érzületű bíborosokat. A zsinatra sem a szicíliai klérus, sem a birodalmi lombard városok papsága nem kapott meghívást. Az előkészületekből a császár úgy vélte, hogy IX. Gergely a zsinat összehívásának ürügyével ítélőszéket akar felállítani vele szemben. Ezért 1240 szeptemberétől mindent megtett az egyetemes zsinat megghiúsításáért.³¹ Levélben közölte az angol és a francia királlyal, hogy nem tudja garantálni a zsinatra tartó, országain áthaladó személyek biz-

27 SÜTTERLIN 27–35.

28 E feltehetően puhatólózásképpen tett javaslatról: MGH. SS. XXII. Annales Sancti Pantaleonis Coloniensis. 531.; MGH. SS. XVI. Hannoverae, 1859. Annales Stadenses. 367.

29 MGH. SS. XXVIII. Hannoverae, 1888. Ex Mathei Parisiensis operibus. Ex Cronicis Maioribus. 196–197.

30 Uo.

31 SÜTTERLIN 31–38.

tonságát.³² A pápa is számolván az akadályozó lépésekkel a genovaiakat bízta meg a prelátusok áthajóztatásával a veszélyes partszakaszon, valamint az Angliában és Franciaországban gyűjtött pénz tengeri szállításával.

A zsinati előkészületek mozgósították Nyugat-Európa egyházi vezetőit. A legátusként 1237 óta Angliában működött Otto Candidus, illetve Pecorari Jakab bíborosok népes kísérettel igyekeztek vissza 1241 elején Rómába. Nizzán át elhagyva Franciaországot Genovába mentek. Innen azonban a császári erők fenyegető közelsége miatt sokáig nem tudtak útra kelni. Végül a városban kitört, a császárpárti előkelők által szervezett zavargások miatt³³ április végén kénytelenek voltak hajóra szállni. A 30–35 hajóból álló flotta eleinte különösebb nehézségek nélkül haladt. Május 3-án azonban Monte Christo és Giglio szigetek között váratlan támadás érte a pisai flotta részéről. A rendkívül heves, Genova számára különösen súlyos veszteségekkel járó csatában a pisaiak szétszórták az ellenséges flottát, s közel húsz hajót zsákmányul ejtettek. Több mint száz főpap, köztük Pecorari Jakab és Otto Candidus bíborosok is, fogságba estek. Pápai és császári oklevelek sora emlékezik meg ellentétes érzelmekkel sorsukról.³⁴ Különösen figyelemre méltóak Frigyes levelei, mert ezekben kivétel nélkül külön megemlékezik Pecorari Jakabról, akit többnyire „báránybőrbe bűjt rabló farkasként” említ.

A tengeri ütközet után a győztes flotta a zsákmánnyal és a foglyokkal a pisai kikötőbe futott be. A prelátusokat a tengerészek teljesen kifosztották.³⁵ Itt valamelyest pótolhatták a legégetőbben szükséges dolgokat, majd tovább hurcolták őket. Rabságuk első színhelye az Arno partján álló San Miniato erőd volt. Nyár elején azonban császári rendeletre átszállították őket a szicíliai királyság területére. A mintegy háromhetes tengeri út során a fedélzeten szűk területre összehúzóult foglyok nemcsak a tűző naptól és az időjárás viszontagságaitól szenvedtek, de a sok rovarcsípés, a szomjúság és számos betegség is kínozta őket. A hányattatásaikról beszámoló krónikás szerint szinte sóvárogva vágytak már az apuliai börtönökbe.³⁶ A palestrinai püspököt különösen megviselték a szenvedések.³⁷

32 BFW. I. 3139., 3144.

33 MGH. SS. XVIII. Annales Placentini Gibellini. 484.

34 A legfontosabbak: MGH. Epist. Pontif. I, 713–721. [812–820. sz.]. A császár Jakabról adott jellemzése az angol királyhoz küldött 1241. máj. 18-án kelt levelében (HUIILLARD-BREHOLLES, J. L. A.: *Historia diplomatica Frederici secundi sive constitutiones, privilegia, mandata, instrumenta quae supersunt istius imperatoris et filiorum eius*. Tom. V/2. Paris, 1857. 1125.), valamint a német birodalom előkelőjéhez intézett, május végén kelt levelében (uo. 1127.).

35 MGH. SS. XVIII. Annales Placentini Gibellini. 484., 485.

36 Auszüge aus der grösseren Chronik des Matthaeus von Paris. Leipzig, 1890. 129–130.

37 MGH. SS. XIX. Rycardi de Sancto Germano notarii chronica. 381.: *Praenestini enim miserrima erat conditio*.

Pecorari Jakab két évet töltött a császár fogságában. Hosszú ideig Capuában őrizték, majd a császár fennhatósága alá került Tivoliba szállították, végül a Tivolitól DK-re fekvő San Germano fölött magasodó Rocca lani erődben raboskodott. A bíboros fogsága idején gyökeresen átrendeződtek az itáliai viszonyok. Az egyetemes zsinat megghiúsult, 1241. augusztus 22-én meghalt IX. Gergely pápa, a bíborosok testülete pártokra szakadt, s az ellentétek miatt úgyszólván kilátástalanokká váltak a pápaválasztás esélyei. IX. Gergely halála után – eltekintve IV. Coelestin néhány napos pápaságától – közel két évig betöltetlen maradt Szent Péter trónusa. A küzdelmek középpontjába az új pápa megválasztása került. E harcokban Pecorari Jakab ugyan nem játszhatott tevőleges szerepet, személye mégis kiemelkedő fontosságú volt a felek alkudozásaiban. A császár foglya szabadon bocsátása fejében egy számára elfogadható pápa megválasztására kívánt előzetes biztosítékokat szerezni a bíborosoktól. Jőindulatának jeleként sorra engedte szabadon a fogságában lévő főpapokat.³⁸ Hogy Pecorari Jakab utolsónak maradt rabságban, az több okkal magyarázható. II. Frigyes nyilvánvalóan ki akarta zárni a lehetőségét is annak, hogy a palestrinai püspököt esetleg pápává válasszák. Az is feltételezhető, hogy a veszedelmes ellenfelének teljes kiiktatására törekedett a választási harcokból, s nem kívánta vezérhez juttatni a császárellenes pártot. Végül pedig a császár kezében a palestrinai püspök volt a legértékesebb tősz, akinek visszatartásával hatékony eszközhöz jutott a kardinálisokra való nyomásgyakorlásban. Az alkudozások rendkívül hosszan tartottak, minden eredmény nélkül. A bíborosok a választás feltételeként Pecorari Jakab elengedését szabták II. Frigyesnek. Végül a császár kénytelen volt engedni. 1243 májusában szabadon bocsátotta a palestrinai püspököt.³⁹ Lépését döntő módon befolyásolta, hogy a Rómában maradt császárellenes bíborosi szárny időközben mindössze két főre zsugorodott – májusban meghalt a frakció vezére, Romanus portói bíborospüspök –, s az Anagniban lévő mérsékelt szárny főlénye biztosítottak tűnt az elkövetkező pápaválasztásnál.⁴⁰

Jakab fogságával kapcsolatban még egy későbbi, de rendkívül jellemző híradás idézhető. Az 1245-ben megtartott I. lyoni egyetemes zsinaton a császár bűnei között felemlítették a foglyul ejtett főpapokkal való embertelen bánásmódot. A császárt védő Thadeus de Suessa Frigyes védelmében elmondta, hogy az uralkodó minden haragja ellenére már-már szabadon akarta engedni a prelátusokat, amikor a színe elé hozott palestrinai püspök és néhányan mások is szemtől szemben fenyegetések sorát zúdították rá, s

38 1242 augusztusában a másik fogoly bíborost, Ottót is szabadon engedte. Uo. 383.

39 Uo. 383–384.: *Mense Madii imperator ... ad preces cardinalium ab Urbe discedens, est reversus in regnum. Item Mense Madii Praenestinus episcopus imperatore mandante liberatus est, et apud Anagniam ad cardinales cum honore remissus.*

40 SÜTTERLIN 62–66.

jöllehet valamennyiüket megbilincselték, ők mégsem haboztak a császárt ott tüstént exkommunikálni. II. Frigyes emiatti felháborodásában szigorította meg foglyai rabságát.⁴¹

Pecorari Jakab kiszabadulása után nem sokkal, 1243. június 25-én megválasztották az új pápát, IV. Incét. E választást a császár is kedvezően fogadta. Az egyházfő nagy igyekezetet fordított a béke megteremtésére, hogy az egyház csaknem teljesen szétzilálódott belső rendjét helyreállíthassa. Közel egy éven át folytak a béketárgyalások II. Frigyes megbízottjaival. Forrásaink ezen időszakból nem tartalmaznak híreket Pecorari Jakabról. Elképzelhető, hogy a fogságban elszenvedett gyötrelmek aláásták egészségét, s ezért sem vállalkozhatott szereplésre, ám az is bizonyos, hogy a pápai politika ekkori irányvonala sem nagyon adott alkalmat fellépésére. Egyetlen adat ismert róla a szabadulás utáni időből, nevezetesen hogy IV. Ince pápa római vikáriussá nevezte ki.⁴² 1244. június 26-án halt meg, éppen néhány nappal a császárság és pápaság újabb viszályának kirobbanása előtt.

A palestrinai püspök diplomáciai pályájának áttekintéséből jól kitűnik, hogy személyében az 1230-as évek pápai diplomáciájának meghatározó alakját kell látnunk. Valamennyi jelentős megbízatása során az éles kard szerepét töltötte be a pápa világhatalmi céljainak szolgálatában. Nézetei igen közel álltak IX. Gergely politikai elképzeléseihez. Szembetűnő, hogy Jakab bíboros mindig olyan időszakban volt aktív részvevője az egyházi diplomáciának, amikor a pápa cselekvési szabadságát nem korlátozták az egyházkormányzatra mind komolyabb nyomást gyakorló mérsékelt erők. A bíborosi testületen belül Pecorari Jakab a pápai univerzalizmus legszélsőségesebb irányzatát képviselte. Fanatizmusa és szemléletének egyoldalúsága mellett kiváló taktikai érzék jellemezte. Ellenfelei gyenge pontját minden esetben gyorsan megtalálta, s az eszközökben nem válogatva rendre sikerült célt érnie. Az egyházi érdekeknek kompromisszumokat nem ismerve, engesztelhetetlen konoksággal igyekezett feltétlen érvényt szerezni. Úgy véljük, hogy azokat a benyomásokat, amelyek célratörő eljárásával és eltökélt magatartásával kapcsolatban magyarországi legációja vizsgálatakor támadnak a kutatóban, a pályafutásnak egészéből kirajzolódó kép kellően alátámasztja.

41 MGH. SS. XVIII. Ex Matthei Parisiensis operibus. Ex Croniciis Maioribus. 260 – 261.

42 UGHELLI I.207.: Rediit inde Romam, atque ab Innocentio IV. qui Coelestino IV. suffectus fuerat, Romae vicarius declaratus est, cumque in Vaticana Basilica supra humanum fastigium verbum Dei enunciasset, paulo post, hoc est 1244. VI. Kalend. Iulii cum coelesti mortalem vitam mutavit, sepultusque est in Vaticano.

Pannus coloratus és pannus griseus a XIII. századi Magyarországon

PACH ZSIGMOND PÁL

Dolgozatunk alapját XIII. századi kereskedelemtörténetünk egyik legbecsesebb forrása, az *1288. évi esztergomi vámtarifa*¹ alkotja, amelynek forráskritikai elemzését Domanovszky Sándor végezte el *A harmincadvám eredete* című akadémiai székfoglaló értekezésében. Kimutatta, hogy az esztergomi „régí vámtarifához 1255-ben és 1284-ben újabb pótlások járultak, úgy hogy az 1288-iki tarifa legalább három különböző korban keletkezett részből áll, amelyek az első rész kivételével pontosan datálhatók”.² Fordítsuk figyelmünket ezúttal a vámtarifa 1255-ben keletkezett részére, amely legfontosabb középkori importárunkról: a *posztóról* nyújt értékes felvilágosítást.

1. Az 1255. évi pótlásra az okot az adta, hogy a tatárjárás után a vám birtokosának, az esztergomi káptalannak vitája támadt a helybeli „latinusokkal és polgárokkal” (*Latini et cives Strigonienses*),³ akik csak a közvetlenül külföldről behozott szövegek és egyéb áruk után voltak hajlandók vámot fizetni, és azt állították, hogy amit Magyarországról, nevezetesen Fehérvárról, Budáról és Pestről hoznak be a városba (*de pannis et aliis mercimoniis, quae de Alba, de Buda et de Pest... Strigonium deferunt*), az után vámról nem kötelezhetők. A pör folyamán tartott vizsgálat megállapította, hogy posztók és más áruk után régebben egyáltalán nem fizettek vámot Esztergomban; az újabb keletű, de azért már a tatárjárás előtt is szedett

1 FEJÉR, G.: Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. – a továbbiakban FEJÉR – VII. 2. Budae, 1832. 232–235.; ENDLICHER, ST. L.: Rerum Hungaricarum monumenta Arpadiana. – a továbbiakban: ENDLICHER – Sangalli 1849. 609–612.; KNAUZ, F.: Monumenta ecclesiae Strigoniensis. – a továbbiakban KNAUZ. – II. Strigonii, 1882. 238–241.

2 DOMANOVSKY S.: A harmincadvám eredete. Bp., 1916. 33. – DOMANOVSKY okfejtésére támaszkodva és azzal lényegileg egyetértve, HÓMAN B. azzal vitte tovább a forrásszöveg elemzését, hogy a tarifa első, legrégebbi részét II. András korára datálta, mert „a friesachi dénárokból megszabott vámtételeket – a friesachiak csakis ekkor lévén forgalomban – feltétlenül a XIII. század elején keletkezett első tarifából valóknak kell tartanunk”: Magyar pénztörténet 1000–1325. Bp., 1916. 531.

3 Esztergomban a XI. század derekától számítható a vallon-olasz (latinus) lakosság beköltözése, akik a királyi város tengelyét alkotó Nagy Olasz utcát (magnus vicus Latinorum) hozták létre; mellettük a tatárjárás előtt a lombard-velencei utána pedig a német telepések a legjelentősebbek: GYÖRFY GY.: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. II. Bp., 1987. 222., 245., 251., 255.

tributumot azonban, akár az országon belül, akár az országon kívül vásárolt árukról van szó (*sive intra, sive extra regnum empti*), mindenkinek le kell rónia a káptalani vámhelyen.⁴

Ennek megfelelően az 1255. évi pótlás általánosságban mondta ki az Esztergomba érkező posztók vámkötelezettségét – nem téve különbséget helybeli, belföldi és külföldi kereskedő között, illetőleg belföldön vagy külföldön vásárolt áruja között –, de differenciáltan szabta ki az egyes posztófajták vámtételét, éspedig a következőképpen: „Item si panni veniunt, de quadraginta peciis pannorum coloratorum una marca debetur; sed pro qualibet pecia scarlatae solvunt mercatores quatuor pondera. Item de quadraginta peciis de sindone unam marcā... Item de pannis fustanicis marcā valentibus datur dimidium pondus, vel si fuerint maioris pretii, solvitur iuxta eorum valorem... Item de duobus pannis griseis unum pondus, similiter de teutonica tela”.⁵

Mindenekelőtt arra a tételre kell e szövegben felfigyelnünk, amelyből az áru értéke és vámtétele közötti értékarány, vagyis az értékvám kulcsa közvetlenül kiolvasható. Ez a *panni fustanici*-ről, vagyis a barchetról szóló mondat, amelyből megtudjuk, hogy „egy márka értékű barchet után 1/2 pondus kell adni, vagy ha nagyobb értékű, akkor értéke szerint kell fizetni”. Tekintettel az *1 marca = 48 pondus* felosztásra,⁶ az 1 márka után járó 1/2 pondus vám 1/96 kulcsú értékvámot jelent.

Feltételezhetjük persze, hogy a többi textilárúnál is hasonló vámelv érvényesült, bár ezt a szöveg kifejezetten nem mondja ki. Kifejezetten is közli viszont azokat a vámtételeket, amelyek alapján a szereplő textiltípusokat három értékcsoportha sorolhatók.

Az elsőbe csupán a nagyértékű *scarlata* tartozik: 1 vég skarlátszövet után 4 pondus = 1/12 márka vám jár. Ha a vámkulcs itt is 1/96, akkor 1 vég skarlátszövet vámértéke $96/12 = 8$ márka.

A második csoportba tartoznak a *panni colorati*, amelyeket általában „színesposztónak” fordítanak, és színes flandriai, brabanti vagy itáliai finomposztónak tekintenek, valamint a *sindo*, vagyis a finomgyolcs. Mindkét textiltípusért 40 végenként 1 márka jár, vagyis 1 vég után $1/40$ márka = 1,2 pondus. Amennyiben erre is az 1/96 vámelv érvényes, akkor 1 vég *pannus coloratus*, illetve 1 vég finomgyolcs vámértéke $96/40 = 2,4$ márka.

4 KNAUZ: I. Strigoni, 1874. 424–426. – Vö. DOMANOVSKY: 34.; PLÉIDELI. A.: A nyugatra irányuló magyar külkereskedelem a középkorban. Bp., 1925. 19.

5 KNAUZ II. 238–239.

6 HÓMAN: 109.

A harmadik csoportba tartozik végül a *pannus griseus*, a szürkeposztó, amelyet általában közönséges, egyszerű, olcsó, durva posztónak, vagy éppen tömegárúnak tekintenek;⁷ továbbá a *teutonica tela*, a német vászon: ezeknél 2 vég után 1 pondus, vagyis 1 vég után 1/2 pondus = 1/96 márka jár. Ha a vámkulcs itt is 1/96, akkor 1 vég *pannus griseus*, illetve 1 vég német vászon vámértéke $96/96 = 1$ márka. S persze a harmadik csoportba tartoznak a már tárgyalt *panni fustanici*, a barchetszövetek, amelyeknek vámtétele ugyancsak 1/2 pondus = 1/96 márka, de nem végben, hanem közvetlenül értékben: 1 márkában megadott mennyiség után. A szövegezésből valószínű, hogy ez a mennyiség ugyancsak 1 vég volt, illetve a körül járt.

Az esztergomi vámtarifa 1255. évi részletének a textilárakra vonatkozó végenkénti vámtételei tehát így sorakoznak egymás után:

a skarlátkelméé	1/12 márka = 4 pondus
a színesposztóé	1/40 márka = 1,2 pondus
a szürkeposztóé	} 1/96 márka = 1/2 pondus
német vászoné	
barcheté	

Mi következik mindebből?

Először is az következik, hogy a skarlátkelme valóban kiemelkedő értékű textiláru volt: vámtétele a „színesposztóénak” 3 1/3-szorosa, a szürkeposztóénak nyolcszorosa.

Másodszor is az, hogy a „színesposztó” vámtétele a szürkeposztóénak 2,4-szerese.

Nos, ez a 2,4-szeres értékarány nem csekély, de semmiképpen sem jogosít fel arra, hogy a „színesposztót” luxusárúnak, a szürkeposztót pedig tömegárúnak minősítsük – amint ez szakirodalmunkban szokásos.

Azonos értékarányról, illetve a *pannus coloratus*nak az 1255. évi pótlásban szereplővel azonos vámtételéről tájékoztat IV. Lászlónak egy másik, az esztergomi vámtarifa 1288. évi lezárását alig egy hónappal megelőző oklevele is. Ez a szöveg többek között arról tudósít, hogy a német, nevezetesen a bécsi, regensburgi és velük szomszédos más, Rajnán inneni kereskedők (*Cisrenenses*) egy bála posztó után (*ligatura vel balla una*) – még ha az száz véget tartalmazna is – csak 1 pondus = 1/48 márka vámot hajlandóak fizetni Esztergomban, holott a rajnántúli, francia és velencei kereskedők a „színesposztóktól” (*de pannis coloratis*) minden vonatkozás nélkül kifizetik 40 vég után az 1 márka vámot (*de peciis quadraginta marca una*), vagyis 1 vég után 1/40 márkát. Ezért IV. László király, aki akkor éppen bün-

⁷ PLEIDELL: 20.; PAULINYI O.: Nemesfémtermelésünk és országos gazdaságunk általános alakulása a bontakozó és a kifejtett feudalizmus korszakában. (1000 – 1526). Századok, 1972. 585.; SZÜCS J.: A gabona árforradalma a 13. században. Történelmi Szemle, 1984. 1 – 2. sz. 8.

bánatot tartott, az esztergomi káptalan iránti különös kegyének jeléül úgy rendelkezett, hogy ezentúl a rajnáninneni kereskedőknek is ugyanakkora vámot kell fizetniük Esztergomban, mint a rajnántúliaknak, az általuk Magyarországra behozott áruk után (*renum quannlibet per ipsos in regnum Hungariae delatanum*). A *panni colorati* után tehát nekik is le kell róniuk 40 végenként az 1 márkát, vagyis 1 vég után az 1/40 márkát = 1,2 pondust, amint hogy más textiltípusoktól is (*tam de sindone, quam pannis griseis, seu fustanicis vel pinulatis*) a többi kereskedőkhöz hasonlóan fizetnek⁸ – a vám-szabályzat 1255-ben kelt részével pontosan egyezően.

2. Fölmerül azonban a kérdés: a *pannus coloratus*-nak és a *pannus griseus*-nak az esztergomi szabályzatból megismert 2,4-szeres értékaránya egyfelől, a posztóvámolásnak az ugyanebből a forrásból kiderülő 1/96-os értékvámkulcsa másfelől – mennyiben volt jellemző vagy éppen általános a XIII. századi Magyarországon?

A kérdés megválaszolásához a többi egykorú vámtarifához kell fordulnunk.

Ezek közül az 1255. évi győri vámszabályzat a tárgyalt vonatkozásban nem ad felvilágosítást, mert posztóféléket közvetlenül nem említ, bár a latin hospesek szekérrakományaiában (*curus hospitum Latinorum*) – amelyek után feltűnően magas vám: 1 fertó = 1/4 márka = 12 pondus járt – nyilván főleg fűszer és posztó lehetett.⁹

Annál becsesebbnek tekinthetjük viszont az ugyanez évi, 1255-i budai vámtarifát¹⁰ – annnyival is inkább, mivel (amint már Salamon, Takáts és Domanovszky is felismerte) „ennek vámtételeiben a XIII. századi *tributum fori* [városi vásárvám] normáltarifáját sejtethetjük”.¹¹ És valóban: az 1278-ból fennmaradt gölnichányai vámtarifa¹² minden tételében szó szerint egyezik a budaival (kivéve a budainak olyan helyi sajátosságait, mint a pénzverőkről, az esztergomi és fehérvári kereskedőkről meg a hajószállítmányokról mondtak). Egyébként mindkét vásár vámpénzét a margitszigeti apácázárának adományozta az uralkodó.

8 FEJÉR V. 3. Buda, 1830. 412-416.; ENDLICHER 605–609.; KNAUZ II. 228–231. – A rajnáninneni, elsősorban a regensburgi kereskedők nem akartak beletörődni a rajnántúliakhoz hasonló vámfizetésre kötelezésükbe, és három évvel később (1291) III. Andrásról olyan oklevelet eszközöltek ki, amely szerint csak az „igazságos, régi vámot” tartoznak leróni: WENZEL G.: Árpád-kori új okmánytár. – a továbbiakban: WENZEL – V. Pest, 1864. 32–33.

9 FEJÉR IV. 2. 323–324. (1255-i kelettel); ENDLICHER 491–493. (1255-i kelettel); WENZEL VII. Pest, 1869. 523–524. (1260-i kelettel).

10 FEJÉR IV. 2. Buda, 1829. 310–313.; ENDLICHER 493–496.

11 DOMANOVSKY: 46. – Vö. SALAMON F.: Budapest története. III. Bp., 1885. 31–32.; TAKÁTS S.: A magyar vámrendszer az Árpádok és Anjouk alatt. In: A székesfehérvári községi felsőbb leányiskola értesítője. Székesfehérvár. 1907. 13.

12 WENZEL IX. Pest. 1871. 204–205.

A nyúlsgizeti apácák pedig nem kevésbé határozottan védelmezték újonnan szerzett vámjogaikat, mint az esztergomi kanonokok régebbi vámadományukat. Erre vall, hogy az 1255. évi oklevélben olyan rendelkezést eszközöltek ki IV. Bélától, amely a budai vám megfizetésére kötelezte az itteni vásáron megjelenő fehérvári kereskedőket is – akiknek pedig az egész országra szóló vámentességét az uralkodó korábban (1237) megerősítette.¹³ Hasonlóan jártak a budai vásárt látogató esztergomiak is. „Valamennyi esztergomi polgár és vendég” 1243-ban országos fölmentést kapott ugyan a tributumfizetéstől;¹⁴ az 1255. évi budai vámszabályzatot tartalmazó oklevél viszont „megnevezetten” kimondta, hogy Budán az esztergomi kereskedők is vámkötelesek. (Item statuimus, quod nominatim Strigonienses, Albenses et breviter omnes, qui ad forum mercandi causa venerint, de mercimoniis suis modo supradicto ad solutionem tributi teneantur.)¹⁵

Az ilyen előzmények után írásba foglalt 1255. évi budai normálarifának a szövegéből a tárgyalta összefüggésben megint elsősorban azok a tételek kelthetnek fel figyelmünket, amelyek egy-egy árura értéke szerint vetik ki a vámösszeget, s így belőlük az értékvám kulcsa közvetlenül megállapítható.

Ilyen először is éppen a posztó, amelynél „tributarii... aestiment pannum, et de panno valente quinque marcas recipiant unum pondus”: a vámszedők becsüljék fel a posztót és 5 márka értékű posztó után 1 pondust szedjenek. De ilyen a bőr és a viasz is: 5 márka értékű bőr- vagy viaszrakomány után, Budán pedig ezenkívül még 5 márka értékű ezüst után is 1 pondus vámot kellett fizetnie a kereskedőnek: „de quinque marcis debetolvere unum pondus”.

Minthogy 5 márka = 5-ször 48 pondus = 240 pondus, az 5 márka után járó 1 pondus 1/240 kulcsú értékvámot jelent.

Az 1/240 norma egyáltalán nem volt szokatlan a középkori kereskedő számára. Hiszen 1 font (*talentum, libra*) ezüsthől eredetileg 240 *denariust* vertek, majd a számítási font is 240 dénár összegben rögződött.¹⁶ Ez kezzenfekvővé tette – kezdeti, alacsony vámkulcsként – az 1/240 alkalmazását. S ha a font mint pénzverési alapsúly Magyarországon nem is játszott szerepet (talán csak a XI. században),¹⁷ és így a számítási font sem került országosan használatba, bizonyos hatást gyakorolt azért a hazai pénzviszonyokra is. A XIII. század második felében ugyanis Dunántúlon és Északnyugat-Magyarországon a bécsi dénár és magyar utánveretei váltak fizetési eszközzé; a

13 WENZEL XI. Bp., 1873. 10–11.; CSÁNKI D. – GÁRDONYI A.: Budapest történetének okleveles emlékei. I. Bp., 1936. 57.

14 FEJÉR IX. 3. 484.

15 FEJÉR IV. 2. 312.; ENDLICHER 495.

16 HÓMAN: 31., 36., 50., 146–147.

17 HÓMAN: 187.

bécsi dénárokat pedig az osztrák kereskedelmi forgalomban mindig fontonként, vagyis 240-ével számolták (*libra v. talentum denariorum Wiennensium, pfunt Wiener pheninge*).¹⁸ Ez a számítási mód ilyenképpen kiterjedt hazánk Ausztriával szomszédos területeire is. Már Hóman Bálint néhány példájára akadt a XIII. század végétől kezdve ausztriai vonatkozású, illetve pozsonyi okleveleinkben,¹⁹ Kováts Ferenc pedig éppen a 240 dénáros fontban (dénárfont, *pfunt denar*) ismerte fel az 1457–58. évi pozsonyi harmincadkönyvbe bejegyzett pénzösszegek egyik leggyakoribb számítási egységét.²⁰

De nemcsak a font, hanem a márka esetében is jelentős szerepet játszott az 1/240 arány. Az esztergomi vámtarifa egyik tétele szerint „*de una masa cerae ... viginti frisatici dantur sive quatuor pondera*”: egy mázsa viasz után 20 friesachi dénárt, vagyis 4 pondust adnak.²¹ Ha 20 friesachi = 4 pondus, akkor 12-szer 20 friesachi = 48 pondus = 1 márka; tehát a *denarius frisaticus*ből – amelyben az esztergomi vámtarifa első részének számos tétele van kiróva – éppen 240 darabot számítottak egy márkára. Az 1255. évi budai vámtarifáról pedig – a XIII. századi vásárvámok „normáltarifájáról” – már Domanovszky megállapította, hogy „ez a rendszer kétségtelenül a 240 dénáros márka alapján épült fel”.²² Ez közvetlenül is kézenfekvővé tette az 1/240 vámkulcsot, amelynek alkalmazása a posztó, a bőr, a viasz és az ezüst után a forrásszövegből egyértelműen kiderül.

Az előbb feltett kérdés második felére tehát azt válaszolhatjuk, hogy az esztergomi szabályzatból megismert 1/96 vámkulcs korántsem volt jellemző vagy általános a XIII. századi Magyarországon. Értékhányad szerinti posztóvámolás esetén még a korábbi kulcs, az 1/240 volt a „normális”, amelyet a budai és gölnicbányai tarifa alkalmazott. Az esztergomi káptalan vámtarifája a normálistól való eltérést, újítást, *novitast* képviselt – persze a vámok emelésének irányában. A korábbi normát az 1/240-et 1/96-ra, tehát pontosan két és félszeresére emelte.²³

18 SALAMON: III. 152.

19 HÓMAN: 368–369.

20 KOVÁTS F.: Nyugat-Magyarország áruforgalma a XV. században a pozsonyi harmincadkönyv alapján. Bp., 1902. 209.

21 ENDLICHER 611.; KNAUZ II. 240.

22 DOMANOVSKY: 46.

23 Az esztergomi vámtarifa későbbi, 1284. évi kiegészítése hasonló arányú vámemelést hajtott végre a gabonaneműekre nézve. Az 1255. évi budai normáltarifa egy szekér gabona után (*de curru onerato cum frugibus*) 2 dénárt vetett ki, vagyis a 240 dénáros márka szerint 0,4 pondust, s csak egy kis hajó gabona után (*de simplici nave frugibus onerata*) 1 pondust: ENDLICHER 494–495. – Az 1284. évi esztergomi kiegészítés viszont már egy szekér gabonaféle (*de quolibet curru frumenti*) szabta ki az 1 pondust: KNAUZ II. 239. – A 0,4 pondus: 1 pondus értékarány ugyancsak két és félszeres vámemelést jelent.

Ennek a ténynek a fényében tekinthetjük meg most már a budai és gölnici vámszabályzat többi tételeit, jelesen a *pannus griseus*-ról szólót. Míg az 5 márká értékű posztóra – ezen 1 vég „színesposztó” hozzávetőleges értékmegjelölését érthetjük – a normáltarifá, mint láttuk, 1 pondus vámot rótt ki, addig a szürkeposztóra (meg a barchetra és vászonra) 1 vég után 2 dénárt szabott,²⁴ ami – a normáltarifá alapjául szolgáló 240 dénáros márka szerint – 1/120 márkát, vagyis 0,4 pondust tett ki. A „színesposztó” vámjá tehát (1 pondus = 5 dénár) a szürkeposztóénak (2 dénár = 2/5 pondus) 2,5-szerese volt a budai és gölnici tarifában – szinte pontosan egyezően az esztergomi szabályzatban észlelt 2,4-szeres aránnyal (függetlenül attól, hogy az utóbbiban már az 1/96, az előbbieken még az 1/240 vámkulcsot alkalmazták).

Feltett kérdésünk első felére tehát azt válaszolhatjuk, hogy a *pannus coloratus*-nak a *pannus griseus*-hoz képest két és félszeres, illetve a körüli értékelése igenis jellemző volt a XIII. századi Magyarországon; és persze igen messze esett a skarlátszövetnek a szürkeposztóhoz viszonyított nyolcszoros értékbecslésétől. Megerősítést nyert tehát az a véleményünk: nincs okunk a *pannus griseus*-ról ekkoriban mint olcsó tömegárurol beszélni és azt a *pannus coloratus*-szal mint értékes finomposztóval szembeállítani.

A két kifejezés nem a luxusminőségű (mondjuk, itáliai vagy németalföldi) posztó és a közönséges, tömegfogyasztásra szánt (mondjuk, cseh-morva vagy lengyel) posztó megkülönböztetésére szolgált,²⁵ hanem a *pan-*

24 „Item de pecia panni grisei duo denarii exigantur. Item de brachiis, de pannis lineis duo denarii”: FEJÉR IV. 2. 311.; ENDLICHER 494.; WENZEL IX. 204.

25 A Magyarországra importált posztók egy részének „tömegáruvá” válása – szélesebb, részben paraszti kereslet kielégítésére: olcsóbb áron, egyszerűbb minőségben – csak a XIV. század folyamán haladt előre, és a XV. század harmincas-ötvenes éveiben ért el bizonyíthatóan jelentős méreteket. A soproni keresztesek vámhelyének 1394. évi tarifája már kilenc textiltípusát sorolt fel. Ezek végenként meghatározott összegű vámtétele az itáliai posztó (von ein welchischen tüch) 24 dénárjától és a németalföldi (brüsszeli, illetve löweni) 16, illetve 12 dénárjától, a német (kölni) 6 dénárjától, egészen a lengyel 3 dénárjáig és a durva cseh posztó (von Pehem, dar grab ist), valamint a gyolcs és a barchet 2 dénárjáig terjedt, tehát már nem két és félszeres, hanem tizenkétszeres értéksávban mozgott: FEJÉRPATAKY L.: Magyarországi városok régi számadáskönyvei. Bp., 1885. 145–146.; HÁZI J.: Sopron szabad királyi város története. II. 1. Sopron, 1930. 8–9. – A Siebenlinder-féle 1436. évi budai harmincadtarifa, valamint az 1457–1458. évi pozsonyi harmincadkönyv még nagyobb számú importszövet-fajtát tüntetett fel, ahol is a végenként rögzített („tarifált”) vámtételek a legdrágább itáliai (firenzei, illetve veronai) posztó 2, illetve 1 1/2 aranyforintjától és a németalföldi (brüggei, brüsszeli, löweni és yperni) finomposztó 1 1/2 aranyforintjától, a különböző minőségű alsó- és felső-rajnai meg délnémet posztókon át, az olcsóbb cseh-morva-sziléziai és lengyel fajtákhoz jutva, 1, 2/3, 1/2, 1/3, 1/4, végül pedig 1/6 forintig csökkentek, tehát ugyancsak tizenkétszeres értéksávban szóródtak: FEJÉR, X. 8. Budae, 1843. 662–669.; KOVÁTS: 98–105., 211–213. – Vö. MICKWITZ, G.: Luxus- oder Massenware im spätmittelalterlichen

nus coloratus a festett posztót, a *pannus griseus* pedig a festetlen, szürkés színű posztót jelentette. Ugyanannak a megkülönböztetésnek a (magyarországi) latin terminológiájáról van tehát szó, amelyet a német nyelvű szakirodalomban a *gefärbte Tücher* és *ungefärbte Tücher*, az angolban pedig a *dyed cloth* és *undyed (and undressed) cloth* műszavak fejeznek ki.²⁶

Éppen ennek a megkülönböztetésnek felel meg a vámtarifáinkban talált két és félszeres (illetve a körüli) értékarány. A posztó kikészítés műveletsorozatának fontos befejező aktusai: a nyírás, festés, újbóli nyírás és sajtolás ugyanis ilyen mértékben emelte meg a festetlen és kikészítetlen, még szürkés és szőrszálás áru értékét.²⁷ Ebben rejtett az egyik oka annak is, hogy a nyíró mesterek, akik a posztót festés után visszakapták újbóli nyírásra és préselésre, mintegy kulcsszerepet játszottak a középkori posztóipar céhes szervezetében.²⁸

3. Végül az a kérdés vetődik fel: kik voltak a *pannus griseus* fogyasztói a XIII. századi Magyarországon?

A válaszadáshoz használjuk fel Du Cange *Glossarium*-ának egyik idézetét. Eszerint: „... a régi idők óta fogva csak két szerzetesrendet lehetett egymástól megkülönböztetni az Okcident területén, nevezetesen a fekete szerzeteseket, akik Szent Benedek reguláját vallották, és a fehér papokat, akik Szent Ágoston szabályzata szerint éltek... A szürke szerzetesrend (*ordo griseus monachorum*) azoké volt, akik hamuszínű ruhába öltöztek (*coloris cinericii vestibus induebantur*); ezen a néven a *ciszterci* szerzetesek értendők, akik a fekete öltözetet elsőként váltották át szürkére (*nigrum habitum primi in griseum commutavit*).”²⁹

Tuchfernhandel. In: Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte, 1939. 245–250.

26 Lásd pl. SCHANZ, G.: Englische Handelspolitik gegen Ende des Mittelalters, Leipzig, 1881. II. 86–87., 102–105. – A festetlen és kikészítetlen posztó egykorú és sokáig használatos műszava Angliában *pannus albus*, *white cloth* volt. Az *albus* szó ugyanis eredetileg egyaránt jelentett fehér és szürkésfehér színt. A neolatin nyelvekben megjelenő *grigio*, *grise* és az ebből formált középlelatin *griseus* szókak azután már egyértelműen megkülönböztette a szürkét az *albus*-tól.

27 A posztó kikészítés hagyományos műveletsorozatára: CARUS-WILSON, E. M.: The Woollen Industry. In: The Cambridge Economic History of Europe. II. Trade and Industry in the Middle Ages. Cambridge, 1952. 374–381.; ENDREI W.: Textilmanufaktúrák a XVIII. századi Magyarországon. Bp., 1969. 73–78.; WYROZUMSKI, J.: Le problème de l'évolution technique dans la tisseranderie en Pologne aux XIe–XVe siècles. In: Produttività e tecnologia nei secoli XII–XVII. Firenze–Prato, 1981. 298–301.

28 Lásd pl. SCHMOLLER, G.: Die Strassburger Tucher- und Weberzunft. Ein Beitrag zur Geschichte der deutschen Weberei und des deutschen Gewerberechts vom XIII–XVII. Jahrhundert. Strassburg, 1879. 364–370.

29 DU CANGE, C.: Glossarium mediae et infimae Latinitatis. V. Nior, 1885. 61–62. – Vö. IV. 113.; VI. 61.

Ez a váltás a XI–XII. század fordulóján kezdődött. A ciszterci rend 1098-ban francia földön született, első monostorának, a névadó Cîteaux-nak (*Cistercium*) alapításával a Dijontól délre fekvő erdőségben. Innen vette eredetét a XII. század elején a rend első négy apátsága, köztük Clairvaux (*Clara Vallis*), amelyet első apátja, Szent Bernát tett híressé. Monostorok sorának alapítása következett ezután, főleg néptelen, erdős vidékeken.³⁰ A ciszterciek rendje ugyanis éppen a szerzetesi élet hajdani szigorának és egyszerűségének visszaállítását tűzte ki céljául, építkezésben és ruházkodásban is. Ezzel függött össze, hogy a cisterciumi nagykáptalan, mint az egész rend törvényhozó testülete, 1181-ben megtiltotta a „festett és felöltő kelmék” használatát;³¹ az 1202. évi kodifikáció *De victu et vestitu* (Az étkezésről és ruházatról) szóló, XIII. fejezetének 27. pontja pedig kimondta: „*Panni tincti et curiosi ab ordine nostro penitus evellantur*” – a festett és feltűnő posztókat teljességgel el kell távolítani rendünkből.³² Így a ciszterciek *cucullája* – a nyakból az egész test hosszában lefüggő bő ruhája, két bő ujjal – többnyire festetlen, szürkésfehér gyapjúszövetből készült;³³ ezért egyes országokban „szürke barátoknak” (*monachi grisei*) is nevezték őket.³⁴

A ciszterci szerzetesek első raja már II. Géza idején megjelent Magyarországon: 1142-ben jöttek hat évvel korábban alapított ausztriai apátságukból, Heiligenkreuzból a Tolna megyei Cikádorra.³⁵ III. Béla közvetlenül francia monostorokból hozott cisztercieket a Maros parti Egresre (1179), majd Zircre (1182), Szent Gotthárdra és Pilisre (1184). Pásztót 1190-ben Pilisről telepítette, a Sopron megyei Borsmonostort (Máriahegy, Kedhely) pedig a Miskolc-nembeli Domokos bán 1194-ben Heiligenkreuzból. A XIII. század első évtizedeiben a királyi család tagjai folytatták a házi rendjüknek tekintett ciszterciek támogatását. Imre király az erdélyi Kercen (1202), II. András a horvátországi Toplicán (Topuszko, 1205), a Borsod megyei Bélháromkúton és a pozsegai Tisztesvölgyben (1232), Kálmán herceg a szepesi Savnikon (1223), IV. Béla Péterváradon (Bélakút, 1235) alapított ciszterci apátságot, amelyek számát – a tatárjárás előtt és után – világi és egyházi birtokosok alapításai is gyarapították (Pónó,

30 BÉKEFI R.: A pilisi apátság története. 1184–1541. Pécs, 1891. 3–25.

31 BÉKEFI: 32.

32 LUCET, B.: La codification cistercienne de 1202 et son évolution ultérieure. Roma, 1964. 152.

33 BÉKEFI: 29., 31.

34 MÜLLER, G.: Vom Cistercienser Orden. Bregenz, 1927. 16. – Ebben az elnevezésben utóbb a ferencrendiek osztoztak, „*nudis pedibus incedentes, funiculis cincti, tunicis griseis... utentes*”: ESSER, K.: Anfänge und ursprüngliche Zielsetzungen des Ordens der Minderbrüder. Leiden, 1966. 120.

35 BÉKEFI R.: A cikádori apátság története. Pécs, 1894. 22., 27–28.

Zágráb-Szávasziget, Ábrahám, Ercsi, Vértes-Keresztúr).³⁶ A ciszterci rend a XIII. században élte virágkorát a középkori Magyarországon, és tagjainak viseletére utaló elnevezése – szürke barátok (*monachi grisei*) – hazánkban is használatossá vált.³⁷

Zárjuk le tehát dolgozatunkat azzal a valószínű következtetéssel, hogy a *szürke posztó* fogyasztói részben éppen a *szürke barátok* közül kerültek ki a XIII. századi Magyarországon.

---

36 BÉKEFI R.: A pázsztói apátság története. 1190–1702. Bp., 1898. 28–32. - Vö. HÓMAN B. – SZEKFÚ GY.: Magyar történet. Bp., 1935. I. 388–389.; II. 20–21.; III. 243.

37 BARTAL, A.: Glossarium mediae et infimae Latinitatis Regni Hungariae. Lipsiae et Budapestini, 1901. 299. – Lásd még az 1233-i keltezéssel II. Andrásnak tulajdonított oklevelet, amely „Domokos bán máriahegyi monostorának szürke barátjait” (griseos monachos monasterii Dominici bani Sanctae Mariae de Monte) említi: FEJÉR III. 2. Budae, 1829. 355–356. – A Károly Róbert 1317. évi átiratában fennmaradt oklevelet SZENTPÉTERY I. hamisnak minősítette: Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. I. Bp., 1923. Reg. 523. – Így is jelzi persze a szövegezés a borsmonostori apátság szerzeteseinek közkeletű elnevezését.

A „Fehér Lovag”

A Hunyadi-mítosz kérdéséhez a XV. sz-i francia történeti irodalomban

CSERNUS SÁNDOR

„... Hunyadi János (Johannes de Hoignacq) ... Magyarország vajdája, aki azóta a Fehér Lovag (Blancq Chevallier) nevet kapta, az elővédet biztosította ...”¹ Idézetünk, amely a jelenlegi ismereteink szerint az egyik legkorábbi – ha nem a legkorábbi – felbukkanása Hunyadi János alakjának a francia történeti irodalomban, Jean (Jehan) de Wavrin burgundi krónikás francia nyelven írt Anglia-történetéből származik.² Krónikásunk saját unokaöccsének, Waleran de Wavrin úrnak az elbeszélése alapján alkotott s ezt az al-dunai kereszteshadjárat eseményeit bemutató részletet látta méltónak beilleszteni az általa megkezdett Anglia-történetét taglaló műbe.³ Jean de Wavrin azonban korántsem az egyetlen történetíró a XV. század közepén Franciaországban illetve Burgundiában, aki figyelemmel kíséri a kereszténység keleti végein zajló eseményeket. Ismert dolog, hogy a francia történetírás (természetesen világos politikai célokhoz is kötődő) több százados hagyományai és a konkrét korabeli törekvések egyaránt ébren tartották a „Voyage d’Outre-mer” iránti érdeklődést.⁴ Különösen jellemző ez a

1 „... le vaivode de Hongrye, qui depuis eut le nom le Blancq Chevallier, eut l'avant garde ...” *Recueil des Chroniques et anciennes istoires de la Grant Bretagne à present nommee Engleterre*, par JEHAN DE WAVRIN, seigneur du Forestel, publ. par HARDY, W. London, 1864–1891. I.–VII. vols. *Rolls Series*. „*Rerum Britannicarum Medii Aevi Scriptores*” Vi. 3–119.; 5.

2 WAVRIN krónikájának a Hardy-féle kiadáson túl két további részleges kiadása van. Mindkettő érinti a szóbanforgó részletet, mely a VII. kötet I. könyvét alkotja. Melle DUPONT a szerző eredeti, nem kompilált szövegeit adta ki: *Anciennes croniques d’Engleterre* par JEHAN DE WAVRIN. *Choix de chapitres inédits, annotés et publiés par Melle DUPONT*. Paris, 1858–1863. I.–III. vols. NICOLAE IORGA pedig a WALERAN DE WAVRIN által elmondott szövegrésznek csak az al-dunai hadjáratra vonatkozó részletét adja: JEAN DE WAVRIN: *La campagne des croisés sur le Danube (1445)* (extrait des „*Anciennes Chroniques d’Angleterre*”) nouvelle édition par N. IORGA. Paris, 1927.

3 A magyar vonatkozású információiról legismertebb XV. századi francia krónikás kétségtelenül Jehan de Wavrin. KOSÁRY D.: *Bevezetés a magyar történelem forrásaiba és irodalmába*. I. Bp., 1951. 159.; KROPF I.: *Johan de Wavrin krónikájából*. (Néhány adat Hunyadi János török hadjáratainak történetéhez.) *Századok*, 1894. 675–696.; Vö. továbbá HARDY i. m. *Introduction* vol. I. X–CCXVII.; Melle DUPONT i. m. XIII–XLVIII.

4 A „tengerentúli utazás” megjelölésen kereszteshadjáratot értenek, amit egybként gyakran neveztek „zarándoklat”-nak (pélérinage) is. A forrásanyagra lásd ÁI DASY A.: *A XV. század nyugati elbeszélő forrásai*. Bp., 1928.; GABRIEL A.: *Les Rapports Dynastiques Franco-Hongrois au Moyen-Age*. Bp., 1944. 35–67. A középkori francia

burgund udvar történészeire, utazóira, politikusaira, akik Félelemnélküli János nikápolyi kalandja óta talán egyedül vették komolyan 'Europa Occidentalis' fejedelmeinek keleti védelmi kötelezettségeit.⁵ Jó Fülöp idejében pedig már – úgy tűnik – egy valódi, koncepcionális mediterrán politika egyik elemeként bontakozik ki a kereszteshadjárat programja.⁶ A burgund udvar erre kellő dokumentációval is készül; diplomatái, utazói járják be Európát, jutnak el Kis-Ázsiába és írják meg tapasztalataikat a fejedelmi könyvtár, irattár valamint a kibontakozó burgund nagyhatalom gyakorló politikusainak számára.⁷

Míg a burgund történetírók részben hagyományból részben szinte kötelességszerűen, meghatározott politikai érdekből kísérték figyelemmel a keleti eseményeket, addig a „királypárti, a hivatalos” francia történetírást mindenekelőtt a hagyományos érdeklődési kör motiválja.⁸ Anélkül, hogy részletesebb elemzésekbe bocsátkoznánk, feltétlenül meg kell jegyeznünk, hogy Magyarország vonatkozásában az érdeklődés felkeltéséhez és ébrentartásához, valamint a török veszély tudatosításához a korábbi időszak, a Zsigmond névvel fémjelzett politikai-diplomáciai törekvések kora igen nagy mértékben járultak hozzá.⁹

---

történetíráshoz EHRARD, J. – PALMADÉ, G.P.: L'histoire. „Collection U”, Paris, 1965.; BOURDÉ, G. – MARTIN, H.: Les écoles historiques. „Points. Histoire H67. Paris 1983. vonatkozó részek a konkrét témához kötődően CSERNUS, S.: Mutation de l'historiographie française et élargissement de son horizon au XVe siècle. Un exemple: „Les Affaires de Hongrie”. Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae. Acta Historica. Tom. LXXXVII. Szeged, 1988. 3 – 18.

5 LAZACE, Y.: Politique „Méditerranéenne” et projets de croisade chez Philippe le Bon: de la chute de Byzance à la victoire chrétienne de Belgrade (mai 1453 – juillet 1456). Annales de Bourgogne. Tom. XLII. N° 161 – 162. 1969. Rendkívül alapos elemzést ad ezekről a kérdésekről SETTON, K.M.: Papacy and the Levant. II. The Fifteenth Century. Philadelphia, 1978. 1 – 160.

6 LAZACE: i. m. N° 161. a burgundi politika nemzetközi vonatkozásait mutatja be; SETTON: i. m. 138 – 195. a burgund politikára vö. BOURASSIN, E.: Philippe le Bon le grand Lion des Flandres. Paris, 1983. 267 – 296.

7 A burgund külpolitika Kelet felé orientálódását különböző, konkrét utazások is elősegítették. LAZACE: i. m. 6 – 14. a legismertebb burgund utazó, Bertrandon de la Brocquière művének Magyarországra vonatkozó részét magyarul is kiadták: SZAMOTA I.: Régi utazások Magyarországon és a Balkán félszigeten. 1054 – 1717. Bp., 1891. 48 – 100.

8 BOURDÉ – MARTIN: i. m. 40 – 48.; DOUTREPONT, G.: La littérature française à la cour des Ducs de Bourgogne. Paris, 1904. 413 – 455.; CSERNUS: i. m. 6 – 8.

9 Zsigmond magyarországi uralkodásának a nemzetközi politika, valamint az Európával való művelődési kapcsolatok alakulása szempontjából is legátfogóbb elemzését adja MÁLYUSZ E.: Zsigmond király uralma Magyarországon. Bp., 1984. vonatkozó részek. A franciaországi és angliai tárgyalásaira vonatkozó adatokat magam igyekeztem kiegészíteni: CSERNUS S.: A nemzetközi kapcsolatok rendszerének átalakulása Nyugat-Európában a 15. század elején. Acta Univ. Szeg. Acta Historica. Tom. LXXVI. Szeged, 1983. 11 – 23.

A fenti összefüggésben tehát aligha lehet meglepő, ha Hunyadi alakja, törökellenes harcai több korabeli krónikás munkájában is megjelennek és nyomon kísérhetők. Az általuk közölt anyag több szempontból érdekes és elemzésre érdemes, ám itt ezúttal csupán Hunyadi János „fehér-lovag” mítoszához kívánok néhány adalékkal hozzájárulni. A már említett Jean de Wavrin-en kívül az alábbi történetírók munkáit fogjuk felhasználni: Gilles le Bouvier dit le Héraut de Berry,¹⁰ Mathieu d'Escouchy,¹¹ Jean Chartier,¹² Jacques du Clercq,¹³ Georges Chastellain,¹⁴ Olivier de la Marche,¹⁵ Philippe de Commines¹⁶ és Jean Molinet.¹⁷

Jean de Wavrin tehát burgund történetíró. Krónikáját, melynek időhatára a kezdetektől 1461-ig megy, 1455 után kezdte írni, és különböző művek kompilációjából valamint a hercegi levéltár anyagának felhasználásával született. A legeredetibb rész azonban kétségtelenül az al-dunai kereszteshadjáratról szóló fejezet, melynek megírását közvetlenül unokaöccsének visszatérése utánra, tehát 1446 tavaszára teszik.¹⁸ Eszerint Wavrin később illesztette volna művébe a már jóval korábban megírt, valójában oda nemigen illő részletet, mely így minden bizonnyal a mű megírásának elkezdéséig „fiókban maradt”, legalábbis a korabeli más történetíróknál semmi nyom nem utal arra, hogy az ifjabb Wavrin történetét ismerték volna.¹⁹ Az eredeti

10 Ahol tehetjük, a legrégibb illetve a legjobb kiadásokat használtuk és ezeket is tüntettük fel. Les croniques du roi Charles VII par Gilles le Bouvier dit le Héraut de Berry, ed. par COURTEAULT, H. – CÉLIER, L. Paris, 1979.

11 Chronique de Mathieu d'Escouchy. Éd. par FRESNE DE BEAUCOURT, G. DU. Paris, 1863 – 1864. I – III.

12 Chronique de Charles VII, Roi de France. Illetve par VALLET DE VIRVILLE. Paris, I – III.

13 Mémoires de Jacques du Clercq [1448 – 1467]. Éd. par REIFFENBERG. Bruxelles, 1923. I – IV.

14 Oeuvres. Éd. par KERVYN DE LETTENHOVE. Bruxelles, 1863 – 1866. I – VIII.

15 Les mémoires de Messire Olivier de la Marche, augmentes d'un estat particulier de la maison du duc Charles le Hardy, compose du mesme auteur l'an 1474. Paris, 1838. „Nouvelle collection des mémoires pour servir à l'histoire de France” par MICHAUD – POUJOLAT. Première série. Tom. III. 301 – 603. es Mémoires. Éd. par BEAUNE et D'ARBAUMONT. Paris, 1883 – 1888. I – IV.

16 PHILIPPE DE COMMUNES: Mémoires. Éd. par CALMETTE, J. Paris, 1925. I – III. COMMUNES: Mémoires sur Louis XI. Éd. par DUFOURNET, J. Paris, 1979.

17 Chronique de Jean Molinet. Publ. par DOUTREPONT, G. – JODOGNE, O. Bruxelles, 1935 – 1937. I – III. Collection des anciens auteurs belges.

18 Waleran de Wavrin 1445 decemberében indult vissza Lille-be. A visszatérés körülményeit kellő részletességgel megtaláljuk a krónika szóbanforgó részében. WAVRIN, ed. HARDY 116 – 119.

19 HARDY: Introduction. XLII.; WAVRIN 1445 – 1455 között anyagot gyűjt, illetve megírja művének 1413-ig vezető első részét. 1461-től folytatja (V. könyv), majd a VI. könyv elejére illeszti az al-dunai történetet. Ekkor már ismeri DU CLERCQ művet. KROFF: i. m. 675 – 676.

szöveget Wavrin minden bizonnyal átfésülte, erre éppen a bevezetőben idézett, Hunyadira vonatkozó megjegyzés is utal („aki *azóta* a fehér lovag nevet kapta...”).

Jean de Wavrin Hunyadit a „vlach-ok kapitányának” mondja,²⁰ akinek birtokai azonban „Transilvane”-ban terülnek el, mely „Magyarország és Valachia közötti ország,”²¹ majd megállapodik az első néhány oldal után a „Magyarország vajdája” címben.²² A jó száz oldalnyi anyag Hunyadit mindig vajdaként említi, avagy nevén nevezi (Hoingnacq), „fehér lovagnak” egyedül a már említett beszúrásban mondja. Ez az egész részlet tehát egy meglehetősen pontosnak tűnő, csak a kezdeteknél kissé zavarosabb leírás, melyben semmiféle „fehér lovag”-mítosz hatása még nem érzékelhető.

Gilles le Bouvier dit le Héraut de Berry (1386 k. – 1454 után) a másik táborát, Károly dauphin híveinek táborát erősítette, és meglehetősen kiterjedt politikai valamint írói tevékenységet folytatott.²³ Froissart folytatója, művének időhatára 1402–1455. Lévéen maga is hírnök (herold, héraut), információinak egy részét utazásai során, más részét pedig a többi hírnöktől is szerezhette.²⁴ Az eseményekkel egyidőben készített egykori jegyzeteiből 1451 táján kezdte megírni ura, VII. Károly történetét.²⁵ Gilles le Bouvier több ízben ír a törökellenes harcokról, előbb az 1443–44-es esztendő eseményeit foglalja össze, majd a várnai csatát írja le röviden, lényegre törően. Hasonló stílusban szerepelnek történetében más törökellenes harcokkal kapcsolatos események is.²⁶ Nevet azonban sehol nem említ, – ebből tehát talán nem túlzás arra következtetni, hogy 1451-ig a királyi udvar hír-

20 M^{ette} DUPONT: i. m. XXXI–XXXVI. „Laquele venue sachant les Vallaques ilz rassamblèrent au plus grant nombre quilz peurent et firent entre eulz ung capitaine quy sapeloit Johannes de Hongac lequele estoit grant seigneur audit pays...” WAVRIN, éd. HARDY, 7.

21 „... et sestendoit sa seigneurie entre Hongrie et la Valaquie, à scavoir en Tansilvane ...” WAVRIN, éd. HARDY, 7–8.

22 WAVRIN, éd. HARDY, 12–13.

23 Tisztes mennyiségű kézirat őrizte meg GILLES DE BOUVIER művét (24. jegyzet). Életútjára, tevékenységére: éd. VALLET DE VIRIVILLE: Introduction. IX–XXIX.

24 GILLES LE BOUVIER más, rendkívül fontos információkat tartalmazó krónikát is írt, amit – többek között – Duclercq kompilált, mint például a Recouvrement de Normandie. Éd. par HELLOT, A. Rouen, 1881. 99–169; valamint ránk maradt tőle egy Armorial c. heraldikai mű is.

25 Hivatalából következően igen sikat utazott. Az utazásairól készített művét a XV. századi ember világképe hűséges tükrözőjének tartják. Magyarországról is tartalmaz információkat. Le livre de la Description des Pays. Éd. par HAMY, E.T. Paris, 1908. /Recueil de voyages et de documents pour servir à l'histoire de la géographie, depuis le XIIIe jusqu' à la fin du XVIe siècle. Tom. XXII./

26 LE BOUVIER, éd. VALLET DE VIRIVILLE. 266–267; 271–272., 384–385., 398., 403.

vívőjének, VII. Károly diplomatájának, az utazások megszállottjának – úgy tűnik – nincs tudomása a hitetlenek elleni harcban egy „fehér lovag” létezéséről.

Figyelemreméltóan érdekesnek és tiszteletreméltóan megbízhatónak tűnik Mathieu d'Escouchy (1420 – 1482) krónikája. D'Escouchy burgundiai történetíró, a Froissart krónikáját 1444-ig továbbvivő Monstrelet folytatója. Művének időhatára 1444 – 1461; minden bizonnyal felhasznál egykorú jegyzeteket is, krónikáját azonban csak 1465 körül írja meg.²⁷

A török kérdésről először egy 1447-re datált levél kapcsán beszél, amelyben a zarándoklatok és a kereskedők biztonságos mozgásáról esik szó a török birodalomban; ezt a levelet a török szultán küldte volna VII. Károlynak.²⁸ A következő részletben azonban a török már mint ellenség tűnik fel egy részletes és pontos csataleírásban, ahol a keresztények vezére egy bizonyos „Blanc (sőt, névelővel Le Blanc) de Hongrie”, aki a Szent-Lukács-napi (okt. 18.) ütközetet közvetlenül megelőző illetve az azt követő események főszereplője.²⁹

A részlet elemzését most mellőzve ezúttal csupán arra kívánom felhívni a figyelmet, hogy a Blanc (és itt még nem „chevalier Blanc”) harcinak, valamint a személynek bemutatási módja mítoszteremtésre igen alkalmasnak látszik, noha d'Escouchynál erre semmiféle kísérlet nem történik. Ő csupán annyit állít, hogy „... a mondott Blanc a leghatalmasabb és legnagyobb hírűbb hadvezér volt mindazok között, akik azidőtájt törökre s hitetlenre támadtak”.³⁰ Azt is megtudjuk egyúttal, hogy a krónikás az általa elmondott híreket egy olyan levélből tudja, melyet „Constantinoble”-ből „több franciaországi fejedelemnek s a királynak” küldtek,³¹ s melynek – mint mondja – „én, e sorok írója, a másolatát megszereztem”. A kiadó abban a szerencsés helyzetben volt, hogy illusztrációként bevehette kötetébe a szóbanforgó eredeti változatot vagy másolatot, mely 1448 december 7-i keltezésű.³²

A továbbiakban d'Escouchy figyelemreméltó tájékozottsággal mondja el az 1453-ig menő eseményeket, Hunyadira mindvégig a „Le Blanc” megjelölést használja, de megjelenik már a „Jannus, Blanc de Honguerie” és a „Blanc de Honguerie nommé Janus” változat is.³³ D'Escouchynál ezek után Bizánc elestének illetve az ezt követő levélváltásoknak leírását kapjuk,

27 Mathieu d'Escouchy-ról: FRESNE DE BEAUCOURT: Introduction. I–XI.II.; DOUTREPONT: i. m. 438.

28 D'ESCOUCHY: I. XXI. fej. 121 – 124.

29 Uo. I. XXVI. fej. 139 – 143.

30 Uo. 143.

31 „... il fut sceu de parties de France, assez véritablement, par le contenu d'une lettre envoyée de Constantinoble...” Uo. 129.

32 Uo. III. Pièces Justificatives X. 341 – 346.

33 Uo. II. 50 – 51.

amelyek kétségtelen nemzetközi-politikai aktivitásra utalnak; elemzésüktől azonban itt el kell hogy tekintsek, mivel Hunyadiról nem esik bennük szó.³⁴

Az újabb vizsgáldási lehetőséget Nándorfehérvár ostroma adja. A nándorfehérvári diadal neveinek, egyes adatainak leírása mind a szerzőt, mind pedig kiadóját komoly próbatétel elé állítja.³⁵ A világraszóló siker kivívása („Cuisermusemberg”-nél) egy bizonyos „Onidianus” nevéhez fűződik, akinek a harchoz Isten segítségét egy „szent ember”, Capitianus nyerte meg.³⁶ A fejezet befejező mondatában a szerző a forrást is megjelöli: „Ezeket a dolgokat a mondott Onidianus levelének másolatából tudtam meg, amely levelet ő Csehország királyának küldött, s amelyeket aztán ez a király Franciaország királyának és más nagyurainak és fejedelmeinek szintűgy megküldött; s ezeket azóta több jó városban is terjesztették...”³⁷ A szerzőben nem vetődik fel a gondolat, hogy létezhet egy Onidianus – Blanc de Honguerie azonosság, és azt sem kommentálja, hogy vajon miért pont a cseh királynak küldi meg a győzelmes Onidianus a diadal hírét.

Jean Chartier (1400–1470k) a Saint-Denys-i apátság lakója, VII. Károly híve, a három akkortájt jelentős szerepet játszó Chartier-fivér egyike.³⁸ Franciaország „Nagy Krónikáját” évszázadok óta itt írják, Jean Chartier 1435-től lakója az apátságnak, 1437-től pedig „a királyság hivatalos történetírója”-ként kap fizetést.³⁹ Chartier nem nagy tehetség, műve – jónéhány érdekes és magyar vonatkozású részlet ellenére is – igen közepeszerű alkotás, – mint kiadója megjegyzi – a „műfaj válságának” hű tükrözője. A műben átfogott időintervallum 1422–1461, krónikáirónk a Reli-

34 Uo. II. 56–57., 58–61., 111–112.

35 Uo. II. 324–328. Nándorfehérvár nevéből annyit biztosan lehet tudni, hogy az eredeti információ a német megjelölést használta, a kiadásban (és a hozzá fűzött jegyzetben) meglehetősen dezorientáló változatok szerepelnek. „Cuisermusemberg” [amit a jegyzet: Eismusembeecq-ként old fel, és Eisenburg-ként „a Rab folyó mentén” helyez el N. II] 124.

36 „... firent hastivement savoir à ung grant seigneur chrestien nomme ONIDIANUS...” Uo. 325–326.

37 Uo. II. 328.

38 GUILLAUME CHARTIER Párizs püspöke, ALAIN CHARTIER költő és diplomata (VII. Károly „orateur”-je), aki Magyarországon is járt. CHAMPION, P.: Histoire poétique du Quinzième siècle I–II. Paris, 1923. I. 1–160.; VALLET DE VIRVILLE I. notice, V–I.XIV.

39 1437. nov. 18-ról datált dokumentum intézkedik arról, hogy mint „historiographe en titre du Royaume” 200 párizsi livre-t kell fizetni neki. VALLET DE VIRVILLE I. VIII.; BOURDÉ – MARTIN: i. m. 41.

gieux de Saint-Denys" krónikájának közvetlen folytatója,⁴⁰ s – legalábbis 1437-től kezdve mindenképpen – az eseményekkel egyidőben, folyamatosan ír.

Chartier érdeklődési körébe egy, a keresztény fejedelmek törökellenes összefogását sürgető (másoknál is szereplő) 1451-es követség hozza a török elleni harcok kérdését, majd pedig Bizánc elestéről ír.⁴¹ Magáról Hunyadi-ról először 1453 után esik szó; a törökellenes vállalkozások sikeres hajnókának alakja a Bizánc elestét követő sokk és nemzetközi politikai aktivitás természetes folyományaként tűnik elénk.⁴²

Egy másik jelentés arról szól – írja Chartier – hogy egy bizonyos fehér lovag („chevalier blanc” – így, kisbetűvel, nem névként) Magyarország marsallja („mareschal de Hongrie”), aki nem volt nemesember, hanem korábban mesterségére nézve is ’mareschal’ volt, még mielőtt háborúzásra adta volna a fejét, s aki Magyarország kapitánya lett, hadrendbe állította a seregét...” Ezekután Chartier meglehetősen zavaros eseménysorozatot, egy győzelmes csatát ír le, amelyben Hunyadi az egyébként vitézül verekedő törököket tönkreveri, és hat-hat fogoly törököt küld a pápához, a francia királyhoz és a burgundi herceghez.⁴³ Valószínűnek látszik, hogy szóbeli tájékoztatás, egy abból származó frás lehetett Chartier forrása. Közismert dolog, hogy Bizánc elestét, 1453-at követően menekülő számottevő csoportjai járták Nyugat-Európát, és mesélték el tapasztalataikat, és adták tovább híreiket.⁴⁴ Az alábbiakban következő részről viszont, mely a nándorfehérvári diadalt írja le, határozottan tudjuk, hogy szóbeli közlés alapján született.⁴⁵

40 Chronique du Religieux de Saint-Denis (1380–1422). Éd. par BAILLÉQUET, I. Paris. 1839–1852. I–VI. /Collection des Documents inédits pour servir à l'histoire de France./ A kor alapvető fontosságú elbeszélő forrása.

41 CHARTIER, II. 225. fejt. 325–327.

42 Uo. 268. fejt. 40–42.

43 A „mareschal” szó jelentése módosulásokon ment keresztül. A XI. sz. végétől jelenik meg; frank eredetű (marhschalk) szó, jelentése kezdetben „patkolókovács”, (maréchal-ferrant), később „lovászmeister”, illetve udvari méltóság („főlovászmeister”). GRIFFITHS, A–J.: Dictionnaire de l'ancien français jusqu'au milieu du XIVe siècle. Paris, 1987. 394.; a „Petit Robert” alapján a szó eredetére vonatkozó ismeretek még azzal egészíthetők ki, hogy anglo-normand változatban szerepel először (1086); és eredeti jelentése a „lovak körül tevékenykedő háziszolga”. Később a patkolókovács mesterség megjelölésére használták. A XIII. századtól udvari-katonai méltóság. ROBERT, P.: Dictionnaire alphabétique de la langue française. Paris, 1969. 1044.; CHARTIER, III. 40., 41.

44 LAZACE, N° 161. 10–11.

45 CHARTIER, III. 278. fejt. 66–69. Chartier kiadója a hírhozókat magyaroknak mondja, ami a szövegből nem következik szükségszerűen, hiszen ott „Achaye” illetve „Dachaie” szerepel. Uo. 68–69. DU CLERCQ Chartier nyomán mondja el ugyanezt a történetet: III. 233–236.

„Ugyanez időtájt, az 1456-os esztendőben történt, hogy a magyarok, Magyarország területén hatalmas pusztítást vittek véghez Krisztus urunk hitének ellenségei között s igen nagy zsákmányt ejtettek; mégpedig egy bizonyos Kapisztrán János testvér (Jean Capestram) valamint egy hatalmas, bölcs és nagyhírű lovag segedelmével, akit 'Guillaume Blanc'-nak hívtak [alias Blauk – teszi hozzá a kiadó]; s ezek elkergették és kiűzték a törököket Belgrád [alias Belgrado] városából.”⁴⁶ A beszámoló a továbbiakban óriási keresztény foglalatokról ír Görögország területén: százhatvan várost, négyszáz várkastélyt s más erősséget juttat keresztény kézre, tud a török szultán sebesüléséről, s az elpusztított törökök számát kétszázezerre teszi.⁴⁷ Az a tény, hogy a részlet Hunyadi halálát is közli (ő azt a változatot tudja, hogy a fenti harcok során „a fehér lovag egy lándzsadöféstől súlyos sebet kapott” s meghalt), arra enged következtetni, hogy a hírvivő zarándokok nem közvetlenül az események másnapján indultak útnak. (Egyébiránt a francia történeti irodalomban ez az egyetlen híradás, amely Hunyadi haláláról informál.⁴⁸)

Jacques du Clercq (1420–1501) lille-i születésű burgundi történétíró, aki életének döntő részét Arrasban töltötte. Ő is Monstrelet művét folytatja, mint d'Escouchy. Az általa leírt események időhatára 1448–1467; s úgy tűnik, hogy az eseményekkel megközelítőleg egyidejű jegyzetek alapján dolgozott és memoárjait 1467-re fejezte be.⁴⁹

Du Clercq művének számos helyen Chartier a forrása. Erre ő maga is utal, közölve, hogy a Saint-Denys-ben lévő krónika tanulmányozásából szerezte ismereteit.⁵⁰ Du Clercq elmondásában viszont az események sokkal színesebbek, stílusa érdekesebb és mondanivalójának szerkesztése is jóval sikeresebb.⁵¹ A Hunyadi alakjára vonatkozó első információkat Chartiernek köszönheti, így nála is szerepel a „chevalier Blancq” és a „Guillaume Blancq” elnevezés. Ő azonban (Chartier-val ellentétben) továbbviszi a török elleni küzdelem fonalát és beszél a burgundi herceg „Fácán fogadalma”-ként (Voeu du Faisan) ismert, ünnepélyes külsőségek között nyilvánosságra hozott döntéséről, hogy személyesen is részt vesz a törökellenes küzdelemben, és szól a török elleni hadivállalkozás érdekében kivetett adókról

46 Chartier „Belgrade”-ról beszél a nándorfehérvári diadalról szóló részben, tehát ez is alátámasztja, hogy információi nem „német irányból” származnak. CHARTIER, III. 66.

47 Uo. 67–68.

48 Uo. 69.

49 DU CLERCQ pályafutásáról, éd. REIFFENBERG, I. 8–130.; DOUTREPONT, 438–439.

50 DU CLERCQ, II. 235.

51 Uo. II. XIII., XIV. és XXV. fejezetek Chartiertől valók.

is.⁵² A nándorfehérvári diadal lejegyzéséhez két forrása van, az egyiket d'Escouchynál már megismertük, ez a Prágából származó levél másolata, a másik a Chartier-féle szóbeli információk alapján készített összeállítás. Du Clercq – logikusan – ebben a sorrendben hozza, minden különösebb kommentár nélkül. Kisebbségi eltérések természetesen vannak, de közülük az egyik talán nagyobb figyelmet is érdemel. A Mathieu d'Escouchynál még Onidianus-ként szereplő személy itt Ovidianus lett, így tehát Du Clercq-nél ő viszi véghez a török feletti világraszóló győzelmet.⁵³

Georges Chastellain (1415–1475) krónikája számos kérdésben kulcsfontosságú információkat szolgáltat – s szolgáltatathatna minden bizonnyal még többet is, ha csaknem kétharmada nem veszett volna el. Chastellain kétségtelenül a legkiválóbb burgundi történetíró, műve minden szempontból kiemelkedő alkotás. 1446-tól állt a burgundi herceg szolgálatában, akinek 1455-től „hivatalos történetírója”. Krónikáját 1419-től kezdi és 1475-tel fejezi be. Megírásának időpontját 1455 utánra kell tennünk. A hiányok egyenletesen érintik Chastellain művének valamennyi fejezetét.⁵⁴

A legjelentősebb veszteségek a magyar történet szempontjából is kifejezetten sajnálatosak lehetnek (1422–1429; 1431–1452; 1468–1470), noha a Lettenhove-féle (egyetlen hozzáférhető) kiadás óta még mindig kerülnek elő újabb fejezetek Chastellain krónikájából.⁵⁵ A Konstantinápoly elestével kapcsolatos rész is csonka; és természetesen a hiányok következtében meg sem kísérelhetjük a várnai csatára vonatkozó évek, vagy az al-dunai vállalkozás adatait összevetni, noha közvetett bizonyítékok vannak arra, hogy Chastellain ismerhette ezeket az eseményeket is.

Így az elbeszélés rendelkezésre álló fejezeteit alapul véve Hunyadi nála a Nándorfehérvárnál kivívott győzelemmel jelenik meg; a fejezet címe: „A hitetlenek emlékeztetés vereségéről”,⁵⁶ s minden bizonnyal ebben a formájában 1461 és 1467 között íródhatott, mint azt az általa hozott Guillaume

52 A „Fácán Fogadalmának” leírását adja a XV. fejezet DU CLERCQ. II. 195–200.; a fogadalommal kapcsolatos adókövetésről: Uo. XVIII. fejezet 206–209.; politikai környezetéről: BOURASSIN, 267–297.

53 „Onidianus” ezúttal „Grusseusseberch”-nél győz. DU CLERCQ. II. XXI. fej. 219–222.

54 Chastellain-ról lásd é. KERVEN DE LETTENHOVE. I. V–LXIV.; DOUTREPONT, 441–444.; PÉROUSE, G.: Georges Chastellain. Étude sur l'Histoire politique et littéraire du XVe siècle. Bruxelles, 1910. /Académie Royale de Belgique. Mémoires. 2e série. Tom. VII./ 3–160.

55 1458 július és 1461 közötti rész került elő. ARMSTRONG, C.H.J.: Le texte de la Chronique de Chastellain pour les années 1458–1461 retrouve dans un manuscrit jusqu'ici inconnu. Publication du Centre Européen d'Etudes Burgondo-Médiane. N° 10. 1968. Rencontres de Fribourg 27–28 oct. 1967.

56 CHASTELLAIN. III. XX. fej. 109–115.

Fillastre-ra és Jó Fülöpre vonatkozó adat illetve megjegyzés valószínűsíti.⁵⁷ Ráadásul Chastellaintól megtudjuk, hogy Guillaume Fillastre személyesen is igazolja a Mathieu d'Escouchy által már felhasznált, Prágából származó dokumentum hitelességét, mivel akkor, amikor az események történtek, ő maga Lancelot (V. László) király udvarában tartózkodott, mint a burgundi herceg követe, sőt járt személyesen „Bellegarde” falainál is.⁵⁸

Az isteni csodatételnek köszönhető győzelem hírért – mint mondja – a környező vidékeken lévő k juttatták el a keresztény királyokhoz és fejedelmekhez. Tartalmilag du Clercq-ével és d'Escouchy-ével azonos (de stílusában sokkal elegánsabb) bemutatását adja ezután az eseményeknek, Hunyadi azonban nála is „Onidianus”.⁵⁹ Pontosítja viszont az információ útját. Eszerint „Magyar- és Csehország királya küldte egy bizonyos Heinseberg úrnak, aki valaha Liège püspöke volt”, s aki azután franciára fordította s továbbküldte Burgundia hercegnőjének, Portugál Izabellának.⁶⁰

Chastellain felhasznál egy másik dokumentumot is, amelynek eredetét szintén felfedi: Francisque-tól (Francesco Sforza) származik szerinte, aki Milánóból küldte a királynak, de eredetileg a jelentés Velencén keresztül került a pápához, illetve a királyhoz és valójában a pápai legátusnak írták.⁶¹ A levél név nélkül mondja el a történeteket, és konkrét adat csupán kettő van benne (az események rövid, pontos, lényegretörő bemutatásán túl), s ez is mindössze annyi, hogy a várat „Nanderoude”-nak mondja, a csatát pedig „Szent Jakab ünnepe előtti szerdán” indította a török. Aláírás nincs, névre nem történik utalás a levélen, vagy „lekopott” kézen-közön.⁶²

Figyelemre méltó, hogy Chastellain az egyetlen történetíró, aki az ugyanazon eseményről szóló két információt részben ellentmondásosnak látja, de magyarázatot is talál rájuk.⁶³ Hunyadirol a ránk maradt részekben többé nem esik szó, pedig – mint láttuk – halálhíre 1456-ban már Franciaországba és Burgundiába egyaránt eljutott (Chartier, Du Clercq). Mivel

57 Guillaume Fillastre 1449-ben lett Toul, 1461-ben Tournay püspöke, Jó Fülöp 1467-ben halt meg; tehát a kérdéses részt CHASTELLAIN a két időpont között írhatta, mivel Jó Fülöpről mint élő személyiségről beszél. Uo. III. 110.

58 Uo. III. 113., 115.

59 „... firent à savoir lesdits chretiens à Onidianus que icelui Turc devait assaillir ladite ville la nuit de Magdelaine”. Uo. III. 111.

60 Uo. III. 113.

61 Uo. III. 113 – 114.

62 A győzelmet hírül adó levelekről van tehát itt szó, amelyeket Hunyadi és Kapisztrán a diadal után közvetlenül írtak. A győzelemről szóló tudósításokra, a győzelem közhírré tételére TELEKI J.: Hunyadiak kora Magyarországon. II. Pest, 1852. 439 – 441.

63 Chastellain érvelésében igen logikusan jár el, s még példákat is hoz arra, hogy egy esemény más és más néven kerülhet be a történelembe. CHASTELLAIN, III. 115.

Chastellain más műveiből származó információk egyértelműen igazolják a történetíró tájékozottságát az eseményekben, ezáltal is azt kell gyanítanunk, hogy az elkallódott részek tartalmaztak további adatokat.⁶⁴

Noha – mint láttuk – Hunyadi a mű ránk maradt részében csak mint Onidianus szerepel, a teljes életmű kiadásban egyetlen esetben van más említése is: Chastellain „Le Temple de Bocace...” című művében, amely a szerencse forgandóságáról szól, egy példabeszéd részletében másként is említi: „Cil gróf” (Czillei Ulrik) esetét idézi, akit „urának, Magyarország királyának oldalán ölték meg és nyakaztak le”, s a „Blanc fia”, aki e cselekedet elkövetője volt, ugyanerre a sorsra jutott...”⁶⁵ Chastellain tehát, talán már az 1450-es évek végén a 60-as évek elején ismertette Hunyadi János „le Blanc” nevét, ráadásul tudjuk, hogy 1463-ban használta is, még-hozzá történeti összefüggésben, aminek azonban a krónikában semmi nyoma.⁶⁶

Olivier de la Marche (1425/29 – 1502) Memoárai az arras-i egyezménytől (1435) Miksa fogságba eséséig (1488) terjednek. Ő a lovagkor utolsó történetírója érdeklődését csak a látvány, mégpedig a lovagi léttel összefüggő látvány köti le. A kronológiai pontosság nem az erőssége, de képes részletesen számba venni és leírni a lovagi öltözék legapróbb darabját is. A török kérdés csak annyira érdekli, amennyiben ez a konkrét lovagi tettekkel van összefüggésben. Memoárjának értékesebbnek ítélt részében Kelet csak a Konstantinápoly megmentésével kapcsolatos burgundi udvarban folyó tárgyalások szintjéig köti le a figyelmét.⁶⁷ A Voeu du Faisan körüli események leghűségesebb, lefontosabb leírását adja.⁶⁸ Mindvégig a burgund, illetve a burgund-ausztriai uralkodóház hűséges híve. Emlékiratait 1470 körül kezdte írni, művéhez a bevezetőt, melyben emlékiratait Szép Fülöp főhercegnek ajánlja, akinek nevelésével foglalkoznia kell, 1489 – 1491 között írta.⁶⁹ Olivier de la Marche Emlékiratai szerint az első segélykérő követség

64 CHASTELLAIN, VII. Oeuvres diverses. Le Temple de Bocace. 75 – 143.

65 Uo. VII. 94. „La se présenta aussi et bouta fort pour estre oy le conte de Cil [= Czillei Ulrik] tué, emprès le roy de Hongrie son maistre, et depuis décolé tout mort par le facteur, et de quoy le fils du Blanc, facteur du cas, en chut en dure et malheuree mort apriès, avant son terme”.

66 Ez a részlet talán arra is rávilágíthat, hogy a szóbanforgó részt Chastellain korábban írta mint 1463, hiszen ekkor már – mint láttuk – ismerte Hunyadi „le Blanc” nevét. míg a korábbi, nándorfehérvári diadallal kapcsolatban folytatott oknyomozásnál e néven nem említette. Ez a megfigyelés valószínűsíti egyúttal, hogy krónikájának ezeket a fejezeteit Chastellain 1461 és 1463 között alkotta meg. (Lásd az 57. jegyzetet.)

67 MICHAUD – POUJOLAT, éd. 303 – 306.; DOUTREPONT, 445 – 447.

68 OLIVIER DE LA MARCHE, XXIX. fej. 1453. február 17. A „Fácán Fogadalma” Lilleben. 478 – 489.

69 MICHAUD – POUJOLAT, 304. Az előszó kiadása uo. 307-352.

a török előretörés által végveszélybe került Bizáncból az 1442–1443-as évben érkezik a burgundi herceghez, mindemellett pedig rendszeresen kitér a „Lancelot de Hongrie” Luxemburggal kapcsolatos követeléseire is.⁷⁰

Hunyadit memoárjaiban egyszer sem említi, sem személyéről, sem harcáról nem szól. A nándorfehérvári diadalt (különben sem volt benne bizonyítható burgundi részvétel) emlékeiben elnyomják a korabeli franciaországi események. Az 1490 körül született előszavában viszont külön felhívja fejedelmi tanítványa figyelmét, hogy Magyarországra jogai vannak, amelyeket „hosszú időre megkaparintott ez a bizonyos hatalmas uralkodó, Mátyás, a „valachiai fehér lovag fia (fils du blanc chevalier de la Valaquié”).

Philippe de Commines (1447–1511) flamand származású történétíró és politikai gondolkodó, művét az 1464-es esztendővel kezdi és 1498-al fejezi be. Emlékiratának első részét (I–VI. könyv) 1489–1490-ben, a többi (VII–VIII. könyv) 1495–1498 között írta. Kezdetben Merész Károlyt, később őt elárulva XI. Lajost szolgálta. Műve rendhagyó történet, már egy új korszak történetírásának kezdeteit mutatja.⁷¹ Hunyadi harcáról külön nem szól, viszont az európai fejedelmek tablóját felvázolva V. László (Lancelot) és Mátyás király kapcsán említi a nevét. „A szóbanforgó Mátyás király egy igen nemes lovagnak volt a fia, akit Fehér Lovagnak neveztek és Valachiából származott; egyszerű nemesember, de módfelett erényes és nagyesszű férfiú volt, aki hosszú időn át kormányozta a Magyar királyságot.”⁷² Commines teljes természetességgel nevezi több ízben „fehér lovagnak” Hunyadit, sőt, Mátyás megválasztásában Isten beavatkozását is látja, amit azzal magyaráz, „hogyan talán a Mi Urunknak kedvére voltak az atyja által tett hajdani szolgálatok.”⁷³

70 Uo. 380., 489., 496–497. V. Lászlóról igen sok forrásunk beszél, valóságos mítosz vonnak köréje a korabeli elbeszélések. Lancelotnak nevezik (mint más, László nevű királyokat is, úgy, mint Nápolyi Lászlót és I. Ulászlót) és igen nagy hatalmú, példás fejedelemnek látják. A László–Lancelot-mítosz értelmezéséhez CSERNUS. S.: „Lancelot, roy de Honguerie et de Behaigne” – Naissance et épanouissement d'un mythe au milieu du Quinzième siècle. Acta Univ. Szeg. Acta Romanica. Tom. XIII. Szeged. 1988. 93–117.

71 COMMINES művének számos kiadása van, a XV. századi politikai gondolkodás és történetírás legjelentősebb alakjának tartják. BITTMANN, K.: Ludwig XI und Karl der Kühne. Die Memoiren des Philippe de Commines als historische Quelle. Göttingen, I–III. 1964–1970.; ARCHAMBAULT, P.: Commines, history as lost innocence, in „Seven French Chroniclers”. Syracuse, 1974. 101–115.; LINIGER, J.: Philippe de Commines. Un Machiavel en donceur. Paris, 1978.; DUFOURNET, J.: Études sur Ph. de Commines. Paris, 1975.

72 Mémoires ... éd. DUFOURNET, 522–524.

73 „... peut estre que Nostre Seigneur eut agréables les services de son père, car tost après ledit roy Lancelot fut empoisonné à Prague...” Uo. 523.

Jean Molinet (1433 – 1507) ugyancsak a Hunyadi utáni generáció történetírója, Chastellain segítője, majd utódja: 1475-től követi mesterét a „hivatásos történetíró” posztján. Merész Károly halála (1477) után Burgundi Mária és férje, Habsburg Miksa szolgálatában áll. Művének időhatára 1474-től 1506-ig terjed, krónikáját az eseményekkel egyidőben írta, az anyaggyűjtést folyamatosan végezte. Hunyadiról szintén Mátyással, mégpedig Mátyás halálával kapcsolatban beszél, s felvázolja röviden a szóbanforgó fejedelem karrierjét, indulását is. Eszerint „... Mathias, a Blanc fia, akit lovagnak mondtak, s aki fegyvereinek vitézségével több hatalmas győzelmet aratott a hitetlen török felett, igényt támasztott a magyar koronára...”⁷⁴ Hunyadi nevének további említésére Molinet krónikájában nincs adatom.

Összefoglalásul tehát a következőket állapíthatjuk meg. Hunyadi személyének, harcainak a híre az 1440-es évek közepétől jutott el bizonyos rendszerességgel francia területekre, feltehetően 1446-tól, mégpedig a burgund herceg aktív mediterrán, illetve keleti politikájának hozadékaként. Az ifjabb Wavrin beszámolóját – úgy tűnik – rokonán kívül nem használta fel senki. Ha az al-dunai expedíciónak komolyabb híre támadt, annak még Chastellainnél kellett jelentkeznie, az 1432 – 1452 közötti rész azonban – mint láttuk – nála hiányzik. Gilles le Bouvier, a királyi hírnök csak a törökellenes harcok eseményeiről tud, a személy dicsősége még nem jut el hozzá, legalábbis nem olyan formában, hogy azt méltó lenne a krónikába belefoglalni. Mivel a legkorábbi rész (a Wavrin-féle), csak később került egy történeti kompozícióba, úgy tűnik, hogy Mathieu d’Escouchy krónikája léptette be Hunyadit a francia történeti irodalomba. Erre alkalmat az 1448-as rigómezei (Cossova) ütközetről Franciaországba érkezett jelentés adott. Nem tudjuk biztosan, hogy a szöveg milyen nyelvű volt eredetileg, a konstantinápolyi keltezésű levél mindenestre franciául íródott,⁷⁵ s nincs arról információnk, hogy esetleg fordításról lenne szó.

Hunyadi alakjának újabb feltűnése a Konstantinápoly eleste utáni általános megdöbbenéshez köthető. Mathieu d’Escouchynál 1456-ig a török ügyeket illető információs anyag folyamatos, Chartier-nál (s vele együtt Du

74 Molinet művéről DOUTREPONT – JODOGNE éd. III. 1 – 225.; DOUTREPONT, 447 – 451. „Mathias, fils de Blanc, chevalier comme l’on disoit”. MOLINET, II. 182.

75 Igen valószínű, hogy a Bizáncban készült jelentés eredetileg is francia nyelvű volt. Legalábbis Marczali Henrik, akinek volt a kezében az írat, amikor magyarországi kiadását előkészítette, nem említi, hogy másolat lenne. Ez arra utal, hogy a Blanc nevet Hunyadi a Balkánon, és nem Franciaországban kaphatta. MARCZALI H.: Közlemények a párizsi nemzeti könyvtárból. Bp., 1877. 83 – 122., I. 1448. A rigómezei csata leírása. 89 – 97. /Magyar Történelmi Tár. XXIII./ „Lettre escripte en Constantinoble le VII de decembre 1448.”

Clercq-nél) inkább az újabb nagy eseményhez, a nándorfehérvári diadalhoz köthető, a Chastellain krónikájából meglevő részek pedig kizárólag ez utóbbihoz kapcsolják.

Hunyadit nevén csak a legkorábbi források nevezik, később többé soha. A változatok, „le Blanc”, „Jannus, Blanc de Honguerie”, „Blanc de Houn-gerie nommé Jannus” (d’Escouchy), „Onidianus” (d’Escouchy, Chastel-lain), „le chevalier blanc” (Chartier), „chevalier Balncq” (du Clercq), „Guillaume Blanc/Blancq” (Chartier, du Clercq), „Ovidianus” (du Clercq), mind deformált vagy deformált és költött nevet tartalmaznak.

A „második generációs” történetíróknál (Commynes, Olivier de la Marche, Jean Molinet) kizárólag a „fehér lovag” értelmezés, változat él, ráadásul kettőjükénél a „fehér lovagot” Valachiához kötik (Commynes, Olivier de la Marche). Ezek a művek azonban mind a század utolsó évtize-déből származnak, közülük egyedül Molinet írt már korábban is. Ő – szemmel láthatóan – ugyanúgy hűvös marad a Hunyadiakkal szemben, mint O. de la Marche, ami talán érthető is: mindketten a Habsburgok szol-gálatába szegődtek. Érzésünk szerint a XV. század végére Európában kia-lakult „Hunyadiak-képet” Commynes reprezentálja a leghívebben.

Más a helyzet a további történetírókkal. Adataikból úgy tűnik, hogy a „fehér lovag” mítosz születése, pontosabban Hunyadi személye köré kris-tályosodása 1449 és 1453 közé tehető, s a csúcstra, a valós történelmi ese-ményeknek és a róluk szóló híradásoknak megfelelő módon 1456-ban jut el. Az utóéletét azonban a francia történeti irodalomban nincs módunk követ-ni, hiszen Nándorfehérvár után Hunyadiról a történetírók csak Mátyással összefüggésben, röviden beszélnek. Később viszont Ranzanus Hunyadiról szólva tényként közli, hogy „századunk valamennyi történetírója ugyanis nagyon jól ismeri Hunyadi János híres nevét, akit a nyugati népek Fehér János Johannes Blancuss néven szoktak emlegetni”.⁷⁶

A fenti adatokból azt is megállapíthatjuk, hogy az információk milyen irányból érkeznek; látható az is, hogy a Zsigmond-korban még viszonylag kiegyensúlyozott „északi” és „déli” információs vonal egyre inkább déli dominanciát mutat. Az is egyértelműnek látszik, hogy a Hunyadira vonat-kozó részletesebb anyag a Balkán, illetve Itália felől eredeztethető, s hogy a „fehér lovag”-mítosz is valószínűleg onnan táplálkozik. Az „északi oldalról” érkező hírek – úgy tűnik – fehér lovagról egyáltalán nem tudnak. Az

76 RANSANUS, P.: A magyarok történetének rövid foglalata. Közread.: BLAZOVICH L.–SZ. GALÁNTAI E. Bp., 1985. 49–50.; RANSANUS, P.: Epithoma rerum Hungarorum id est annualium omnium temporum liber primus et sexagesimus, curam gerebat PETRUS KULCSÁR. Bp., 1977. 48.: „quem occidentalium nationum vulgus solet cognominare Johannem Blancum celeberrimum.”

Onidianus elnevezés nyilvánvaló módon, egyszerűen a Hunyadi névre vezethető vissza (Hunyadius, Hunyadianus)⁷⁷; ennyit hagyott meg belőle a minimum kétszeri átírás illetve fordítás.

A fehér lovag-mítosz kialakulása szempontjából azonban szükségesnek látszik utalni arra a háttérre, környezetre, ahová a Hunyadiról érkező hírek az említett módon illeszkedhettek be, s amely termékeny közegként segíthette e mítosz megszületését.

Tudjuk, hogy maga a „fehér” szó a franciában frank eredetű, s éppen a Roland énekben jelzik első előfordulását (1080; „blank”), ráadásul itt mindjárt eléggé határozottan a legendás lovag és uralkodó, Nagy Károly alakjához kötik. Nagy Károlyt több ízben említik „fehérként”: fehér, fehéren ragyog a szakálla; a szaracénokkal való találkozás során „fehér szőnyegen” ül, s az érkező „szaracént” elkápráztatja „Nagy Károly látása, aki fehér, ragyogóan fehér”; de a harcra kész keresztény bajnokokon a szaracénokkal szembeni felsorakozáskor fényesen fehér színben ragyognak a páncélingek és pikkelypáncélok is.⁷⁸

Nagy Károly azonban nem az egyetlen legendás alak, akinek személyével a fehér szín és a szaracénok elleni küzdelem összekapcsolódik. A Lancelot-mondakör, a Chevalier au Cygne alakja és minden népszerű lovagtörténet a XIII. századtól fokozatosan kis-ázsiai befejezést kapott; tehát a hős(ök) a korábbi megszokott dicső tetteken túlmenően a szaracénok elleni küzdelemre fordították erejüket. Ebben az összefüggésben kaphat esetleg jelentőséget a du Clercq-nél megjelenő elhallás, vagy elírás: Onidianus — Ovidianus. Ugyanígy létezik egy bizonyos Octavianus történet (Othovyen, Octavien, Florent és Octavien), melynek XIII. századi verses változatát éppen 1454-ben írták át prózára a burgundi udvarban; s Octavianus legendabéli keleti császár históriáját dolgozza fel, melynek főszereplője megmenti Rómát, követi a menekülő szaracénokat, és üldözés közben felszabadítja Jeruzsálemet majd annak királyává lesz.⁷⁹ A „voyage d'outre-mer” és a szent zarándoklat álma lett minden valamirevaló loagnak, s ezekben a nagyhatású, igen népszerű történetekben a „szaracénok ellen a hitét védő fehér lovag” képe szinte közhelynek számít. Arra,

⁷⁷ Hunyadi nevének latin változataira lásd FEJÉR, G.: *Genus et incunabula et virtus Joannis Corvini de Hunyad, regni Hungariae Gubernatoris, Argumentis criticis illustrata*. Budae, 1844. 16., 17., 21., 23.

⁷⁸ *Chanson de Roland, texte critique, traduction et commentaire, grammaire et glossaire* par GAUTIER, L. Tours, 1895. 16 (110), 156 (550–553), 134 (122 fej.). A számos példa közül említjük még a „Chevalier au Cygne” (Lohengrin) történet népszerűségét. BOURASSIN, 274–275. A burgundi udvarban prózára átirírt, illetve másolt művekről DOUTREPONT, G.: *Les mises en prose des Épopées et des Romans chevaleresques du XIVe au XVe siècle*. Bruxelles, 1939.

⁷⁹ A korban oly természetes „elhallások”, illetve „elírások és átírások” sora talán az Onidianus — Octavianus áthallást sem zárja ki (bár természetesen nem is bizonyítja).

hogy a fehér lovag és a szaracénok ellen (vagy a hitért) folytatott harc összekapcsolódása milyen természetességgel mehet végbe, ragyogó bizonyíték Olivier de la Marche Emlékiratainak előszava, ahol az ausztriai ház dicsőségét emelendő, éppen Frigyes császár alakja jelenik meg fehér gyolcsba öltözött lovagként.⁸⁰

Van azonban a korabeli francia történeti irodalomban (illetve irodalomban) expressis verbis „fehér lovag” is. Így például Jó Fülöp kíséretében többször is említi Monstrelet egy bizonyos „Blanc chevalier” jelenlétét, akinek nevét is ismerjük (de Noyelle ura).⁸¹ A rendkívül népszerű lovagtörténetek között szintén szerepel egy „Blanc chevalier”, akinek eredetileg XIII. századi története meglehetősen ismert volt a későbbi századokban is, ám kivételesen azon kevés lovagtörténetek közé tartozik, melyeknek még véletlenül sincs semmi közük a hitért folytatott, vagy a szaracénok elleni küzdelemhez: az enyhén korosodó, titokzatos fehér lovag csupán a hűtlenséggel kacérkodó, nálánál jóval ifjabb hitvesét leckézteti meg egy nagy „nemzetközi” lovagi torna megnyerésével.⁸²

Így az a furcsa helyzet áll tehát elő, hogy Hunyadit megelőzően is voltak „fehér lovagok” a francia történetekben, ám a törökellenes harchoz szigorúan semmi közük nem volt, vagy legalábbis nem az alapján tűntek ki; ugyanakkor számtalan olyan legendás lovagtörténet forgott közszájon, ahol a kereszténység „de facto” fehérbe öltözött bajnokai vitézül küzdött az igaz hitért, ám soha nem hívták őket – állandó névként – „fehér lovagoknak”.

Megjegyezzük itt, hogy e két vonulat összekapcsolását – igaz, némileg erőszakoltan és talán a véletlennek köszönhetően – Hunyadi nevei közül, (mint fentebb utaltunk rá) csak az Onidianus – Ovidianus – Octavianus kínálhatja.

Mai tudásunk és véleményünk szerint a francia történeti irodalom fent említett részének átvizsgálása alapján mindenesetre egy rendkívül erős (különösen a burgundi udvarban tapasztalható) mitizálási hajlamot figyelhetünk meg a történeti események kapcsán, ami kétségtelenül kihat az idegen nevek értelmezésére, átformálására is.⁸³ A folyamat alól a számos csa-

80 „Frederic avoit une blanche pareure sur son harnois, pour estre cognu entre ses hommes; et portoit, à son bras dextre un grand volet de blanche soye...” MICHAUD – POUJOULAT, 310.

81 La Chronique d'Enguerrand de MONSTRELET, 1400 – 1444. Éd. par L. DOVET D'ARCQ. Paris, 1857 – 1862. I – VI. Société de l'Histoire de France. IV. 66., VI. 200.

82 LANGLOIS, Ch.-V.: La vie en France au Moyen Age de la fin du XIIe au milieu du XIVe siècle d'après des romans mondains du temps. Paris, 1924. 323 – 329.

83 Ladislás – Lancelot adaptálás egyrészt csak a királyokra vonatkozik, másokra nem (pl. a Franciaországban követségben lévő Pálóczy Lászlóra nem), s a XV. század során mindig a hitért folytatott harccal is kapcsolatban áll. Ugyanez az „átnemesítés” megtörténik esetenként a latin szövegben is (Ladislás – Laudislás), vagy olyan neveknél, amelyeknek fontossága kihangsúlyozandó (Constantinople – Constantinoble, azaz „Nemes-

tában győztes, ráadásul ugyancsak idegenül hangzó nevekkal összefüggésben emlegetett keresztény hadvezér sem lehetett kivétel. Ráadásul Hunyadi alakja, szerepe minden szempontból alkalmas volt arra, hogy mítoszteremtés tárgya legyen, a befogadó közeg ezt nemcsak lehetővé tette, hanem meg is kívánta. A Hunyadi-mítosznak tehát ez az eleme is a török fronton született, s a „fehér lovag”-mítosz franciaországi kialakulása véleményünk szerint a döntő lökést Konstantinápolyból kapta. Hogy egy esetleges név-átfordításról van-e szó eredetileg, vagy a korban oly gyakori elhalálásról (a második rigómezei csatáról küldött francia nyelvű beszámoló mindkét változatot emlegeti), azt a most rendelkezésre álló adatokból aligha lehet eldönteni. Mindenesetre Hunyadi a Bizáncból származó francia szövegben „Blanc” lett; „chevalier Blanc”-á azonban nem vált, ez későbbi fejlődés eredménye. Ebben a folyamatban egyelőre sokféle képzettársítás lehetséges. Az sem kizárt, hogy valamennyien egyszerre, vagy egymást követően, de egymást erősítve hatottak.⁸⁴ Ugyanakkor a „fehér lovagként” gazdagított Hunyadi-kép megtette az utat „visszafelé” is, hiszen mint láttuk, Ransanus már a nyugati népekre hivatkozva mondja Hunyadi Johannes Blancus-nak. A Hunyadi kimagasló hőstetteiről, katonai sikereiről szóló híradások termékeny közegbe hullottak, így lett a francia nyelvű történeti irodalom leghíresebb „fehér lovagjává” a XV. század közepén. Francia földön azonban nem maradt sem olyan személy, sem olyan politikai irányzat, amely a Hunyadi-mítoszt továbbvihette volna, egyrészt, mert a történetírók a „politikai ellentáborban” folytatták,⁸⁵ másrészt, mert semmi pozitív politikai érdek nem kapcsolódott francia területeken éppen csak szárba szökkenő „chevalier blanc” mítoszához. Ugyanakkor általában véve is letűnni látszik ezen a vidéken a középkori mítosz-teremtés korszaka,⁸⁶ nem úgy, mint azokon a területeken, ahol a török elleni harc többé már nem is csak a politika, hanem a hétköznapi élet konkrét problémájává lesz.

Konstantinápoly”). A mítosz ezekután továbbgyűrűzhet, Olivier de la Marche-nál már „Lancelot d’Autriche” található. LA MARCHE. 311. A Lancelot-mítosza CSERNUS. Lancelot, roy de Hongrie...

84 Noha igazolható nyomai nem találtam, ilyen vonulat lehet a Janko – Yanko – Bianco – Blanc, vagy egy Leukosz – Blanc – Blancus változatot. Ugyanakkor Nándorfehérvár gyakori feltűnése a szövegekben (Nándoralba) szintén segíthette Hunyadi nevének a „fehér” színhez kötését. Általában véve megnehezíti a következtetések levonását, hogy a névdeformálódások valójában semmiféle szabályhoz nem igazodnak.

85 E tekintetben kifejezetten feltűnő, hogy THOMAS BASIN krónikáiban a Hunyadiak említésének nyoma sincs. BASIN, Th.: Histoire de Charles VII. Éd. et trad. SAMARAN. Ch. Paris, 1933. I–II. és Histoire de Louis XI. Éd. et trad. SAMARAN, Ch. Paris, 1963–1972. I. I–III.

86 A mítoszok szerepének alakulása, fokozatos lebomlása jellemző a XV. századi történetíráásra, különösen Commynes műveiben igazolja DUFOURNET: La Destruction des mythes dans les Mémoires de Ph. de Commynes. Genève, 1966.

Mária királynő könyvtárai

MONOK ISTVÁN

Ha valaki II. Lajos özvegye, Habsburg Mária királynő könyvei nyomába szegődik, bevallva, vagy bevallatlan a Corvina eddig még nem ismert köteteit szeretné megtalálni. Márcsak emiatt is kell a királynő könyvtárai sorát a Corvinával kezdenünk. Mária menekülése Budáról a Mohácsi csatavesztés után, szinte valamennyi kortárs és közelkortárs hazai krónikás, történetíró munkájában szerepel. Ezeket a szövegrészeket és az addigi szakirodalmat foglalta össze Ortvy Tivadar.¹ A Budán maradt Corvina pusztulásáról, későbbi sorsáról keletkezett korabeli forrásokat interpretáló Csapodi Csaba a könyvanyag csaknem teljes pusztulásáról beszél számos tanulmányában.²

Az esetlegesen Mária királynő által magával vitt könyvek után kutatva kellett megismerkednünk az akkori Európa másik gyöngyszemének, a Bourguignonne könyvtár történetével. 1373-ból való az első katalógus azoknak a könyveknek egy részéről, amely gyűjtemény a mai brüsszeli I. Albert Királyi Könyvtár régi kollektíójának alapját képezi; ettől kezdődően 13 összeírás ismert Ausztriai Margitnak, Mária királynő nagynénjének haláláig (1530).³ A Németalföld és Észak-Franciaország több városában volt gyűjteményt Ausztriai Margit egyesítette Mechelenben (Malines), ahol udvara is volt. Közismert, hogy a kormányzó udvartartása Brüsszelbe csak Mária gubernátorsága idején települt át (ő maga itt is született). Az átköltözéskor V. Károly parancsára a könyvtárnak két katalógusa készült el: az egyik 1536-ban, a másik 1545-ben. Ez utóbbi kiadatlanul elveszett (1906-ban még tudtak róla).⁴

1 ORTVAY TIVADAR: Mária, II. Lajos magyar király neje. 1505-1558. Bp., 1914 /Magyar Történelmi Életrajzok/ (a továbbiakban: ORTVAY 1914)

2 CSAPODI CSABA: Mikor pusztult el Mátyás király könyvtára? Magyar Könyvszemle (a továbbiakban: MKSz) 1961. 399-421. Kiny.-ként: A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Közleményei. 21. Bp., 1961; uő.: The Corvinian Library. History and Stock. Bp., 1973 /Studia Humanitatis I./ (a továbbiakban: CL); uő.: A budai királyi palotában 1686-ban talált kódexek és nyomtatott könyvek. Bp., 1984 /A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Közleményei. Új sorozat. 15(90)/

3 cf. DOUTREPONT, GEORGES: Inventaire de la librairie de Philippe le Bon (1420). Bruxelles, 1906. bevezető tanulmánya

4 DOUTREPONT i. m. 16.; Az udvarnak Brüsszelbe költözéséről lásd: HYMANS, LOUIS: Bruxelles à travers les ages. Bruxelles, s. d. 205-229.; HENNE, ALEXANDRE-WAUTERS, ALPHONSE: Histoire de la Ville de Bruxelles. Nouvelles édition du texte original de 1845. augmentée de nombreuses reproductions de documents choisis par MINA MARTENS. Tome I. Bruxelles, 1975. 263-301.

Az idősödő királynő 1555-ben lemondott tisztéről, s átadta azt Fülöp spanyol trónörökösnek. 1556-ban Turnhoutba költözött.⁵ Magával vitte könyvtárát is, amelyről ekkor ismét katalógus készült.⁶ Az alig fél éves turnhouti tartózkodás után 1556 szeptemberében elhagyta Németalföldet, s Spanyolországban, Cingalesben telepedett le; itt élt 1558. október 17-ig.

Németalföldön maradt könyveit II. Fülöp összegyűjtette, jelentősebb részét Brüsszelbe szállíttatta vissza, de kisrészük a Madridban alapított királyi könyvtárat, az Escorialt gyarapította.⁸ A brüsszeli könyvtárnak ettől kezdve a XVI. századtól még négy katalógusát ismerjük.⁹

Mária királynőnek azonban nem csak Brüsszelben és Turnhoutban voltak könyvei, hanem a másik kedvenc kastélyában Bincheben és az általa alapított, róla elnevezett Mariemontban is.¹⁰

Mint az eddigiekből is kitűnt az özvegy királyné könyvei utáni nyomozás három nagy XV – XVI. századi könyvgyűjtemény történetének ismeretére épülhet. Ez a három a Corvina, a Bourguignonne könyvtár és az Escorial. Sajnálatos módon a Corvinának nem maradt fenn egyetlen katalógusa sem, nemhogy összeírás-sorozat, amely lehetővé tenné annak vizsgálatát, hogy Mária hozott-e magával könyveket Budára, illetve, hogy melyeket vitte onnét magával.

5 Turhout történetére lásd: PEETERS, RAYMOND: 750 jaar Turnhout, stad en vrijheid. Turnhout, 1961.

6 GACHARD, L-P.: Inventaire des livres de Marie de Hongrie envoyés à Turnhout (1556). = Bulletins de la Commission Royale d'histoire. Série I. Tome X. Bruxelles, 1845. 226-246. (a továbbiakban: GACHARD 1845)

7 Vö. például ORTVAY 1914. 433-434.; DE IOGH, JANE: De Konigin Maria van Hongarije, landvoogdes der Nederlanden 1505-1558. Amsterdam, 1941 (2. kiad. 1946, 3. kiad. 1947, 4. kiad. 1966; az angol fordítás: London, 1959. Transl. by HERBER NORTON.) záró fejezete; DE BOOM. GHISLAINE: Marie de Hongrie. Bruxelles. 1956 /Collection Notre Passé. 5,4./ 127-130.

8 LAMBERT, JULES: La Bibliothèque royale de 1559 et son conservateur Viglius van Aytta. (Colloque international sur le développement historiques des grands Bibliothèques. Bruxelles, 15-16. juin 1959. Quatrième centenaire de la création de la Bibliothèque royale par Philippe II. à Bruxelles, le 12. avril 1559.) = Archives Bibliothèques et Musée de Belgique. 30(1959) 236-256.; La réserve précieuse. Naissance d'un département de la Bibliothèque royale. (Exposition.) Catalogue rédigée sous la direction de GEORGES COLIN). Bruxelles, 1961; LEMAIRE, CLAUDE-DEBAE, MARGUERITE: Esquisse historique 1559-1837. = Bibliothèque Royale. Mémorial 1559-1969. Bruxelles. 1969 (a továbbiakban: Mémorial 1969) 3-83.

9 GACHARD, L-P.: La Bibliothèque de l'Escurial. Bruxelles, 1853; La bibliothèque de Marguerite d'Autriche. Exposition. Mai-juillet 1940. Bruxelles, 1940; Trésors de la Bibliothèque Royale de Belgique. Bruxelles. 1958; Mémorial 1969. 81-82.;

10 JUSTE, Théodore: Les Pays-Bas sous Charles-Quint – Vie de Marie de Hongrie. Nouvelle édition revue et augmentée. Bruxelles – Leipzig – Paris, 1861 (első kiad. 1855) 26-33; 152-155.

Szerencsésebb helyzetben vagyunk a másik kettővel. A brüsszeli gyűjteménynek a Mária lemondása utáni katalógusai külön fejezetben sorolják fel az ő könyvtárának darabjait. J. Marchal e katalógusok összehasonlító elemzését is elvégezte, konkordanciáját is publikálta 1842-ben.¹¹ Mint említettem, a Turnhoutba költözéskor is készült egy könyvjegyzék. Ezt publikálta 1845-ben L.-P. Gachard.¹² Miután Marchal ezt még nem ismerte, annak ellenére, hogy ezek a könyvek nagyjából visszakerültek Brüsszelbe, tekintsük e jegyzéket is vizsgálódási alapnak.

II. Henrik francia király 1554-es támadása során elpusztult Mariemont és Binche.¹³ A kastélyok festményei elpusztultak, de a könyveket a közeli Monsba menekítették. Ezek összeírása, Márai későbbi irataival (pl. végrendeletének francia és spanyol változatával) fennmaradtak.¹⁴

II. Fülöp 1562-ben kibocsátotta az általunk ismert első kötelespéldány-rendeletet. Ezt 1571-ben kibővítve megerősítette.¹⁵ Németsalföldi könyvügynökei Christoph Plantin és Benedictus Arias Montanus voltak. Sajnos nem sikerült rábukkanni annak a 14 láda könyvnek az összeírására, amit 1559-ben expedáltak Antwerpenből Madridba,¹⁶ de az Escorial katalógusait ismerjük. II. Fülöp életében kettő készült el ezek közül: 1574-ben és 1576-ban.¹⁷ A király halála utáni összeírások is kitérnek a könyvtárra.¹⁸ Sajnálatos módon ezekben nem különítették el a Máriától származó könyveket, így csak ez egyes kötetek amúgy elég részletes leírása sejteti, hogy melyek lehettek azok. Ezt még akkor is elmondhatjuk, ha tudjuk, az ural-

11 MARCHAL, J: Catalogue des manuscrits de la Bibliothèque Royale des ducs de Bourguogne. Tome I. Bruxelles – Leipzig, 1842. CCI.XIV–CCI.LXXI.

12 GACHARD 1845

13 JUSTE i. m. 150-160.; Musée de Mariemont. Museum van Mariemont. Bruxelles, 1958.

14 Göttingen, Niedersächsische Staats- und Universitätsbibliothek, Handschriftensammlung, Ms. Hist. 657. XVIII. fol. 414-531.

15 Mémorial 1969. 6-7. E rendelet szerint valamennyi dél-németsalföldi nyomdász valamennyi kiadványából köteles két példányt II. Fülöp részére Antwerpenbe a Plantin-Moretus nyomdába küldeni. Egyiket kiadói kötésben ingyen, a másikat hórbe kötve a király költségére.

16 BEER téved, hogy az általa idézett jegyzék, amelyet ma a Plantin-Moretus nyomda levéltárában őriznek, ez lenne, mert az a Benedictus Arias-Montanus által vásárolt kéziratok összeírása. Vö. BEER, RUDOLF: Die Handschriftenschenkung Philipp II. an den Escorial von Jahre 1576. = Jahrbuch der Kunsthistorischen Sammlungen des Allerhöchsten Kaiserheusen, Bd. 23. (1903) Theil II. I–XI.

17 A 16. jegyzetben idézett BEER tanulmányon kívül lásd uő.: Inventare aus dem Archivo del Palacio zu Madrid. = Jahrbuch der Kunsthistorischen Sammlungen des Allerhöchsten Kaiserheusen, Bd. 14. (1894) Theil II. I–LXX., Bd. 19. (1899) Theil II. CXVII–CLXXVII.

18 CANTÓN, SÁNCHEZ: Inventarios reales bienes muebles que pertenecieron a Felipe II. Vol. I. Madrid, 1956 /Archivo Documental Español publicado por la Real Academia de la Historia. Tomo X/ XXVII–XXXI., 134-189.

kode halálát követő összeírások egyikében találkozhatunk olyan fejezettel, ami a *Libros que fueron de la Reina María* címet viseli. Ez azonban csak 33 tétel, s elképzelhetetlen, hogy csak ennyit hoztak volna el közülük.

Még egy könyvtárjegyzékről kell beszámolnunk, amely végülis valamirevaló eredményt hozott. 1558-ban Cingalesben Mária halála után összeírták javait. Ezt a ma Simancasban őrzött összeírást M. Gachard 1854-ben lemásolta.¹⁹ A másolatra írt jelzet alapján sikerült az eredetit is fellelni, s xeroxmásolatot szerezni róla.

Összefoglalva az eddigieket tehát a következő levéltári forrásokat vettem számba a Mária királyné könyveit kutatók:

1. A brüsszeli könyvtár katalógusait a XVI. századból (4 jegyzék).

1a A turnhouti kastélyba szállított, majd Brüsszelbe visszavitt könyvek összeírását.

2. A binche-i és mariemonti kastélyban volt könyvek jegyzékét.

3. Az Escorial katalógusait az első nyomtatott változatig (1605-ig) (3 jegyzék).

Nem számítva tehát a XIX. századi másolatokat összesen tehát 9 inventárium áll rendelkezésünkre. A tizedik lenne a már említett 14 láda Spanyolországba szállított könyv összeírása.

Mielőtt ezen összeírások két szempontú vizsgálatának eredményét elmondanám, meg kell említeni, hogy Mária könyvei közül Európa szinte valamennyi nagyobb gyűjteményében található néhány. Ezek számbavétele egy élet munkáját igényelné.

***

Az első vizsgálati szempontom volt, hogy jelölik-e az összeírásokban a magyar provenienciát, illetve, milyen hungarica anyag volt ezekben a könyvtárakban. Az eredmény meglehetősen lesújtó.

A közismert brüsszeli *Missale*²⁰ már a kortársak előtt is nagy becsben állt. A XVII. századtól kezdve valamennyi, a könyvtár történetével foglalkozó szakmunka megemlíti, s ugyancsak szerepel minden kiállításon, amelyek a könyvtár kincseit mutatják be.²¹ Magyarországon sokáig ugyancsak

19 Archivo General de Simancas, Contaduría mayor, 1ª época Leg. 1093; GACHARD másolata: Bruxelles, Archives Générales du Royaume, Manuscrits diversés, Nr. 391. fol. 141a-194b.

20 CL 890

21 BOCHIUS, JOHANNES: *Historia narratio profectionis et inaugurationis Serenissimorum Belgii Principum Alberti et Isabelle archiducum...* Antwerpen, 1602, Johannes Moretus. Ennek 161. lapján olvashatjuk: „Bruxellam IV. Cal. Decembris redierunt... Cum interim Decanus librum Missalem coram ipsis apertum tenens, dicto à singulis iureiurando praeibit osculandum...”; CHEVALIER, J.: *Notice sur un manuscrit rare et précieux conservé à la Bibliothèque Royale de Bourguogne à*

Corvinaként tartották számon a *Codex Aureus*, amely ma is az Escorialban található. Miután a címe (*Evangelia quattuor*) nem alkalmas az azonosításra, természetesen lehet, hogy valamelyik díszesnek leírt evangélium volt ez a kötet. Csapodi Csaba kétséges Corvinának mondja,²² de nem hivatkozik Paul Durrieu tanulmányára, amely 1893-ban a *Bibliothèque de l'École des Chartes*-ben jelent meg, amely számomra meggyőzően bizonyította, hogy sajnos semmi köze nem volt a Corvinához.²³

Magyar vonatkozású könyveket és levéltári iratokat a királynő halála utáni (kiadatlan) katalógus említ. A levéltári összeírás magától értetődően. Ezek felsorolásától eltekintek. Ezen kívül két könyvről állítható biztosan, hogy Budáról származik:

Un libro escrito en lingua latina con sus tablas naranpidas que se intitula: Tripartitum opus juri consuetudinari incliti Regis hungarorum etc.

*Ungrische Chronik*²⁴

Megemlíthető még egy király-katalógus: *Otro tal compendio e catalogo de los Reges de España, Bohemia, Hungria et otros en frances*,²⁵ és hogy több könyv *en las armas reales de Hungria y España* volt díszítve.

Bruxelles, intitulé: *Missale Romanum*. = *Mémoires de l'Académie Impériale et Royale des sciences et belles-lettres de Bruxelles*. 1783. Tome IV. 491-502.; LASERNA SANTANDER, CHARLES-ANTOINE DE: *Mémoire historique sur la Bibliothèque dite de Bourguogne, présentement bibliothèque publique de Bruxelles*. Bruxelles, 1809. 38-41.; FROCHEUR, FLORIAN: *Messenger des sciences historiques de Belgique*. Bruxelles, 1839. 329-331.; uő.: *Notice historique sur l'antique dépôt littéraire de la bibliothèque des ducs de Bourguogne*. Gand, 1839. 17-19.; NAMUR, JEAN-PAUL: *Histoire des bibliothèques publiques de la Belgique*. Vol. I. Bruxelles, 1840. 40-43.; GACHARD, L.-P.: *Rapport à Monsieur le ministre d'intérieur sur différentes séries de documents concernant l'histoire de la Belgique, qui sont conservées dans les archives de l'ancienne chambre des comptes de Flandre à Lille*. Bruxelles, 1841. 40-41., 264-265.; MUNTZ, EUGENE: *Le missel de Mathias Corvin à la Bibliothèque Royale de Bruxelles*. = *Gazette Archéologique*, 1883. (Paris) 116-120.; GHELLINCK VAERNEWYCK, XAVIER DE: *Liens généalogiques, historiques et héraldiques entre les Royaumes de Hongrie et de Bohême et les Belges d'hier et d'aujourd'hui*. = *Mélanges offerts à Szabolcs de Vajay... rassemblés et présentés par ADHÉMAR DE PANAT et XAVIER DE GHELLINCK VAERNEWYCK*. Braga, 1971. 271-272.; a számos kiállítás katalógus közül néhányat lásd a jegyzeteinkben, felsorolásuktól e helyen eltekintünk.

22 CL 821

23 DURRIEU, PAUL: *Manuscripts d'Espagne remarquables principalement par leurs peintures et par la beauté de leur exécution*. = *Bibliothèque de l'École des Chartes* 54(1893) 251-263; Legújabbban kiállítva: *Les rois bibliophiles. Exposition organisée par Europaia '85 España. Catalogue établi par AMALIA SARRIA, avec la collab. de CLAUDINE LEMAIRE*. Bruxelles, 1985. Nr. 76.

24 *Archivo General de Simancas, Contaduría mayor*, 1^a época Leg. 1093. fol. 3.

25 *Archivo General de Simancas, Contaduría mayor*, 1^a época Leg. 1093. fol. 200-208.

A második szempont, amely szerint végigolvastam a katalógusokat az volt, hogy található-e nyoma Mária királynőnek a protestantizmussal, vagy a vallási szabadgondolkodással való kapcsolatának.

Közismert, hogy a magyarországi és a németalföldi protestáns történetírás Máriát, mint a toleráns, a vallásújítást segítő uralkodót mutatja be, s nem is alaptalanul.²⁶ E szakirodalom alakította képhez szeretnék végeznetül néhány adalékkal szolgálni.

Ismert egy levél, amelyet Mária Granvelle kardinálisnak írt 1545-ben. Ebben írja következőket:

„Vous requérant, suyvant que le m'escrivez, vouloir recouvrer le description des trois parties du monde, naguères venue en lumière, car encoires ne l'ay pas veue. Des euvres de Cicero, j'en ay veu aucunes; néantmoins me ferez plésir de m'envoyer celles que se impriment de jour à autre, et je vous ferez payer du tout. Vous remerciant de *la complainte et déploration de la mort de Clément Marot* que m'avez envoyée.”²⁷

A halála után összeírt könyvek között a következők tarthatnak számot e szempontból az érdeklődésre:

Otro en pergamino de mano en francea, un dialogo en sueno de noche en forma de vision contra el Lutero que defendia Felipe Melanton

*Tratado que contiene venite disputaciones intitulas filipicas de Fray Alonso Obispo de Camaria contra la sete luterana y Philipo Melancton en cuarto de pliego cubierto de pergamino en latin*²⁸

Összefoglalva tehát a Mária királynő könyvtárai utáni kutatómunka eredményét elmondhatjuk, hogy az összegyűjtött levéltári anyag nem igazolta azt a kimondatlan előfeltevést, hogy II. Lajos özvegye Budáról a Corvina állományából könyveket vitt magával (illetve azok nem jutottak el Németalföldre). Nem jelenti ez azonban azt, hogy az egyes könyvek (nagy-részt még kéziratok) megvizsgálása nem hozna gazdagabb eredményt.

26 Lásd az idézett Mária-monográfiákat és FRAKNÓI VII.MOS: Henckel János Mária királyné udvari papja. Pest, 1872; uő.: II. Lajos és udvara. Bp., 1878; uő.: Mária magyar királyné állása a reformatió irányában. Új Magyar Sion, 1878. 785-799.; RAHLENBERCK, CHARLES: Marie de Hongrie. = Revue de Belgique, 1892. 2e série, Tome VI. 53-67; PAYR SÁNDOR: Mária, a humanista magyar királyné. Protestáns Szemle, 1905. 163-172., 223-235.; FÓGEL JÓZSEF: II. Lajos udvartartása 1616-1526. Bp., 1917. 63-90.; HALKIN, LÉON-ERNEST: La réforme en Belgique sous Charles-Quint. Bruxelles, 1956 /Collection Notre Passé 8.2./, különösen 68-69.; MOREAU, É. DE: Histoire de l'Église en Belgique. Tome IV.: L'Église aux Pays-Bas sous les ducs de Bourguogne et Charles-Quint 1378-1559. Bruxelles, 1949. 172-173., 210-274.; VERHEYDEN, ALPHONSE: Le martyrologie protestant des Pays-Bas du sud au XVIe siècle. Bruxelles, 1960 /Histoire du protestantisme en Belgique et au Congo-Belge. 8./ 9-13.

27 Papiers d'État du Cardinal de Granvelle. Publ. par. CH. WEISS. Vol. III. Paris, 1852. 205.

28 Archivo General de Simancas, Contaduria mayor, 1^a época Leg. 1093. fol. 167-169.

A genealogia nem készült el Istvánffy Miklós levele egyik megbízatásáról

ÖTVÖS PÉTER

Egészen nyilvánvaló, hogy miután a *győri hős*, aki „a család legkiválóbb tagjának és családja hírneve s dicsősége megalapítójának méltán nevezhető”¹ 1600. április 23-án „az szegény Magyarországnak és az egész köröszténységnek nagy kárára és fogyatkozására”² meghalt, emlékezetének dicső megörökítése nagy nyomatókat kapott. A méltó történelmi kép elsősorban a család igénye volt, genealogiája épp oly szükségessé vált immár, mint valóban jelképpé tett győri kardja: a család dicsőségét kellett reprezentálniuk. *Pálffy Miklós* mind a kortársak, mind az utókor emlékezetében páratlan hírt s nevet szerzett, Rudolf császártól – magyar királytól – előbb bárói diplomát kapott 1581. április 24-én, majd férfikorában (1599. július 24-én) a grófságot is megszerezte. Nem kétséges, hogy ő volt „a család első legnagyobb embere”.³ A magyar főrendek közé kerülve családjának *nemzékrendi táblájára* is föltétlen szükség volt, kiváltképp korai halála után. Istvánffy Miklósnak ez újabban előkerült német nyelvű levele példázza ezt a szándékot, de még fontosabb az az információja, miszerint a család genealogiájának elkészítésére megbízást is kaphatott. Családtörténeti vázlata nem ellenkezik érvényes ismeretünkkel: a Pálffy-család történetéhez Istvánffy nem járult hozzá figyelmet érdemlő munkával, a végül több mint kétszáz esztendő múlva kidolgozott és máig hivatkozott családtörténet más forrásokból dolgozott.⁴ Istvánffy emlékeire támaszkodott, s pusztán a lehet-

1 JEDLICSKA PÁL: Eredeti részletek gróf Pálffy-család okmánytárához 1401 – 1653 s gróf Pálffyak életrajzi vázlatai. Budapest, 1910. 489.

2 Gr. Illésházy István nádor följegyzései 1592 – 1603. Közli KAZINCZY GÁBOR. Pest, 1863. /Monumenta Hungariae Historica. Scriptores VII./ 83.

3 A kortársak és az utókor vélekedését összefoglalva Nagy Iván ír így. NAGY IVÁN: Magyarország családai czímerekkel és nemzékrendi táblákkal. IX. Pest, 1862. 40.

4 Istvánffynál ugyan jelentőségéhez mérten, de meglehetősen szűkszavúan szerepel Pálffy Miklós. Miként Szamosközy, ő is elsősorban a Schwarzenberg-jelentést használja fel Pálffy hadi sikereinek leírásához. A legalaposabb monográfia, ahogyan Jedlicska Pál s Nagy Iván egybehangzóan állítják is, ALBRECHT JÓZSEF levéltárnoké, amely mindmáig kéziratban maradt: „Monographia historico-diplomatica celeberrimae gentis Pálffyanae”. Vö.: Nicolai Istvanfi Pannoni Historiarum de rebus Vngaricis Libri XXXIV. Coloniae, 1622. Különösen a XXXI. könyv, illetve a XXXII. könyv elején: „Nicolai Palfi obitus Anno 1600”. 747.; BARTONIEK EMMA: Fejezetek a XVI – XVII. századi magyarországi történetírás történetéből. Budapest, 1975. 297.; JEDLICSKA PÁL: Adatok erdődi báró Pálffy Miklós a győri hősnek életrajza és korához 1552 – 1600. Eger, 1897. I. illetve NAGY IVÁN: i. m. 34.

séges forráskutatás és eseménytörténeti háttér körvonalaait jelezte.⁵ Itt olvasható ismereteit *Históriájában* sem érvényesíti.⁶ A család s a pártfogók által inspirált méltó genealógia igénye, illetve Istvánffy szakvéleménye mellett e levél más szempontokból is faggatható: elsősorban az válik érdekessé, *milyen forrásokkal pótolható* Istvánffy Miklós történelmi tájékozódása,⁷ a családtörténethez fölhasználni kívánt *kortárs történelmi mű hogyan épült bele* történetírásába,⁸ s ezzel az is világosabban látható majd – mert hiszen erre a levélben kifejezett utalás történik – *hol tarthatott* 1605 koraórszén műve összeállításában?⁹ Mindezekre a kérdésekre most csak a figyelmet szeretném föl hívni, a pillanatnyilag még csak elégtelenül argumentálható föltételezéseket nem sorolom elő. Hasonlóképpen bizonytalan a pontosan datált levél címzettje is, ám erre mégis van használható hipotézisem: a címzett titulusa és a történetírói vállalkozás ösztönzőjére való utalás megengedi azt az állítást, hogy Istvánffy Miklós e levelével *Szuha Istvánnak*, kalocsai-bácsi érseknek, a királyi tanács tagjának és a magyar kamara elnökének válaszol.¹⁰

Mindeme megfontolások alapján úgy tűnik, Istvánffynak e lappangó levele figyelmet érdemel. Lelőhelye: a Pálffy-család központi levéltára Pozsonyban, Ustredny pálfyovsky archiv, Státny ústredny archiv SSR, Armarium I. Lad. 3. Fasc. VII. Nr. 6/b. Megjegyzendő, hogy a rendezés szerint itt

5 E megállapítás harmonizál Bartoniek Emma megfigyeléseivel. V.ö.: i. m. 349. „Levéltári kutatásokat – miként Forgách tette – Istvánffy nem igen végezhetett”.

6 V.ö. Istvánffy XXXI.XXXII. illetve 4. sz. jegyz.

7 Ascanius olasz nyelven írott történeti munkáját említi, amelyet Ungnád Dávid épp vele küldött Pálffy Miklósnak, s most az özvegy (Fugger Mária) nyilván magánál tart, sem tőle, sem Faustus úrtól (Verancsics Faustus, ezidőben a királyi tanács tagja) nem tudja megszerezni. Sajnos Ascanius említett történeti műve nyomtatványként nehezen azonosítható, a több Ascanius szerzői név közül leginkább egy kései szerző talán korábbi műve érdemel figyelmet: Ascanii Sententia contra Reipublicae Venetae Episcopat. Pauli Pontificis interdictio non optemperantes. Romae, 1607. Theophili Georgi Zweytes Supplement zu dessen allgemeinen Europäischen Bücher-Lexicon. Leipzig, 1755.

8 V.ö. különösen: BARTONIEK EMMA: i. m. 348–349. Itt a korábbi kutatások ismeretében sem említi e forrást, amit pedig most Istvánffy nevez annak.

9 Amiképp Istvánffy a levelében írja, most igen nagy segítségére volna e történelmi írás, „mert már éppen az addig az ideig történt dolgokról írtam”. V.ö. BARTONIEK EMMA: i. m. 339. 1604/1605 fordulóján „a História első részlete már készen volt. Hogy ez mennyire terjedt, azt Istvánffy nem mondja meg”. Most ehelyütt megmondja, miről írt már 1605 őszéig, ám ehhez a hivatkozott könyv pontos ismeretére lesz szükség.

10 Tudjuk, Szuha István miként bírta rá Istvánffyt, hogy *Históriáját* megírja. V.ö. BARTONIEK EMMA: i. m. 339. Aligha lehet kétségünk, hogy e levél utolsó mondatában erről az ösztönzésről olvashatunk.; Szuhairól v.ö. többek között BENDA KÁLMÁN: A királyi Magyarország tiszti címtára 1607–1608. Levéltári Közlemények, 1972. 2. 265–325.

Pálffy Miklóshoz írott levelek szerepelnek, a címzés hiánya talán még enyhíti, de a pontos datálás már nem menti az adminisztrátor figyelmetlenségét.

Mein ganz williger dienst etc. Ewer Hochw[ürden] schreiben von den letzten Augustij dat[iert] zue Wienn, hab ich heut in der Kirchen Predigs Zeit wol empfangen, vnnnd daraus verstanden, dz sich E[uer] Hochw[ürden] beklagen, warumben das ich ihn lange Zeit nichts zuegeschrieben hab, vnnnd fürchten sich auch E[uer] Hochw[ürden] auf dz vnss alhie nicht etwas bösses geschehen sein sollt.

Von der Palffischen gschlecht weyss ich nichtt mehr allein dz sie ihren herkommens oder anfang haben von einem Thomas Cardinal zue Gran der ein Schwester gehabt vnnnd von derselbigen der Petrus Palffy geboren, aber ihrer gschlechts allt Vrsprung ist mier vnbeusst. Er ist Anno 1500 derzeit des Jubileums gehn Rohm hinein gezogen, vnnnd von dem Bapst Alexandro VI. durch des Königs Vladisslaij vnnnd durch der Venetzjaner recommendation, zue einen Cardinall erwehlt worden. Wie sie aber von Muttergeschlecht herkommen ways ich alles, dann sie nemen ihren Anfang von des Herrn Nicolaij Derschffij weib, die des herrn Franciscij Botthyany Schwester gewesen, die des Vrban Bischoffs zue Erla, des König Mathias Schatz cammerers Schwester zue einem Muetter gehabt. Mier aber sein sie also befreundt, dz Meiner Muetters Muetter ist des Nicolaij Bottiany, des Franciscij Bottjany brueders Tochter gewesen. Was aber dz Vattergeschlecht anbelangt ich vermeine es, Mann sollt von den Herren Erdödy erfahren khünnen denen die Herrn Palffy befreundt sein, vnnnd alle sambentlich durch den Cardinal Thoma also erhöhet worden. Vermeine auch, dz die Herrn Erdödy sollen ein brieff darüber haben, daraus die Fraw Palffyn würdt gar leicht versehen khünnen was sie zuewiessen begert. Dem Herrn aber Nicolaum Palffy seliger gedechtnus, vnnser dieser Zeit Regierender Kaysser durch Meiner expedition Ao. vielleicht 1580 zue Prag zue einem Freiherrn gemacht also hatt darnach Herr Palffy seliger seines brueders Namen einschreiben lassen. Selbiger Zeit ihn Herrn Palffy ist auch die Prespurgische Spannschaft offeriert worden. Von diesser sachen weiss ich anderst nichtt, wann ich aber werde ein gelegenheit haben mitt E[uer] Hochw[ürden] zuereden, alssdann werden wier khünnen, diesse sachen auff die form, wann ess also gefehlitt, arboris genealogico richten was zuem Meiner hystorischen Schreiberey möcht mier dienen. Weder von Herrn Fausto, noch von der fraw Palffyn etc (die des Ascanj Centory Hystorien, der von einem, vor der Zeitt verschiednen Krieg auff walisch schreibt, wie ich es woll weiss bey sich behiellitt weill der Herr David Vngnadt hatt durch mich den Herrn seligen Palffy zuegeschikht) khann

ich nichtt bekommen. Daz möchte mir iezunder garwol helfen können,
weill ich schon eben bis auff derzelbige Zeit geschehener Sachen geschrie-
ben hab. Zuerwelcher arbeytt gleich wie mich L[öblicher] Hochw[ürden]
beweget hat also ist willig auch dz mich iezunder darinn helfen solltt.

Hiemitt vnns gott dem allmechtigen beuehlend

Datum Vinice 8. Septembris Ao. 1605

Istuanffy

Egy ferences kódex filológiai problémái

KEVEHÁZI KATALIN

I. Bevezetés

Dolgozatunk egy nagyobb munka első tapasztalatainak összefoglalása. Távlatos célunk, hogy a magyarországi obszerváns ferencesek krónikájának szövegkiadását elkészítsük. Ehhez első teendő az, hogy a krónika szövegének ma még meglévő kéziratait összegyűjtsük, illetve a krónika keletkezése során esetleg forrásként szóbajöhető szövegeket feldolgozzuk.

Mostani munkánk során a krónikának a gyulafehérvári Batthyány könyvtárban található kéziratát ismertetjük. Az ismertetés során a szöveget igyekeztünk összevetni az általunk eddig legjobban megismerttel, a szegedi kódexben olvashatóval. Eközben kiderült: segítségül kell hívnunk még egy variánst, a Nádasdy Bálint iratai közül előkerültet.

A most ismertetendő ún. gyulafehérvári kódexszel kapcsolatban előjáróban el kell mondanunk annyit, hogy ez az – feltehetőleg az őrzés helye miatt – oly nevezetes kézirat nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket, s egyelőre úgy tűnik, a krónika szövegének keletkezésével kapcsolatban sok újat nem tud mondani. Ez természetesen nem jelenteti azt, hogy a kézirat ne lenne nagyon értékes a meglévő szövegvariánsok sorában, s a majdani szövegkiadás tekintetében.

II. A krónika

A Chronica seu origo fratrum minorum de observantia in provincia Boznae et Hungariae Christo Jesu militantium ab anno 1313 című munka hosszú idő óta alapvető forrása a rend magyarországi történetével foglalkozó irodalomnak. A krónika szerzőjének, legalábbis az adatgyűjtő és feldolgozó munka elindítójának Szalkai Balázs¹ vicarius generalist tartja számon a szerző. Az általa elkezdett munkát később valószínűleg többen is folytatták.

A rendtörténet, mint a címből is kiviláglik, az 1313. évet jelöli ki az események elbeszélésének kezdőpontjául. Az első, 1339-ig terjedő szövegrész nem más, mint átvétel Arnoldus de Serano egyetemes rendtörténetéből.² A bosnyák-magyar provincia megszületését még az említett munkából idézi a

¹ 1420-ban volt a rend vikáriusa. Életré vonatkozóan lásd KARÁCSONYI JÁNOS: Szt. Ferenc rendjének története Magyarországon 1711-ig. I-II. Bp., 1922–1924. (a továbbiakban: KARÁCSONYI I-II.) I. 316.; II. 36., 132.

² Arnoldus de Serano: Chronica XXVI. generalium Ordinis Minorum (Analecta Franciscana III.)

szerző, majd innen már önálló szöveget olvashatunk. 1444-től, Bácsai (Kenyeres) Fábián megválasztásától tekinti a krónika önállónak a magyarországi provinciát,³ s szorítkozik az itt történetek tárgyalására.

A viszonylag részletesebb krónikarész az 1533-as esztendőnél, egy Lutherről szóló bekezdéssel lezárul. Ezt jóval szűkszavúbb, anneles-szerű feljegyzések követik. Az utolsó események, amelyeket a krónika megörökít, 1656 – 57-ben történtek.

Az elbeszélő részt névjegyzékek egészítik ki. 1531-gyel kezdődik és 1641-ben zárul az egyes rendházak és az ott lakó szerzetesek regisztrálása; 1602 és 1656 között jegyezték fel a felszentelt testvérek nevét; 1443-tól, a kezdetektől 1644-ig állították össze a rendházak névjegyzékét; 1526-tól 1631-ig a török háborúk során megölt fraterékét; 1570 és 1659 között vezették az elhunyt ferencesek névsorát.⁴

A krónikának több kéziratáról is tudunk. Az egyes szövegváltozatok – eddigi ismereteink szerint – a legjobban az imént felsorolt névjegyzékek meg- illetve nemlétében térnek el egymástól. Változó az is, hogy maga a krónikaszcveg milyen hosszúságban szerepel bennük. A következőkben röviden ismertetjük az általunk eddig megismert kéziratokat:

1. Gyöngyösi kódex

*Chronicon et Privilegia Ff Minorum de Observantia in Hungaria.*⁵ A munkát Kayser Ferdinánd könyvtáros Ujlaki Gergelynek tulajdonítja,⁶ a feljegyzés évei: 1518 – 1523. A kézirat Bonifacii de Cava Firmamentum trium ordinum⁷ és a Speculum perfectionis Minorum⁸ című nyomtatott – helyenként kézírassal kiegészített – munkák közé van kötve. A krónika mellett a magyarországi rendtartományra vonatkozó fontosabb privilegiumokat, valamint néhány, a provincia belső rendjét szabályozó határozatot (pl. az utóbb nagyjelentőségűvé vált 1499-es atyáiakat) is tartalmaz.

2. Müncheni kódex

*Constitutiones provinciae Hungariae fratrum scilicet minorum S. Francisci de Observantia.*⁹ A kézirat 1504-ig tartalmazza a rendtörténetet Cserögyi Benedek¹⁰ lejegyzésében. A krónika nevezetessé vált magyar nyelvemlék

3 Bácsai Fábián megválasztásakor a pápa még nem engedélyezte a külön magyarországi provincia kiválását, ez csak 1448-ban, V. Miklós pápa engedélyével valósult meg (vö. KARÁCSONYI I. 329.)

4 A tartalmat az általunk eddig megismertek közül a legteljesebb szövegű szegedi kódex alapján részletezzük, a többi kézirat kisebb-nagyobb mértékben eltér ettől.

5 Mai lelőhelye: Országos Széchényi Könyvtár Gyöngyösi Műemlékkönyvtára. Cod. 3.

6 Bejegyzését lásd az első oldalon.

7 Parisiis, 1511 – 12.

8 Venetiae, 1513.

9 München, Staatsbibliothek Cod. Lat. 9071.

10 Életére vonatkozó adatokat lásd KARÁCSONYI I. 399., 401., 408 – 409., 412., 421.; II. 62., 84., 102., 162., 579.

helyét e kódex alapján ismertette először Friedrich Keinz, majd utóbb, részletesebben Zolnai Gyula.¹¹ Ugyancsak foglalkozott a kézirattal Csontos János és Karácsonyi János is.¹²

3. Nádasdy-omniárium

Nádasdy Bálintnak¹³ Vizkelety András által már részletesen ismertett kódexében¹⁴ a krónika szövege három kéz lejegyzésében 1657-ig követi nyomon az eseményeket. Megjegyzendő, hogy a fentebb felsorolt rendi névsorok közül csak a megölt ferenceseket tartalmazza, mégpedig a krónika szövegét megelőzően. Az itt található krónikaváltozatot – egy a miscellaneában másutt elő nem forduló kéz (esetleg Blahó Vince)¹⁵ bejegyzése szerint –, amely a gyöngyösi könyvtárban volt, 1761. március 8. és 1761. május 29. között Blahó használta rendtörténeti munkájához, majd a kassai könyvtárban helyezte el.

Megemlítjük, hogy Karácsonyi János e szöveg alapján adott ki egy rövid, a Dózsa-felkeléssel kapcsolatos szakaszt,¹⁶ valamint a megölt szerzetesek listáját.¹⁷

11 Zwei alte ungarische Texte aus einer Handschrift der K. bayer. Hof- und Staatsbibliothek. Hrsg. v. FRIEDRICH KEINZ. München, 1879. – ZOLNAI GYULA: Münchener töredékek. – Két kisebb nyelvemlék a müncheni udvari könyvtárban. Magyar Nyelvőr 1895. 415–419.

12 CSONTOSI JÁNOS: A magyarországi sz. ferenczrendiek latin levelezője 1532–1535-ből. Magyar Könyvszemle 1880.61–62. és ugyanott 1882. 217. – KARÁCSONYI I. 418., II. 579.

13 Életére vonatkozó adatokat lásd KARÁCSONYI I. 402., 419., II. 53., 580.

14 VÍZKELETY ANDRÁS: Nádasdy Bálint omniáriuma (Adattár XVI-XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez – a továbbiakban: ADATTÁR – X.). Az omniáriumban szereplő drámatöredéket ALSZEGHY ZSOLT adta ki (Egyetemes Philológiai Közlöny 1935. 34–39.), s szerepel a Régi Magyar Drámai Emlékek második kötetében (sajtó alá rend.: KARDOS TIBOR és DÖMÖTÖR TEKLA. Bp., 1960. 5–42.) A Miscellanea Fratris Valentini de Nadasd ordinis Minorum Observantium Provinciae Hungariae Salvatoris; seu Manuscriptum, cui ille pro stipanda labili memoria diversas Sarcinulas de imposuisse scribit Parisiis in Convntu Fratrum Minorum probabiliter Studiis Scholasticis vacans. Anno Gratiae 1551. címet viselő kézirat mai lelőhelye: Országos Széchényi Könyvtár Oct. Lat. 1220. A krónika szövege a 110v–198r-n olvasható.

15 Életére és munkásságára lásd SZINNYEI JÓZSEF: Magyar írók élete és munkái I-XIII. Bp., 1891–1909 (a továbbiakban SZINNYEI I-XIII.) I. 1095–1096. BLAHÓ bejegyzése a 107v-n: Hocce Chronicon fuit in Bibliotheca Gyöngyösiensi, illud exceptit P. Vincentius Blahó A. 1761. die 8. Martij, et reposuit in Archivo Provinciae Cassoviae die 29. Maji eodem Anno.

16 Történelmi Tár 1891. 340.

17 Egyháztörténelmi emlékek a magyarországi hitújítás korából. Szerk. BUNYITAY VINCE, RAPAICS RAJMUND, KARÁCSONYI JÁNOS. II. Bp., 1904. 532–534. (a továbbiakban: ETE).

4. Szegedi kódex

A Csongrád megyei Állami Levéltárban nemrégiben újra előkerült kódexet a közelmúltban részletesen ismertettük.¹⁸ A *Chronica seu origo Fratrum Minorum de Observantia in Provincia Boznae et Hungariae Christo Jesu militantium ab anno 1313* címet viselő pergamennel borított önálló kötetbe foglalt szövegváltozat (a névsorokat is beleértve) a legteljesebb az általunk eddig ismertek közül. A 8r-n lévő bejegyzés szerint e szövegváltozatot is használta Blahó Vince, s a rend egy másik történetírója, Fridrich Orbán is.¹⁹

A munka 1627-ig terjedő szakasza minden bizonnyal másolat, egy kéz munkája. Feltehetőleg igaza van Karácsonyi Jánosnak, aki ebből arra következtetett, hogy a kötetet 1627-ben, de mindenesetre ehhez közeli esztendő(k)ben másolták.²⁰ A szöveget 1627 után még többen kiegészítették; a kötetben összesen 15 féle kézírást tudtunk megkülönböztetni.

A kódex néhány bejegyzése – több közülük Kaiser Ferdinándtól való – a szerzőség kérdéséhez adhatnak újabb támpontokat. Ezek szerint a krónika szövegének egy része Somlyai Mihály²¹ munkája, s ugyancsak ő egészítette ki, illetve készítette el a Gyöngyösi Imre²² által részben megkezdett rendi névsorokat.

5. Gyulafehérvári kódex

A Batthyaneum híres és közismert kéziratát, amely időrendben ideillik, alább részletesen ismertetjük.²³

6. Aradi kódex

A Wild Endre által felfedezett kézirat feltehetőleg Kassán készült Blahó Vince részére, címe: *Registrum antique Urbanum. Reipsa manuscriptum Chronicon Provinciae Sanctissimi Salvatoris Ordinis Minorum obser-*

18 KEVEHÁZI KATALIN – MONOK ISTVÁN: A Csongrád megyei Levéltár ferences kódexe. ADATTÁR 10. A kódex mai jelzete: XIV.4.a.19.

19 Hoc Chronico usus est R. P. Urbanus Fridrich Provinciae Chronologus dum Sua MSS. colligeret ab Anno 1753. usque ad 1758. Cremniczij. Ille vita functo die 22. Nov. anno proxyme dicto, haesit in Conuentu Cremnicziensi. Demum die 27. Nov. 1763. missum est Cassoviam Patri Vincentio Blaho Provinciae Chronologo in Reformatione Historiae Provinciae laboranti. FRIEDRICH ORBAN (SZINNYEI III. 756.) munkája: *Historia, seu compendiosa descriptio Provinciae Hungariae Ordinis Minorum S. P. Francisci ... Cassoviae*, 1759.

20 KARÁCSONYI e megjegyzését az 1533-as esztendő eseményeinek e kódexből való kiadásához fűzi (ETE II. 252–254.) Ugyancsak e szövegváltozatból közölt egy a huszítakra vonatkozó szakaszt FERMEDZIN: *Chronicon observantis Provinciae Bosnae Argentinae Ordinis S. Francisci Seraphici, Starinae*, 1890. 17–19.

21 Somlyai Mihály (1603–1654) életével kapcsolatban lásd KARÁCSONYI I. 431., 436–437., 439., 444–447., 451–452., 458., 528.; II. 50–51., 59., 124., 148., 150., 582.

22 Életével kapcsolatban lásd KARÁCSONYI I. 422., 424., 436., 445., 525.; II. 27., 56., 62., 69., 85., 138., 155., 168., 182.

23 Mai jelzete: R III. 72.

*vantium circa Annum 1513 inceptum colligi de initiis Vicariae Bosnae et Hungariae, ab Anonymo preductum ab eodem ad annum 1533. ex antiquiore autem exemplo, ut correcturae docent, scriptum. 1339–1533. Cassovia, 1784.*²⁴

III. Szerzők

A szövegváltozatok bemutatása során utaltunk már arra, hogy a krónikaszöveg szerzőinek kérdése még tisztázatlan. Ha e probléma megoldására egyáltalán vállalkozni lehet, az mindenképpen csak az összes szövegvariáns kézbevétele és alapos szövegkritikai vizsgálata után lehetséges, így egyelőre meg kell elégednünk a szakirodalom eddigi feltevéseinek és megállapításainak ismertetésével.

Karácsonyi János rendtörténeti munkájában a következőképpen azonosította az egyes szövegrészek szerzőit: az anyaggyűjtés megkezdése és az 1313-tól 1420-ig terjedő időszak történetének megírása Szalkai Balázs munkája. Az 1420–40. évek krónikását nem nevezi meg. 1440 és 1504 között Ujlaki Gergely elbeszélései alapján Esztergomi Mihály,²⁵ (az eddig tartó szakaszt másolta le Cserőgyi Benedek), 1504 és 1510 között Laskai Osvát írta meg a történetet, 1510-től 1533-ig Ivanicsi István,²⁶ végül 1647/48-ig Somlyai Mihály.

A szerzőség kérdéséhez többen is hozzászóltak. Szentiványi Róbert a Batthyaneum katalógusában, az általunk gyulafehérvári kódexként emlegetett kézirat ismertetése során szintén megjegyzi: *Quae ab anno 1440 usque 1504 gesta sunt, a Michaele de Strigonio OM. narantur.*²⁷ Horváth Richárd már 1932-ben cáfolta Karácsonyinak azt a megállapítását, hogy Laskait szerzőnek lehetne tekinteni.²⁸ Érdekességgént idézzük Kaiser Ferdinándnak a szegedi kódexhez írt „tartalomjegyzékét”: *Auctores huius descriptionis sunt: 1. P. Blasius De Zalka 1420–1427. 2. P. Gregorius de Ujlak 1452–1504. 3. Nicolaus a Buziaco 1523. 4. P. Michael a Somlyó 1631. Natus 1578 + Szakolczae 1654. 24. Januarii.* Ugyancsak az ő megjegyzése a Prologus elején: *Conscripsit P. Nicolaus Buziaco, delineavit, P. Michael a Somlyó.*²⁹ Eszerint Buzjái Miklós³⁰ lett volna az, aki az egész krónikát megírta volna, s az ő munkáját öntötte volna végső formába Somlyai.

24 HORVÁTH RICHÁRD: Laskai Osvát. Bp., 1932. 50.

25 Ujlaki életrajzi adatai: KARÁCSONYI I. 342., II. 575.; Esztergomi Mihályéi: KARÁCSONYI I. 361., 366., 369–370., II. 20., 573., 575., 578.

26 Életére vonatkozóan lásd KARÁCSONYI I. 501–502., II. 175., 185., 577.

27 *Catalogus Concinnus librorum manuseriptorum Bibliothecae Batthyanyanae. Exaratus per ROBERTUM SZENTIVÁNYI.* Szeged, 1958. 212. Nr. 380.

28 HORVÁTH Richárd i.m. 50–51.

29 Szegedi kódex 8v–9r.

30 Életével kapcsolatban lásd KARÁCSONYI I. 388., 391., 401., 406., 409.

Ezzel kapcsolatban itt szeretnénk megjegyezni, hogy mivel a három kéz által lejegyzett Nádasdy-omniariumbeli krónikaszövegnek 1583-ig terjedő szakaszát XVI. századi írással írták, e korszak történetírója semmiképpen nem lehetett Somlyai Mihály.

Buzjáki neve még egyszer előkerül: Kaiser Ferdinánd a Gyöngyösi kódex elején őt tüntette fel a krónika szerzőjeként. E bejegyzését később valaki áthúzta.

Nemrégiben Tarnai Andor foglalta össze újra és vizsgálta felül a krónika keletkezésével kapcsolatos kérdéseket.³¹ Ő azonosította először a krónika forrásait, s hívta fel a figyelmet arra, hogy a szöveg gondos vizsgálata jócskán megkérdőjelezheti a szakirodalomnak a szerzőséggel kapcsolatos eddigi állításait. Megállapította egyrészt, hogy Szalkai csak az anyaggyűjtést végezhetette, s munkája, amelyről a Prologusban szó esik, nem lehetett más, mint a vicariusok listája. Ennek alapján kezdte el egy eddig ismeretlen ferences a munkát, amelyet aztán még ketten folytattak az 1533. évi események leírásáig. Tarnai másrészt arra figyelmeztet, hogy az 1533. évet követő további bejegyzések a rendtartomány gyűléseinek és főnökeinek pusztu listájánál nem tartalmazznak többet, és emiatt írói teljesítménynek, főként egyetlen író művének nem tekinthetők.³² Ez utóbbi megállapítását azonban némileg módosíthatja a felbukkant szegedi kódexnek a XVII. századi eseményeket a korábbiaknál valamivel bőbeszédűbben rögzítő szakasza. Tarnai Andor elemzése során némileg új megvilágításba került Laskai Osvát szerepe a krónika megszületésében: eszerint Laskai csakugyan nem szerző, de ösztönzője lehetett a mű megírásának.

IV. A gyulafehérvári kódex

A Batthyaneum katalógusaiban Blasius Magyar de Zalka *Chronica fratrum minorum de observantia in provinciis Bosnae et Hungariae* címet viselő XVIII. századi kézirat 165 számozott oldalon tartalmazza a krónika szövegét.³³ (Nem teljesen világos, hogy Szentiványi leírásában miért szerepel „fol. 68.”) Úgy látszik, hogy az egész szöveg két, esetleg három kéz írása. Az első kéz a krónika szövegét másolta le elejétől végéig, 1642-ig. A második

31 TARNAI ANDOR: A magyarországi obszervánsok rendi krónikájának szerzői és forrásai. Irodalomtörténeti Közlemények (a továbbiakban ItK) 1973. 2-3. 135–147., valamint: „A magyar nyelvet írni kezdik”. Irodalmi gondolkodás a középkori Magyarországon. (Bp., 1984.) c. könyvének 91–103. oldalain.

32 TARNAI ANDOR ItK 1973. 137.

33 A Szentiványiét megelőző katalógusok: CSERESNYÉS ANDRÁS: *Conscrip tio Bibliothecae Musei Battyányani facta annis 1824–1826*. Sign. K5V.17.; VESZÉLY KÁROLY: Batthyányi Ignác és az általa Károly-Fejérvárt alapított intézet. In: Kolozsvári Füzetek 2. Kolozsvár, 1862. 132.; BEKE ANTAL: Az Erdélyi egyházmegei Batthyányi-könyvtár kézíratainak névsora. Index manuscriptorum Bibliothecae Batthyanianae dioecesis Transsylvaniensis. Károlyfehérvár, 1871. 137.

kéz a meglehetősen gyakorisággal előforduló szövegbéli pontatlanságokat, hibákat javította ki. Feltételezhetőleg ugyancsak ő volt az – de nem zárható ki teljességgel, hogy egy harmadik legjegyző –, aki a 153. oldalon befejeződő krónikaszöveget három „függelékkel” kiegészítette.

Az első ilyen utólag bemásolt szövegrész a *Genealogia, ac nomina regum, atque ducum hungariae* címet viseli, s a 154 – 160 oldalakon található. A címben jelzett adatokat 1556-ig sorolja.

A 161. oldalon kezdődik s két és fél oldalra terjed a *Fratres interfecti in Provincia Hungariae S. Salvatoris ab anno circa 1526 quo videlicet anno profligati sunt per Turcos* című szakasz, amely évekre lebontva közli a harcok során elesett fraterek nevét.

A 163. oldal közepén folytatódik a krónika, illetve egy-egy év legfontosabb eseményeinek feljegyzése. Az előbbi „folytatódik” szó nem helyénvaló azonban, hiszen az 1644., 1650., 1653. esztendő történéseit rögzítő feljegyzéseket az 1531. évben történtek követik, s a többi megemlített esemény is XVI. századi.

A ferences krónikával foglalkozó szakirodalom – bár a gyulafehérvári kötet igen hosszú ideje nem hozzáférhető – mindmáig elfogadja a korábbi szakíróknak azt a megállapítását, miszerint a Toldy Ferenc által kiadott *Analecta monumentorum Hungariae historico-literariorum maximum inedita* című szöveggyűjtemény ferences rendtörténet része a Battyhancum kódexének szövegkiadása.³⁴ Most, amikor végre kézbevehetjük a kéziratot, illetve annak fotomásolatát, s összehasonlítottuk Toldy szövegével, újra megállapíthattuk, hogy a ferences krónika eddigi egyetlen szövegkiadásának alapja e kézirat volt. Legnyilvánvalóbb, s első látásra is feltűnő bizonyítéka ennek; hogy a kódex oldalszámai mindenütt megegyeznek a Toldy által használt és jelölt tördeléssel. De a szövegek összeolvasása is e tényt erősíti meg.

Be kell vallani, hogy a gyulafehérvári kódex várvavárt első kézbevétele némi csalódást okozott. Van ugyanis Szentiványinak két megjegyzése a kézirattal kapcsolatban, amelyeknek beigazolódása nagyban előrevihetné a szerződés kérdésének megoldását. Egyik ezek közül, amiről már fentebb szoltunk, s ami szerint az 1440 – 1504. évek krónikása Esztergomi Mihály lett volna. A másik a *zent zelleth* kifejezés szövegkörnyezetének közlését követi: *Supplementum ab Oswaldo de Lasko OM. interpolatum*.³⁵ Mivel Szentiványi e megjegyzéseit a kéziratkatalógusban közli, reménykedtünk abban, hogy a

34 Pestini, é.n. 213 – 315. (hibás lapszámozással). A tényt említi CSONTOSI JÁNOS Magyar Könyvszemle 1880. 61.; TIMÁR KÁLMÁN Magyar Könyvszemle 1910. 140 – 141.; SZENTIVÁNYI 1958. 213.; TARNAI LUK 1973. 136.

35 SZENTIVÁNYI 1958. 212.

kódex szövegéből is nyert támpontokat e megállapításokhoz. A szöveget gondosan átnézve azonban kiderült, hogy ott semmi ilyen utalás nincs, tehát Szentiványi mindössze átvette a szakirodalom korábbi megállapításait.

Már említettük, hogy a krónika egy másoló által leírt szövegében egy másik kéz korrekcióit találhatjuk. Úgy tűnik, mintha ez utóbbi bejegyző egy másik – valószínűleg korábbi, de mindenképpen jobb szövegállapotot tükröző – krónikaváltozatot tartott volna a kezében, amikor kódexünket javította. Toldy kiadásában mindenütt a javított szöveg került. Nehéz lemondani arról a feltevésről, hogy e javítások a szövegkiadás munkájának részeként kerülhettek a kódexbe, de ezt semmi nem támasztja alá.

Nem tudunk választ adni arra a kérdésre sem, vajon melyik másik szöveget használhatták a javítás során, pedig az eddig kezünkbe került kódexek összehasonlítása során rövid ideig úgy tűnt, megvan a megoldás. Az ötletet a kódex végén lévő *Genealogia* ... adta, illetve ennek szó szerinti felbukkanása Nádasdy Bálint omniáriumában. Itt ugyanis a krónikát közvetlenül megelőző 10 folión található ez a rövid krónika. (Csak zárójelben jegyezzük meg, hogy az omniáriumban a krónikát megelőzően van egy rövid „De egressu hunnorum de Scitia” címet viselő, hasonló jellegű szövegrész, amit azonban már nem találunk a gyulafehérvári kódexben.) A két helyen szereplő szöveg egyezése olyan tökéletes, hogy valószínűnek lehet tartani, hogy az omniáriumból másolt a gyulafehérvári lejegyző. Akinek egyébként van néhány olyan, a szöveggel kapcsolatos megjegyzése, amelyek e feltevést tovább erősítik. Egy, a Nádasdy-féle szövegbéli évszám javított voltát megjegyezendő: *Sexagesimo septimo: hae deleta sunt* – írja, majd a következő sorokban egy betoldásról: *Nota bene: hoc videntur esse illius qui Sexagesimo septimum deleuit.*³⁶ Ugyancsak jelöl egy később beírt margójegyzetet.³⁷

Ezek után természetesen gondosan összeolvastuk a *Genealogiá*-t követően lemásolt *Fratres interfecti...* című szakaszt, amely egyébként a Nádasdy-omniáriumban is az imént emlegetett történeti feljegyzéseket követi.³⁸ A két szövegben meglévő néhány különbség ellenére sem zárható ki, hogy e szövegrészt is ugyanonnan másolták. Mindjárt az elején van egy érdekes félreolvasás, ami a nyomtatott kiadásban is megvan: a Tomori érsek halálhírét tudtul adó mondat a Nádasdy-kódexben így hangzik: *Reverendissimus pater frater Thomori Archiepiscopus Colocensis in bello mohacz interijt[us?]*. (A szegedi kódexben: *Reverendissimus Pater Frater Paulus Thomori Archieppius(!) Colocensis in bello Mohachi interijt.*)³⁹ Az utolsó szó in-je kissé külön áll a második tagtól, amelynek utolsó betűje nem is teljesen világos. A gyula-

36 Nádasdy 95r – Gyulafehérvári 154.; és Nádasdy 102v – Gyulafehérvári 159.

37 Nádasdy 102v – Gyulafehérvári 159.

38 Nádasdy 108v – 110r.

39 Szegedi kódex 118v.

fehértvári másoló a szót „in Beryth”-nek olvasta, s ezt vette át Toldy is. Nagyobb eltérésre ezen kívül csak egy példa van: a Budán 1526-ban elhunytak közül a negyedik, *Frater Nicolaus de Veranche* a Nádasdy-féle iratban *laicus sacrista*, a gyulafehérvári kódexben *sacerdos*.

A szegedi kódex szerint *Nicolaus de Veröcze laicus sacristarius*-ról van szó. Toldy szövegében a gyulafehérvári változat áll ismét, amiről ugyanúgy, mint a többi, e szövegszakaszbeli eltérésről fel lehet tételezni, hogy másolási hibák. (Általában helyesírási vagy mondatrendi eltérések.)

Kizárni tehát nem lehet, hogy a névsor is az omniáriumból való másolat. Más a helyzet azonban a harmadik „függelékkel”, a mintegy két oldalnyi eseményfelsorolással. Ennek eddig nem sikerült az eredetét megtalálni.

A gyulafehérvári kódex szövegét tehát valaki valószínűleg összevetette egy másik krónikaváltozat szövegével, amely a korábbiakból következően, s egyéb szövegbeli hasonlóságok miatt is lehetett esetleg a Nádasdy-omniáriumban lévő. E feltevésnek azonban ellentmond az a tény, hogy a Nádasdy-feljegyzések között található krónikaszöveg nem fejeződik be 1642-nél, hanem – láthatólag négy további kéz feljegyzésében – rögzíti még az 1644., 1647., 1650., 1653. és 1650. évek legfontosabb eseményeit. Mind a négy – esetleg csak három? – kézírása jóval korábbi, mint a gyulafehérvári jegyzőé. Márpedig ha ő a Nádasdy-omniáriumból másolta volna a szöveget, biztosan nem hagyta volna leíratlanul ezt az utolsó szakaszt sem. De a kódex „korrektora” sem használhatta ezt a szöveget, hiszen akkor ezt másolta volna „függeléke” harmadik részeként. Egyedül az 1644. évi események leírása hasonló a két szövegben, a későbbiekben nincs közük egymáshoz. E megállapítással persze magunk kérdőjelezzük meg ama korábbi állításunkat, miszerint a *Genealogia* származási helye a Nádasdy-kötet. Nehéz ugyanis elképzelni azt, hogy a krónika szövegét javító személy nem vesz tudomást egy a krónika szempontjából érdekes kiegészítési lehetőségről, ugyanott, ugyanonnan viszont gondosan kimásol egy az ő szempontjából érdektelennek tűnő szövegrészt. Korábbi feltevésünket azonban egyelőre talán mégis inkább okunk teljességgel elvetni.

A kiegészítések és javítások eddigi vizsgálata alapján az is elképzelhető, hogy volt egy szövegváltozat, amely valószínűleg a Nádasdy omniáriumban található szöveg alapján készült, még mielőtt az 1642. évet követő eseményeket belejegyezték volna. E másolatot aztán valaki önállóan egészíthette ki, s a gyulafehérvári kódex szövege erről készült.

Amikor kézhez kaptuk a gyulafehérvári szövegváltozat fotómásolatát, először természetesen azzal a szöveggel igyekeztünk összevetni, amelyet eddig legalaposabban megismertünk, a Szegeden találttal.

A két változat közötti első nagyobb különbséget az adja, hogy a szegedi kódexben az 1533. esztendő követő részekenél van néhány olyan későbbi szövegközi betoldás, margójegyzet, ami a gyulafehérváriiban nem szerepel. Az 1561. évi bejegyzés után: *Hoc unno, in hoc Capitulo [Liptoviensi] induit frater Dionysius de Sauolij. Numerus fratrum hoc Anno 112.* 1565-ben pedig: *Zakolcza iterum a fratribus occupata Guardiano Francisco de Barilla.*⁴⁰ Hosszan sorolhatnánk még a példákat. Leggyakoribb tartalma e kiegészítéseknek a ferences szerzetesek azévi létszámának közlése. A bejegyzések valószínűleg Somlyai Mihálytól származnak.

Egy következő eltérést az 1608. esztendőnél találtunk. Ennek az évnek az eseményei ugyanis kimaradtak a gyulafehérvári kézirat szövegéből, s így ott az 1605. évi közgyűlés említését az 1612. évben megtartott követi. A szövegkörnyezetet is megvizsgálva azonban kiderült: itt mindössze másolási hibáról van szó. Ennek oka az lehetett, hogy mind 1605-ben, mind pedig 1608-ban a hradisteyi kolostorban tartották a Capitulum Generalét. Első alkalommal Ujlaki Imrét, másodszerre Váradi Jánost választották meg a minster provinciális tisztségre. A két mondat – a dátumot és a neveket leszámítva – teljesen azonos, így történhetett meg, hogy a másoló figyelmetlenségből összevonta azokat.⁴¹ A tévedést Toldy sem vette észre, így az a nyomtatott kiadásba is belekerült.⁴²

Ezt követően a szöveg azonos egészen 1626-ig. Az utolsó szakasz, amely a két kéziratban megegyezik, az Somlyai Mihály provinciálissá választása: *Anno 1626. Celebratum est Capitulum Szakolczae die 30 Julij sub R. P. F. Antonio a Galbiato Commissario Generali, in quo admissa resignatione Ministeriatus R. P. F. Johannis Varadi. Eligitur in primo scrutinio R. P. F. Michael de Somlyo et est in Ordine 43. In Custodem vero V. P. F. Georgius Szeleueny. Qui moritur Szakolczae 8. April. Anno 1627. Patre Ministro tunc Gyöngyösiní existente.*⁴³ A szegedi kódexben ismét egy kiegészítés: *Numerus fratrum in initio Anni 1627 60.*, s a leírás az 1628. évi Rómában tartott egyetemes gyűlés eseményeivel folytatódik.

⁴⁰ Szegedi kódex 54r–v.

⁴¹ A kérdéses szövegrész: *Item Anno 1605. Celebratum est Capitulum Provinciale in Conventu Hradiensi in Moravia 15. die Octobris, in quo eligitur in Ministrum Fr. Emericus de Vylak, iam secundo electus, in ordine 37; Anno Domini 1608. Celebratum est Capitulum in Conventu Hradiensi, in Festo S. Jacobi 14 Julij, in quo eligitur in Ministrum Provinciae Fr. Johannes Varadi, qui est in ordine 38. (Szegedi kódex 56r). – Item Anno 1605 celebratum est Capitulum Provinciae in Conventu Hradianisi in Moravia 15 octobris, in quo eligitur in Ministrum Fr. Joannes Váradij, qui est in ordine 38. (Gyulafehérvári kódex 148–149.)* – Itt jegyezzük meg, hogy a Nádasdy-omniárium szövege hibátlan.

⁴² TOLDY i.m. 308.

⁴³ Szegedi kódex 56v – Gyulafehérvári 150–151.

Az ezeket követő szöveg a két kódexben teljesen eltér egymástól. Míg a szegedi kézirat szinte éves lebontásban, az eddigieknél valamivel bőbeszédűbben 1657-ig mondja el az eseményeket, a gyulafehérvári megmarad az eddigi tömörebb stílusnál, s megelégszik az 1629., 1632., 1638. (ez valamivel részletesebb), és 1641. években tartott közgyűlések és választások rövid leírásával, valamint egy rövid, az 1642. évhez kapcsolódó megjegyzéssel: *Sub isto Capitulo [Szakolczensi] fundatus est conventus Pruskensis Anno Domini 1642.*⁴⁴ S bár az azonos éveknél azonos eseményeket ír le mindkét szöveg (szokás szerint a capitulum generale időpontja és helye, valamint a megválasztott tisztségviselők neve), egymástól annyira különböznek, hogy semmiképpen sem lehet közük egymáshoz. Ugyancsak nem találtunk egyezéseket a gyulafehérvári kódex harmadik függelékében közölt krónikaszakasz, s a szegedi kézirat megfelelő részletei között sem.

A szegedi kódexre visszatérve annyit még megemlítünk, hogy a két szöveg közti eltérések éppen ott kezdődnek, ahol egy jóval későbbi bejegyzés szerint: *Haec, et quae sequuntur, sunt MSS. P. Michaelis Somlyai.*⁴⁵

Eddig eltéréseket vizsgáltunk, most említsünk meg egy ezeketán mindenképpen felűnő egyezést: a Nádasdy-omniárium szövege 1642-ig azonos a gyulafehérvári kéziratéval. Ezután az omniárium-beli szöveg még említést tesz az 1644., 1647., 1650. és 1657. években történekről. A több kéz által feljegyzett szakasz fogalmazása szintén önállónak nevezhető, s nem mutatható ki kapcsolata a szegedi kézirat szövegével sem.

Az eddigi vizsgálatok eredményeképpen, óvatosan bár, de talán levonhatjuk azt a következtetést, hogy a magyarországi obszerváns ferencesek krónikájának esetleg volt egy (vagy több) olyan változata, amely a szöveget csak 1642-ig tartalmazta, s amelyet több helyen is felhasználtak a történet lejegyzésére. Az 1642-t követő események leírása pedig önállóan, egy-egy rendházon belül történt. A rend történetírói valószínűleg ennek tudatában igyekeztek munkájuk során lehetőleg minél több kódexet megismerni: fentebb már említettük Blahó Vince nevét, akiről a kódexbejegyzések elmondják, hogy használta a szegedi és a Nádasdy-kódexet is. A gyulafehérvári kódexet javító személy is legalább egy, de nem kizárható, hogy több krónikaszöveget dhívott segítségül a kezében tartott változat javításához. Az egyes kéziratok létrejöttének kérdése természetesen összefügg az egyes kódexek különböző rendházak közötti „vándorlásával” – egyes kéziratvariánsok esetében, mint pl. a szegedi, ez viszonylag jól kiderül magából a kódexből⁴⁶ –, s egy-egy szövegváltozat sorsának megismerése

44 153.

45 57r.

46 A kódex a XVIII. század elejéig Gyöngyösön volt – a krónikát itt írták bele –, innen Pruszkára, Körömbányára, Kassára került, majd vissza Gyöngyösre. A szegedi rendházé kb. a XX. század elején lett.

valószínűleg segíthet a krónika szerzőinek meghatározásában. Természetesen itt elsősorban a XVI-XVII. századi részek lejegyzőire gondolunk, hiszen a szöveg hosszabbik, első fele annyira egyező az összes variánsban, hogy ott magát a szöveget kell alapos vizsgálat alá vetni.

Dolgozatunk végső tanulsága tehát nem más, mint kiindulópontja: a magyarországi obszerváns ferencesek krónikájának megismeréséhez csak a meglévő s elérhető összes szöveg nagyon alapos összehasonlító vizsgálata vezethet, s egy az *Egy ferences kódex filológiai kérdései* cím önmagában is abszurdává válik – ám talán néhány érdekes részletre rámutató munkánk nem volt teljesen hiábavaló.

**A bécsi bölcsészkar egykori ősnymtatványai
Gyulafehérvárott
KULCSÁR PÉTER**

Amikor kerek harminc évvel ezelőtt, 1959-ben az a szerencse ért, hogy néhány hetet a gyulafehérvári Batthyány-könyvtárban tölthettem, 565 ősnymtatványt vehettem kézbe. A sebtében fölrótt provizórikus lista később aztán a szegedi Egyetemi Könyvtár kiadásában nyomtatásban is megjelent, 1965-ben, akkor, amikor már bizonyossá vált, hogy a tüzetesebb tanulmányozáshoz szükséges fotók sohasem fognak megérkezni, és a visszatérésre sem nyílik egyhamar lehetőség.¹ Ez az 565 mű egytől egyig Batthyány Ignác szerzeménye. Az alapításhoz képest többlettel nem kell számolnunk, mert a nagy reményekkel indult fundáció a nemzeti művelődés számára úgyszólván kárba veszett, későbbi gyarapodása egészen jelentéktelen. Batthyány Ignácnak már nem volt módjában gondoskodni a továbbfejlesztésről, illetve az ahhoz szükséges pénzügyi alapok lefektetéséről, részint, mivel a felállítással járó kiadások anyagi erőit túlon túl is igénybe vették, részint, mivel az alapítólevél kiállítását alig három hónappal élte túl. Utódai az egyházmegye kormányzásával járó gondok közepette, anyagiak, hozzáértés vagy kellő úgyszeretet híján nem pótolták e hiányosságot, és bár néhány érdemes követője – Szepesy Ignác, Fogarassy Mihály, Lönhárt Ferenc és mások – jóvoltából szaporodott is a könyvtár jó néhány ezer kötettel, a kezdeti 18000-ról máig 63000-re, ez sem az eredeti állomány történeti becstét nem növelte (lévén csakis újabb keletű kiadványokról szó), sem a közművelődés céljára nem tette alkalmassá az intézményt. A Batthyány-könyvtár így hallatlan értékű könyvmúzeum maradt, és ma is a kezdeti szándékot és lehetőséget mutatja. Annak van nyoma, hogy a nehezebb időkben – főleg az 1930-as években – jó néhány kötet eladásra került.² Hollétükről csak a véletlen jóvoltából

¹ *Catalogus incunabulorum Bibliothecae Batthyányanae*. Ed. PETRUS KULCSÁR. Szeged, 1965.

² VARJÚ ELEMÉR alább (a 3. jegyzetben) id. munkájában (1899. 231.) 550 kötetre becsülte az állományt. Az 1989-es *World of Learning* 609 ősnymtatványról tesz jelentést. Eszerint úgy látszik, hogy az utóbbi időben az intézmény életében öröndetes fellendülés következett be. A helyszínen készített jegyzeteim szerinti az 1951-ben történt államosítástól 1959-ig egyetlen kötet sem került ki a könyvtárból, annál kevésbé, mert be sem eresztettek senkit. Az előző években viszont rendszeresen folyt az eladás. Az irattárban megtaláltam Majláth püspök egy levelét, amely a Thuróczy-krónika egyik példányának értékesítéséről szól (500 pengő értékben). Egy másik, 1930 körül kelt levél 100 ezer pengő, könyveladásból származó bevételről beszél. Egy harmadikban a püspök kijelenti, hogy a többi ősnymtatvány eladását egyelőre nem engedheti meg.

szerezhettünk tudomást. Az irodalomban 54 régen meglevő, ma már hiányzó kötetre találtam utalást. Ezek jegyzékét szintén közöltem az említett lajstrom függelékében.

A szóbanforgó ősnymtatvány-gyűjtemény az alapító püspök tudós buzgalmának köszönhetően köztudottan és kétségkívül európai színvonalú és érdekű. Az egyes kötetek provenienciája Erdélyen és a Felvidéken kívül Bécsből kezdve Rómán és Heidelbergben keresztül Maastrichtig terjed. Az egykori tulajdonosok között nemcsak Apafi Mihályt és Henckel Jánost találjuk meg, hanem Christian Woogot, Hartmann Schedelt, Johann Tritheimet és a nemzetközi humanista kultúra számos más reprezentánsát is.

Hosszú sort foglalnak a Bécsből elszármazott nyomtatványok. Gyakran bukkannak elő az ottani Szent Jeromos ferencrendű konvent, a jezsuita kollégium, a Szent Dorottya ágostonos kolostor, a Szent Theobald és Bernardin nevére szentelt karmelita zárda possesszorbejegyzései, és ismert bécsi nevek ötlenek az olvasó szemébe: Leonhard Alantsee, Adam Berndt, Johann Fabri, Christoph Pirckhaimer és hasonlók. E könyvek Erdélybe vezető útja egyenes és belátható. Ismeretes, hogy Batthyány rögtön püspöki kinevezésének kézhezvétele után, 1780 augusztusában megbízta a bécsi érseki szemináriumban erdélyi ösztöndíjasként tanuló Dániel Imrét, hogy számára könyvtári és levéltári anyagot gyűjtsön, másolatokat készítsen. Diplomatikai és kodikológiai tanulmányokra biztatta őt. Dániel a későbbi évek folyamán beutazta Ausztriát, Felső-Itáliát, és lebonyolította ura könyvvásárlási ügyeit. Egészen nyilvánvaló, hogy az említett bécsi könyvanyag egy része az ő buzgólkodása nyomán került a püspök tulajdonába, csakúgy, mint jó néhány kötet főleg Alsó-, kisebb részben Felső-Ausztria, valamint Stájerország, Krajna, Lombardia (Passau, Klosterneuburg, Mariazell, Enzersdorf, Krainburg, Gleink, Wienerneustadt stb.) könyvtáraiból.³

Azonban a legnagyobb szám a bécsi egyetem hajdan volt filozófiai fakultásának nevével jegyzett kötetekre esik, melyek csaknem egyöntetűen a *facultatis philosophicae viennae 1686* bejegyzést viselik magukon, mégpedig ugyanazon kéztől. A bécsi bölcsészkar a kötetek provenienciáját tekintve minden egyéb, többek között minden magyarországi és erdélyi intézményt fölülmúl. Pusztán e bejegyzés 12 címlapra került rá. További 12 mű egykor az egyetem tanáraitól jutott az intézményre, és az ő nevük mellé szintén odaírták a fakultását is. (Egy – egy kötetet adományozott vagy hagyományozott Andreas von Potenprunn, Johann Goldperger, Johann Tröster, Konrad Celtis, és egy 8 darabból álló kolligátumot Martin Prunnauer.) Úgy

³ Batthyány életrajzát, a Batthyáneum keletkezésének történetét, az állományt áttekinti és értékeli, a kéziratokról és a korai nyomtatványokról leírást közöl VARJÚ ELEMÉR: A gyulafehérvári Batthyány-könyvtár. 1–7 [= 8]. közlemény. = Magyar Könyvszemle 1899–1901.

hiszem, joggal tételezhető fel, hogy az a 12 további kötet, amelyben a filozófiai kar bejegyzése nincsen benne, pontosabban ma nem látható, de hajdan ugyancsak valamelyik bécsi professzor tulajdonában volt, hasonlóképpen a filozófiai fakultáson keresztül jutott Batthyány püspökhöz. A gyulafehérvári gyűjteményben van tehát még másik 3 kötet Konrad Celtis nevével, négy tulajdonosa Briccius de Cilia volt, kettő Johann Kaltenmarckter, egy – egy darab származik Philipp Gundel, Nikolaus von Kreuznach és Pankraz Rorbeck egykori bibliotékájából. Mindössze tehát 29 kötetről, illetve 36 műről állítható inkább több, mint kevesebb bizonyossággal, hogy a bécsi egyetem filozófiai fakultásáról származott el Erdélybe.⁴ Ha tekintetbe vesszük, hogy a Batthyáneum állományának több mint a felét az új tulajdonos újrakötötte, megsemmisítve ezáltal a régi posszessorokra utaló jeleket, akkor bízást mondhatom, hogy a szóban forgó inkunábulum-gyűjtemény törzsét ez az állományrész képezi.

E dolog annál is feltűnőbb, mert maga a bécsi Egyetemi Könyvtár ma elenyésző számban mutathat fel ilyen provenienciájú ősnymtatványt. A filozófiai fakultás 1686-os szignatúrája mindössze 6 kötetben található meg. E 6 kötet közül azonban 2 később került vissza az egyetem birtokába, mert 1774 táján Marinus Wilffing kezében volt. E haton kívül egyetlen kötet származik Konrad Celtis tulajdonából, de ez sem kerülhetett ide közvetlen úton, mert 1698-ban a bécsi jezsuitáké volt, és nem a karé. A fakultás többi régi tanárának nevével egyáltalán nem találkozunk.⁵ Ezt azzal magyarázzák, hogy a bölcsészkar könyvtár a 18. század végén igen gyengécske volt.⁶ Kérdés csak az, hogy miért. Alighanem azért, mert vastagabb része addigra már Erdélybe került.

A beírt személynevek ma is könnyen olvashatók. A filozófiai fakultás bejegyzését azonban – láthatóan a megsemmisítés szándékával – egy kacsaringós, olajos festésű mélyfekete bélyegzővel keresztülnyomtatták, még-

⁴ Az említett ősnymtatványokat ld. id. katalógusomban 4, 39, 53, 124, 131, 146, 157, 173, 193, 196, 234–237, 252, 273, 278, 280, 288, 291, 334, 356, 360, 420, 421, 434, 450, 507, 516, 527, 528, 536, 538. A-4, A-17, A-30. szám alatt; vö. még B-16. sz. A gyulafehérvárihoz képest elenyésző számú, 8 kötet került valamilyen úton a Nationalbibliothek állományában. Jelzeteik: 9.A.17, 12.A.2., 22.B.2., 23.B.8., 15.A.2., 11.A.21., 9.E.17., 21.C.10. Ezt Németh István szíves tájékoztatásából tudom.

⁵ HUGO ALKER: *Katalog der Inkunabeln der Universitätsbibliothek Wien*. Wien 1958. Biblos-Schriften, Bd. 20. Nr. 99, 127, 245, 509, 523, 530, 567. Itt jegyzem meg, hogy a 127. számú kötetnél írt 1696-os évszám egész biztosan elírás, mint ahogy a gyulafehérvári 356. számú Macrobius-kötetnél tévedésből én is 1606-ot írtam. 1686-ban, úgy látszik, újra leltározták az egész állományt, és ekkor látták el a fakultás valamennyi kötetét egységes tulajdonjelzéssel. A korábbi keletű bejegyzések természetesen más kéztől valók, és nem a szabványászóveget mondják: *libraria facultatis artium* a 15. század végétől; *facultas artistarum* 1481-ből; *facultas artium* a 15. sz. utoljáról és 1471-ből is. Jellemző azonban a kis kezdőbetű.

⁶ HUGO ALKER: *Die Universitäts-Bibliothek Wien*. 3. Aufl. Wien 1957. 10–11.

pedig olyan erősen, hogy az alatta levő írást sokszor alig lehet kibetűzni.⁷ Efféle erőszakos beavatkozás nyoma csakis a filozófiai fakultás tulajdonát jelző gyulafehérvári sorokon látható, a Batthyáneum egyetlen más kötetében sincs efféle, nincs azokban sem, amelyek bécsi professzortól származnak ugyan, de a kar nevét nem tüntetik fel, és nincs azokon sem, amelyek Bécsben maradtak. Kizárt dolog tehát, hogy e bélyegzőt akár az egyetemen, akár Gyulafehérvárott használta volna valaki. A radikális törlés egyértelműen a kar tulajdonjogát akarta elrejteni. Nem szenved kétséget, hogy e kötetek egyetlen forrásból (mármint közbülső forrásból) származnak, onnan, ahol e csűf bélyegző munkálkodott.

A Batthyáneum alapítólevele 1798-ban kelt, de az idevezető út néhány évtizeddel korábban vette kezdetét. A majdani erdélyi püspök már római tanulmányai idején, az 1760-as évek első felében kódexeket vásárolt. (Meg is van mind a 22.) Hazatérte után Egerbe került nagyprépostnak a tudós és agilis tudományszervező Esterházy Károly püspök mellé, aki székhelyén bibliotékát, csillagdat alapított, egyetemet próbált létrehozni. Példája nyilván serkentően hatott Batthyányra, aki maga is hasonló terveket dédelgett. Miután 1780. június 28-án megkapta az erdélyi püspökséget, azonnal óriási hévvel vetette bele magát a gyűjtőmunkába. Mint az imént mondtam, már néhány hét múlva ágense is volt Bécsben.

Ez a Dániel Imre ütötte nyélbe a legnagyobb szabású vásárt, a rendkívüli értékű Migazzi-könyvtár megvételét. Ennek idejét a régebbi irodalom (C. Wolfgruber és Varjú Elemér nyomán) 1786-ra tette, 8 000 kötetről és 40 ezer forintos vételárról beszélt. A könyvtár eladásának indoka az lett volna, hogy Migazzi Kristófot, aki 1761 óta egy személyben viselte a bécsi érsekséget és a váci adminisztrátorságot, II. József 1786 februárjában megfosztotta a váci javadalomtól; ez súlyos csapást mért rá, és magánvagyonra nem lévén, ingóságai egy részét kénytelen volt áruba bocsátani. Így került sor a könyvtárra is. Nos, Migazzi és József császár viszonyára mindjárt visszatérek. Ami azonban a könyvtár eladásának a dolgát illeti, ez a verzió nem állja meg a helyét. Jakó Zsigmond kutatásaiból ugyanis ma már bizonyosan tudjuk, hogy Batthyány a vétel lehetőségéről már 1781 júniusában értesült, az ügynek tehát a váci javadalom elvesztéséhez semmi köze sincsen. Az üzlet azon nyomban létrejött, és a könyvek túlnyomó többsége (51 ládában) 1782 júliusában már meg is érkezett Szebenbe. (Tudnivaló ugyanis, hogy a püspök akkor még ott akarta felállítani a nagyra látó kulturális intézményt.) A szerződésben rögzített vételár *testvérek között* 12 ezer forintot tett ki.⁸ Nem elhanyagolható körülmény, hogy Migazzi a becs-

⁷ E tényt VARJÚ is észrevételezi, i. m. 1899. 223.

⁸ A könyvtár eladásának dolgával VARJÚ mellett Migazzi életrője, CÖLLESTIN WOLFGRUBER is foglalkozik (Christoph Anton Kardinal Migazzi Fürsterzbischof

léssel 1781 őszén a tekintélyes exjezsuita bibliográfus, a Theresianum tanárát, Michael Denist bízta meg, aki akkor a Theresianumban elhelyezett Garelli-könyvtár igazgatója volt. Ez alkalommal elkészült a gyűjtemény 3 fűlő-kötetes részletező leltárkatalógusa is, melyet Jakó az 1960-as évek legelején a gyulafehérvári kéziratárban megtalált. Kár, hogy a darabszámot nem tudatja. (Az 51 ládára, a 12 ezer forintra és a 3 kötetre tekintve a fentebb mondott 8000-es szám akár jó is lehet.)

Bécsi eredetű, bizonyos tekintetben egységes, nagyobb volumenű könyvanyag – mint ezt Varjú is megállapítja – csak ez alkalommal kerülhetett Batthyány Ignác birtokába. A többi ausztriai vásárlás legfeljebb egyes darabokat hozhatott, az egy tagban bekebelezett más kollekciók pedig, mint Dobai Székely Sámuelé, a lőcsei, meg a bártfai egyházé, a szepesi prépostságé, aligha foglalták magukban a bécsi egyetemi anyagot. Már most az a kérdés, hogyan került ez az érsekhez. Varjú az idézett helyen azt mondja, hogy *megszerzése homályos és megnagyarázhatatlan*.

Migazzi Antal Kristóf 1756-ban váci püspök lett, mely hivatalát azonban ezúttal csak egy esztendeig viselte, mert a következő év őszén megkapta a bécsi érsekséget, és mivel a tridenti zsinat rendelkezése értelmében egyidejűleg nem élvezhetett két beneficiumot, a váci méltóságról kénytelen volt lemondani. A magasabb poszt azonban összehasonlíthatatlanul kisebb jövedelemmel járt, mint a másik, ezért Mária Terézia 1761-ben kieszközölte számára a pápai felmentést, és visszatda neki a váci stallumot, igaz, csak örökös adminisztrátori minőségben. Ettől kezdve tehát mégis egy személyben viselte a két egyházmegye főségét, télen Bécsben, nyáron Vácott lakott. Így ment ez egészen 1786-ig, amikor II. József – mint erről az előbb szó esett és majd még esik –, választás elé állította őt, és kénytelen volt lemondani az adminisztrációról. Életrajzán végigfutva úgy látszik, hogy nagyobb könyvesház felállítására, bécsi eredetű kötetek tömeges beszerzésére érsek korában, 1757 után nyílhatott módja, közelebbről 1761-et követően, amikor Vác az ehhez szükséges anyagi alapot megadta. 1781-ig tehát 20 év állt rendelkezésére a gyűjtemény kiépítéséhez.

---

von Wien. Saulgau 1890.) Ő tudósít a 40 ezer forintos vételárról, és a kötetszámot egyenesen 8000-re teszi, ami alighanem sajtóhiba. A Batthyáneum fent említett alapítólevele az egész intézményre fordított összes kiadást 30 ezer forintban rögzíti. Ehhez képest a 12000 is elég tekintélyes summa.

9 JAKÓ ZSIGMOND: A Batthyaneum-könyvtár történetéből. 1. A Migazzi-gyűjtemény megszerzése. = Könyvtári Szemle (Bukarest) 1969. 125–129. A dokumentumok szövegét is közli. A folytatás, sajnos, elmaradt. Alighanem arról a kézirat katalógusról van szó, amelyet SZENTIVÁNYI RÓBERT (Catalogus concinnus librorum mancriptorum Bibliothecae Batthyányanae. 4. ed. Szeged, 1958.) a 635. szám alatt ír le: Catalogus bibliothecae incertae. T. I–III. Chart., in fol., fol. 399 + 257 + 167, s. XVIII.

Érzékelhető lelkesedéssel látott hozzá. Szakértelemmel válogatott, szépen gondozott barokk bibliotékával akarta magát körülvenni. A kötetek zöme hasonló, vörös maroken kötésben sorakozik a polcokon, a táblák cirádás aranyozással, sokszor címerrel ékesítve, belül rézmetszetű *ex libris*. A tartalom hasonlóképpen szíves és eruditus gondoskodást mutat. Nem véletlen, hogy a Batthyány-könyvtár minden méltatója ezt az egységet tartja az egész gyűjtemény magvának. Ehhez képest egészen váratlannak és indokolatlannak tűnik fel Migazzinak az az elhatározása, amellyel a szemmel látható kedvvel ápolgatott kollektiótól egyik napról a másikra megválnak. A korábban feltételezett anyagi gondok – mint láttuk – nem játszhattak ebben szerepet. Annál kevésbé, mert a jelek szerint ezekben az esztendőkhöz, sőt évtizedekhez, a váci püspöki jövedelmek birtokában ilyesféle problémái egyáltalában nem voltak. Püspöki székvárosát páratlan bőkezűséggel halmozta el, mindösszesen 600 ezer forintot költött fejlesztésére. Vác városképe mindmáig az ő keze nyomát hordozza. Emellett az adásvétellel kapcsolatos dokumentumokban alkudozásnak híre sincs. Látható belőlük, hogy az eladás gondolata már előbb megfogant, mint ahogy az anyagiak szóba jöttek volna. A becslésre is csak később került sor. Batthyány ajánlatát *ex peculiari amicitia* habozás nélkül elfogadta, jöllehet ennek a szükséges összeg nem is állt rendelkezésére. Migazzi legalább 3–4000 forintot szeretett volna az átadáskor kézhez kapni, a vevő azonban ezt sem tudta előteremteni. A könyvek végül is úgy érkeztek meg Erdélybe, hogy az eladó addig egy fityinget sem látott, hanem a fizetésre négy éves határidőt szabott meg. Batthyány (már az átvétel után) megígérte, hogy megpróbál 8000-et összekaparni. Hogy végül is mire jutottak, és kapott-e Migazzi akár csak egy fillért is, az nem tudható.¹⁰ Ő az adásvételi szerződésben még arra az esetre

¹⁰ Batthyányban a jelek szerint volt hajlandóság az ilyesfélére. VARJÚ írja (i.m. 1899. 157.), hogy a lőcsei plébániától vásárolt anyag vételárát sem fizette ki soha. Nem tudom, minden célszerűség nélkül való-e, hogy a *Leges ecclesiasticae* 1785-ben megjelent 1. kötetének ajánlása éppen Migazzi ő eminenciájának szól. A 6 főlíó közül 4 azt az emberi dicséri, akiből hiányzik a *perversa cupiditas*. Felsorolja jótéteményeit, alapítványait, építkezéseit, majdnem minden tételnél utalva a tetemes költségre, mintha arra akarna célozni, hogy ezekhez képest az a potom 12 ezer forint meg sem kottyán a dúsgazdag főpapnak, aki élvezi, ha jótékonykodhat. Lehet, hogy gyanúmat a malícia szülte. Azonban Migazzi jellemére és anyagi helyzetére fényt vet ez a leltár, ezért korántsem érdektelen: A váci bazilikát immensis pene sumptibus újjáépíttette; 80 ezer forintot költött a püspöki palotára; felépíttette a Migazziburgot; nemesi árvaházat, szegényházat alapított; a Theresianum építésére kiutalt kincstári keretet a sajátjából kiegészítette; házat épített 4 kanonok számára; évi 14 ezer forinttal járult hozzá a szegény papok eltartásához; 11 plébániát szervezett; négy műhelyt állított fel, másik tizenhetet újjáépített; 13 plébániaépületet emelt, hetet helyreállított; 6 új iskolát nyitott, 9-et tatarozott; Vácnál lecsapolt két mocsarat; az ausztriai Neudorfban parókiát épített (40000 Ft), helyrehozatta az atzgersdorfit (12000 Ft), a petersdorfit, az albertsthalit, a fesendorfit, bővítette a pensingheimit és a mödlingit; három plébános stólapénzét évi 200 forinttal

is lemondott könyvtáráról, ha a vevő netalán a megengedett határidő letelével sem fizetne. Ez esetben a tulajdonjog (és a fizetési kötelezettség) 11/12 része Batthyány Antalra, a püspök öccsére, 1/12 része Radák Lőrinc báróra száll. Minden kétség nélkül mondhatom, hogy Migazzi szinte fejtelten szívséggel igyekezett megszabadulni kedves kincsétől, és ebben anyagi szempontok a legkevésbé sem vezérelték.

A rejtély kulcsa alighanem a bölcsészskarról kikerült kötetek között rejtőzik. Ezeken ugyanis a Migazzi-könyvtár jellegzetes külsőségei nem látszanak. Az említett ősnymtatványok közül egyiken sincs a piros bőrkötés, a címer, az ex libris. Mintha az érsek nem akarta volna ezeket egészen bekebelezni gyűjteményébe.

A Migazzi-könyvtár kialakulásának húsz esztendeje közül az egyik, az 1773-as, jelentős fordulópont volt a bécsi filozófiai kar életében. Gerard Van Swieten az orvosi és jogi fakultás után ez évben a filozófiai és a teológiai kart is átszervezte a racionalizmus és a felvilágosult abszolutizmus logikája szerint. Ez év őszén törölte el Mária Terézia a jezsuita rendet, amelynek gazdag állománnyal rendelkező könyvtárai egy időre gazdátlanul maradtak. 1774 márciusában a császárnő egyesítette a korábban jezsuita kézen levő három nagy bécsi könyvgyűjteményt a fent említett két karéval, és az egészet az egyetemnek adományozta. A könyvtár vezetőjévé kinevezte Franz Stephan Rautenstrauchot, aki 1777-ben meg is nyitotta az új, nyilvános bibliotékát.¹¹ 1773 végén és 1774 elején volt néhány hónap, amikor az átszervezés alatt álló intézmények – köztük a filozófiai fakultás – könyvállománya őrizet nélkül maradt. Ezen a télen nyílhatott módja a Bécsben tartózkodó Migazzinak arra, hogy az anyagra rátegye a kezét. Éppen nem mellékes, hogy ebben az időben, pontosan 1774. január 4-ig, ő volt az elnöke annak az udvari tanulmányi bizottságnak (Studium-Hofkommission), amely többek között az oktatásügy céljára rendelkezésre álló anyagi eszközök fölött rendelkezett, és az új oktatáspolitikai irányvonalát kezdte kidolgoztatni.¹² Neki tehát az egyetemmel és annak anyagi javaival közvetlen, fizikai kapcsolatban kellett állnia. Helyette a bizottság élén Van Swieten volt, aki a két érintett kar reformját vele szemben keresztülerőszakolta. E vereség volt a közvetlen oka annak, hogy Migazzi lemondott az elnöki tisztről.

---

megtoldotta a sajátjából; Mödlingben, St. Veitben püspöki palotát emelt. Hogy minderre miből futotta? Nos, azt is tudja: Migazzi idejében a váci egyházmegye jobbágynak száma 12000 fővel gyarapodott. Az mindenestre bizonyos, hogy Migazzi Batthyányval szemben nemigen hivatkozhatott arra, hogy a pénzre égető szüksége van.

11 ALKER: Die Universitäts-Bibl., i. m. 10; ALFRED ARNETH: Die Wiener Universität unter Maria Theresia. Wien 1879.

12 WOLFSGRUBER i. m. 291–292.

Elképzelhető lenne, hogy a Van Swieten-féle reformtörekvések jegyében kiselejtezésre kerülő könyveket vette a hóna alá. Ezt azonban valószínűtlenné teszi az a tény, hogy a könyvek között nemcsak teológiai tartalmú munkák vannak, nemcsak olyanok, amelyek a racionalizmus felfogása szerint fölöslegesnek voltak minősíthetők, hanem Josephus Flavius, a *Statuta urbis Romae*, Macrobius, Aegidius Columna, Seneca, görög Homéros, Cicero, Appianus, Pico della Mirandola, Papias, görög Theokritos, egy *Thesaurus cornucopiae*, Aeneas Sylvius Blondus-kivonata, Hérodotos, Calderinus Veronensis Martialis-kommentárja is, olyan művek (jócskán), amelyek a feltisztult levegőjű bölcsészskaron is megkaphatták volna a helyüket. És kizárja e feltételezést az az igyekezet, amely a könyvek tulajdonjogának eltitkolására irányul, a kar bejegyzését megsemmisítvén. Azt hiszem tehát, hogy Migazzi valamiképpen – de semmiesetre sem legális úton – birtokba vette a gazdátlanul heverő gyűjtemény legértékesebb darabjait, méghozzá oly teljességgel, hogy a terembe belépő Rautenstrauch ott már alig talált valamit. Legalábbis az inkunábulumok közül nem sokat. Nem csoda, ha az anyagot – mint idéztem – gyengének minősítették.

És most már a fentiek ismeretében a szóban forgó könyvek Erdélybe vezető útja eléggé plauzibilisen rekonstruálható.

Migazzi fiatalabb éveiben a felvilágosult abszolutizmus hívei közé tartozott, a Muratori-körhöz, a katolikus reformtörekvések egyik munkása volt, és ezen az úton sokáig együtt haladt a császárnővel és Van Swietennel, legalábbis, ami a jezsuitaellenes vonalvezetést, és a szellemi, az egyházpolitikai modernizációt illeti. Élvezte is a fejedelemszony pártfogását, aki besegítette az érseki székhöz, a püspöki stallumba, aki bíborosi rangot, magyar nemességet szerzett neki, és aki személyesen is felkereste őt váci otthonában. Az 1760-as évek közepe után egyre jobban kibontakozó jozefinista irányzattal azonban nem tudott megbarátkozni, és abban az ütemben húzódott át az ellentáborba, amely ütemben az tért hódított, és ahogy egyre érezhetőbbé vált az állam törekvése az egyház ügyeibe való közvetlen beavatkozásra. A hatvanas évtized végén Migazzi már az ellenzék egyik konok vezéralakja, és az marad mindhalálig.¹³ Egyáltalában nem tartom kizártnak, hogy a könyvek eltulajdonítása mögött valamiféle politikai motiváció is meghúzódott, a rezisztencia egy sajátos formája. Nem elképzelhetetlen, hogy átmenetileg akarta e zavaros időkre biztonságba helyezni a kincseket, addig is, amíg a tisztos és törvényes rend helyreáll. Egyik nemrégiben elhunyt

¹³ Migazzi egyházpolitikai törekvéseiről és az abszolutizmushoz való viszonyáról ld. ELISABETH KOVÁCS: *Ultramontanismus und Staatskirchentum in thesesianisch-josephinischen Staat. Der Kampf der Kardinale Migazzi und Franckenberg gegen den wiener Professor der Kirchengeschichte Ferdinand Stöger*. Wien 1975. *Wiener Beiträge zur Theologie* 51, passim; KOSÁRY DOMOKOS: *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*. Bp., 1980, passim.

tekintélyes tudósunk hasonló megfontolással őrizte a lakásán az Egyetemi Könyvtár Ad 1859 jelzetű kötetét, mely valamikor az egri ciszterciek tulajdonában volt. Indítékáról saját kezű bejegyzése tanúskodik. Feltételezésem tehát nem nélkülözi a lélektani alapot.

Amikor Mária Terézia 1780 novemberében távozott az élők sorából, az érsek megsejthette, hogy nehéz évek következnek rá. Az új rezsim egyik legelső lépése közvetlenül feléje irányult. 1781. február 10-én jelent meg az a rendelet, amely választásra szólította fel a két javadalommal rendelkező egyházi személyeket. Ő egyelőre hallgatással válaszolt. De aztán 1785. július 1-jén névre szólóan is megkapta a kérdést, van-e egyházmegyéjében olyan pap, aki a rendelet hatálya alá esik. Erre kénytelen volt beadni lemondását a váci hivatalról. Fél év múlva, 1786. február 4-én ténylegesen is átadta joghatóságát a váci káptalannak.¹⁴

1780/81 fordulóján Migazzinak be kellett látnia, hogy nem tarthat ott-honában egy olyan bombát, amely bármely pillanatban fejére omlaszthatja a házat. Az udvari tanulmányi bizottság elnöke Gottfried Van Swieten, Gerard fia lett. Sürgősen meg kellett szabadulnia szerzeményétől. Arra azonban nem merészkedhetett, hogy a kincstári vagyont kicsempéssze az országból, arra meg nyilván nem vitte rá a lélek, hogy megsemmisítse. Tehát leradírozta róla az állami tulajdonbélyegzőt, és a veszélyes darabokat belekeverte a legálisan szerzett masszába. Aztán az egésztől a lehető leggyorsabban megszabadult.

Alig hihető, hogy Denis, a bécsi könyvtári viszonyok egyik legavatottabb szakértője – hajdani jezsuita –, aki egyenként kezébe vette az összes darabot, egészen ártatlanul szemlélte volna a machinációt. Túl nagy reménységgel ő sem nézhetett a jövőbe. II. József hamarosan feloszlatta a Theresianumot, a Garelli-könyvtárat leküldte Lembergbe. Ez azonban más lapra tartozik.

---

¹⁴ LAJTOS JÓZSEF: Gróf Migazzi Kristóf Antal váci püspöksége. Bp., 1942. Vácegyházmegye múltjából III. 21 – 27.

Nemzetértelmezés a Tudományos Gyűjteményben

MADER BÉLA

A 19. század első felének leghosszabb életű magyar enciklopédikus folyóirata a Tudományos Gyűjtemény. Jelentőségét, hatását kora szellemi életére immár tekintélyes szakirodalom elemzi, nem csupán összefoglalóan, monografikus igénnyel,¹ hanem esetenként a részletekbe bocsátkozóan² is. A dolgozatunk³ tárgyát képező kérdés az említett tanulmányok többségében szükségszerűen vetődik fel ugyan, összefoglaló kifejtésével azonban nem találkozunk.⁴ A folyóiratnak a számottevő előfizetői táborára⁵ gyakorolt közvetlen, s a révükön továbbsugárzott közvetett ideologikus hatás a jelzett időszak magyarjainak nemzettudatát nem elhanyagolható mértékben alakíthatta. Úgy véljük, nem lesz haszontalan megkísérelnünk e tudat egyik meghatározó elemének tekinthető nemzetértelmezési törekvések bemutatását.

Amikor a Tudományos Gyűjtemény induló kötetében a vállalkozásban a lutheránusokat képviselő szerkesztőtárs, Schedius Lajos írása A nemzetiségről címmel megjelenik, korántsem hat a reveláció erejével. A gyenge visszhang többnyire a német anyanyelvű, magyarul írni akkoriban kezdő tudós nyelvének érthetlenségét említi, vagy éppen e bonyolult kérdés megoldását felvállalni kívánó merészségén ironizál.⁶ A reagálások éppen azt

1 FENYŐ ISTVÁN: Haladás és maradiság harca a Tudományos Gyűjteményben. In: A magyar sajtó története. I. 1705–1848. Bp., 1979. 280–329.; MADER BÉLA: A Tudományos Gyűjtemény története. 1817–1841. Bölcsészdoktori értekezés. Szeged, 1977. 194.

2 FRIED ISTVÁN: Vörösmarty Mihály és a Tudományos Gyűjtemény. ItK. 1968. 644–658.; FENYŐ ISTVÁN: Az eredetiség-program kialakulása és kritikai értelmezése 1817–1822 között. ItK. 1971. 107–127.; MADER BÉLA: A Tudományos Gyűjtemény története Fejér György (1817–1818) és Thaisz András (1819–1827) szerkesztősége idején. Szeged, 1976. 56. (Dissertationes ex Bibl. Univ. de Attila József nom. 2.); JOLSVAI ANDRÁS: Irodalom és közönség. Elmélet és gyakorlat az induló Tudományos Gyűjtemény tükrében. ItK. 1987–1988. 400–421.; RATZKY RITA: A nemzet sorsa, sorstársaink nemzete. (A nemzeti–nemzetiségi kérdés a Tudományos Gyűjteményben). It. 1987–1988. 257–287.

3 Jelen dolgozatunk egy megjelenés előtt álló hosszabb tanulmányunk (Nemzettudat és a Tudományos Gyűjtemény) rövidített első fejezete. Így a nemzetértelmezésnek főleg az alapfogalmat illető aspektusaival foglalkozik.

4 A 3. jegyzetben említett tanulmány megírása idején RATZKY RITA id. tanulmánya még nem jelent meg.

5 MADER BÉLA: A Tudományos Gyűjtemény Csongrád vármegyei olvasói. MKSzle, 1984. 205. oldalán az egyes évek előfizetői számadatai megtalálhatók.

6 DOROMBI KAROLA említi Kazinczy és Dessewffy József megjegyzéseit a téma nem egészen világos kifejtését illetően, s a bécsi Chronik der österreichischen Literatur című

nem érzékelik, aminek következtében a dolgozat bár tökéletesen illeszkedik a céltudatosan tervezett beköszöntő kötet írásainak szellemi vonulatába⁷, mégis különbözik azoktól. Abban nevezetesen, hogy – ritka kivételként – elméleti kérdés elméleti megfogalmazására törekszik. Hiányérzetet keltő definícióival elindít egy (nem gyorsan lezajló) vitát a nemzet mibenlétének kérdéseiről: a nemzetiségről. E fogalom korabeli értelmezésben olyan gyűjtőfogalom, amely magában foglalja mindazon feltételek sorát, amelyek a nemzetet nemzetté teszik. Erről értekezvén Schedius nem kerülheti el, hogy a nemzet fogalmát is meghatározza. Rövid kísérlete nehéz nyelvezetű, ám logikus felépítésű. Miután Arisztotelésztől Cicerón át Montesquieu-ig nem talál választ az alapkérdésre, a tágabb nemzetiség fogalom tartalmát keresi az ekkor már aligha modern államelméleti szerzők (Mackensen, Bonstetten, Zimmermann, Villers⁸) munkáiban, lényegében ismét hiába. Nem térünk ki arra, hogy az említett szerzők szükségszerűen miért nem foglalkoznak behatóbban a nemzet kérdéskörével, mert egyértelmű, hogy Schedius elsősorban azért említi fel őket, hogy saját elmélete jogosultságát és szükségességét kiemelje. (E *saját* elmélet erőteljesen hordozza magán a herderi szellemiség hatását, tartalmazza műveltségének neohumanista elemét.) Gondolatmenete igen röviden vázolható. Az egyes emberek a javak megszerzése és a védekezés céljából társadalmat hoztak létre. Ha ennek minden későbbi törvénye csupán magából az adott társaságból fejlődött ki, akkor nemzetről van szó (*nata est, non facta*), ha a társadalom külső hatalom által állt össze, s későbbi változásai is onnan származnak, akkor népről kell beszélnünk. Ez utóbbi *orgánalan test*, a nemzet viszont *orgános*, amely az idegen elemeket vagy asszimilálja, vagy kiveti magából. Az organikus szerkezetet működtető, összetartó erő ideáját, az *élet principiumá*-t Herdertől kölcsönzi, amikor ezt a nemzet lelkében (National-Geist) határozza meg. Ezen absztrakció az eredettől létező, a nemzet élete folyamán állandóan jelen lévő és a nemzet által követett nemzeti tudat.⁹

folyóirat kritikáját. Lásd DOROMBI KAROLA: Schedius mint német-magyar kultúrközvetítő. Bp., 1933. 88–89.

7 Bővebben erről MADER BÉLA: A Tudományos Gyűjtemény története Fejér György (1817–1819) és Thaisz András (1819–1827) szerkesztősége idején. Szeged 1976. 56 (Dissertationes ex Bibl. Univ. de Attila József nom. 2.)

8 BONSTETTEN, C.: Über Nationalbildung. 2. Th. Zürich, 1802.; ZIMMERMANN, J.: Vom Nationalstolze. Zürich, 1758. (de utána még több kiadás is); VILLERS, F.: Über die Universitäten und öffentlichen Unterrichtsanstalten im protest. Deutschland. Lobeck, 1808. Untersuchung über den deutschen Nationalcharakter, in Beziehung auf d. Frage: Warum gibt es kein deutsches Nationaltheater? (Von W. F. U. MACKENSEN). Wolfenbüttel, 1794.

9 S.[Schedius Lajos]: A nemzetiségről. Tudományos Gyűjtemény (a továbbiakban: TGY), 1817. I. 57–61.

Schedius nem tisztázza a szerinte állandóan felcserélt, összekevert három *rokon* képzet, a nemzet, nép és ország harmadikjának, a status névvel is illetett országnak a másik kettőhöz való viszonyát (*hierarchikus helyét?*). Gyanítható, hogy ez teljesen ki nem munkált, hézagokat is mutató koncepciójának következménye. Ha nemzet és nép különbsége a nemzeti lélek meglétében illetve hiányában áll, akkor a végül is a bármelyiket keretébe foglalni tudó ország (állam) az előbbiekhöz hasonlíthatatlan, tehát más kategória. A gondolatmenet szelleme az orgános felsőbbrendűségét sugallja, a nemzet értékesebb, előrébb való a népnél. A társadalom kezdetleges szerveződésétől csupán belső törvényei és önnön lelke alapján alakuló, alkotó tényezőiben változatlan nemzet fogalma mentes minden rebellis eszmétől. A külső erők által összetartott (tehát szervetlen) testben, az osztrák birodalomban a nemzet fogalmának tisztázása bár igényként jelentkezik, a (folyóiratunkat illetően mindenképpen első) eredmény nem visel magán forradalmi jelleget.¹⁰ Az állam (bár e magyar elnevezés majd csak a negyvenes évek közepén jelenik meg a státus fogalom értelmében) a felvilágosodás egyik kedvelt kategóriájaként minden bizonnyal ismert volt Schedius számára, tehát a három rokon képzet összevetésének elmulasztása lehetett tudatos is, elkerülendő adott esetben a különbözőségek szükségzerű kihangsúlyozását. Schedius nemzetfogalmában bizonyos polgári színvonalú demokratizmus is bujkál, alkotója a nemzethez tartozástól cleve nem zár el senkit.¹¹ A nemzetalkotó kritériumoknak, a nemzeti élet folyamán változatlan tényezőknek felsorolása ugyan hiányzik nála, ezek azonban szintén a gondolatmenetből következően a közös kultúra fogalmi körébe helyezhetők el.

Schedius írására olyan hosszú ideig nincs érdemi reflexió, hogy arra következtethetnénk, érdektelen témát vetett fel. Holott csak az történt, hogy a korban minden gondolkodó főt izgató problémát nem a megfelelő formában hozta elő. A nemzet, nemzeti a folyóirat minden írásában tanulmánytól recenzióig, tudományos jelentésekig vagy kimondva vagy a felszín alatt jelen van, éppen e telítettség következtében nem esemény Schedius dolgozata. Elméletének nincsenek rögtön megszólaló támogatói, sem dühödt ellenzői. Inkább azt találjuk, hogy elképzelése másokat is befolyásol. E.P.N.P. (minden bizonnyal Horvát István) legalábbis szinte szó szerint a

10 SZÜCS JENŐ e jelenségről: „... A 19. század elején egész Európában egy ősi, 'organikus' nemzet modelljére volt szükség, amely nem valamilyen forradalmi politikai aktusból vezethető le, hanem a természet és a történelem a priori ... jelensége ...” In: SZÜCS JENŐ: Nemzet és történelem. Tanulmányok. Bp., 1984. 25.

11 Meg kell jegyeznünk, hogy megállapításunkkal ellentétben vannak nézetek, amelyek Schedius eszmefuttatását a rendi felfogás elméleti megalapozásának tekintik. Ifj. Iványi-Grünwald Bélára hivatkozik s erősíti FENYŐ ISTVÁN az 1. jegyzetben idézett munkájában (286.)

schediusi formulát ismétli a nemzet mibenlétére vonatkozóan: „... az a köztársaság nevezetük nemzetnek, mely önnön magától veszi polgári életének minden formáit, változásait, functionit; – vagy melynek tagjai már eleve is önként és meghatározott célból egyesültek, s utóbb is minden határozásokat önnön belső, vagyis maga erejéből, s természetéből fejtett ki ....”¹² Horvátot korántsem a fogalom elméleti tisztázásának a vágya fűti, hanem kifejezetten gyakorlati céllal használja fel a túlon túl tág schediusi fogalmat arra, hogy közölje: „... ezen kitétel hazánkban egyedül az uralkodó magyarokra illik.”¹³

Ez a mozzanat jól jelzi Schedius elméletének immanens ellentmondásosságát, az általa említett rokon fogalmak viszonyának tisztázatlansága következtében pedig nyílt tere van a magyar hazában élő több nép (nemzet?) közötti viszony egyoldalú értelmezésének. Horvát István igen rugalmas értelmezése szerint Magyarországon csak magyar nemzet létezik, az itt élő kisebbségek nem lehetnek nemzetek.¹⁴ Helyüket jellegzetesen egyoldalúan, Schedius és saját fogalommeghatározását ad hoc alkalmazva a magyar nemzet kebelében jelöli ki. E vitatható nagyvonalúság alapjául az szolgál, hogy a Schedius által megfogalmazott, s egy konkrét meghatározásban saját maga által is alkalmazott quasi kultúr-nemzet-fogalmat érvelésében magyarázkodás nélkül cseréli fel a politikai nemzet fogalmával. Korántsem egyedi példával állunk szemben, a folyóiratban sok esetben találkozzunk a különböző szerzők e hol tudatos, hol a korszellem hatására észrevétlenül is alkalmazott taktikájával. Eszerint, ha az érvelésben a nemzeti (akár kimondatlanul is, s ez a gyakoribb) a bécsi udvar ellenében vetődik fel, akkor következetesen a kultúr-nemzeti rekvizitumok kerülnek elő, míg a hazai kisebbségek, nemzetiségekkel kapcsolatosan az ország politikai és földrajzi keretei az argumentumok.¹⁵ Túlságosan egyszerű lenne a képlet, ha ez minden esetben ilyen világosan különválaszthatóan történné. Most azonban csak annyit jegyzünk meg, hogy a huszas évek végén, harmincas évek elején a magyar nyelv, sőt szokások hivatalos (és erőszakos) úton való terjesztésének a folyóirat írásában egyre alaposabban kirajzolódó, kultúr-nemzeti indíttatású érvrendszer igyekszik segítője lenni.

Schedius bírálatának szándéka ösztönzi Gömbös Antalt, hogy saját gondolatait tárja 1819 végén a folyóirat olvasói elé.¹⁶ A középnemesi patrióta, haza dicsőségére verselgető táblabíró életvitelének jellegzetes attitűdjeit felmutató vasmegyei földbirtokos a nemzet és nemzetiség fogalmának kimunkálásában a rusztikusabb, kevésbé elvont vonásokat helyezi

¹² TGY 1817. 12. 119.

¹³ Uo.

¹⁴ Uo.

¹⁵ Általános érvényű megfogalmazását ld. SZÚCS JENŐ: Nemzet és történelem ... 31.

¹⁶ GÖMBÖS ANTAL: A nemzetiségről. TGY 1819. 11. 43–64.

előtérbe. Schedius fogalmait nemcsak általánosnak, hanem túlságosan idealistának is tartja. A schediusi elképzelés szerint sohasem eredményezne nemzetet, mert nincs olyan társadalmi egység, amely eredetétől fogva változatlan, a létező nemzetek „legnagyobb részben idegen tagokból, idegen és külső hatalom által szerkőztettek egybe, úgy hogy azon nemzetek ... nemzetisége – inkább azon külső kűtfőkből származott.”¹⁷ Ahogyan minden változik, változik a nemzetiséget jelentő *űdőknek lelke is (der Geist der Zeit)*¹⁸. A változás nem véletlenszerű, a nemzeti lélek alakításának két alap-tényezője az uralkodó személyes nemzetisége és a nemzeti törvényeknek a köz- és egyéni boldogságot célzó szabályrendszere. Gömbös teóriájában íme megjelennek a nemesi szemlélet elmaradhatatlan kellékei, a nemzetét szerető király, s mindenesetre az (arra méltó) egyén javait is szavatoló célszerű törvények. Ez utóbbiakkal szemben nem kevesebb a követelmény, minthogy hazaszeretet (= nemzeti lelket) öntsének a társadalomba, s annak idegen, jövevény tagjait is az egészhez forrasszák.

Gömbös ezen előkészítés után tömörebben is megadott nemzetmeghatározása így hangzik: „A melly polgári társaságnak ollyatén hazájához és az alatt valói boldogságra vonszó szeretettől égű uralkodója vagyon, mint a milyennek lennie kell: és egyszersmind annak a társaságnak a ... törvények alapos és rendűlhetetlen törvényei; az a társaság ... igazi nemzetnek vallhatja magát....”¹⁹ Az uralkodó és törvények által igazgatott, az idegeneket a nemzeti nyelv és kultúra erejével magához kapcsoló társadalom majdnem tisztán államnemzeti modell formáz. Némi eklekticizmust a közép-nemesi tudatvilágra jellemző elképzelés visz csak bele, amely képtelen az idegent az ország határán belül nem asszimiláltan, nem beolvasztottan elfogadni. Ennek következtében fogalmaztatnak a teóriába kultúrnemzeti vonások is. Az elmondottak alapján joggal feltételezhető, hogy a Gömbös által a publikum elé tárt felfogás praktikus okokból eredt és ilyen célokat is szolgál.

Az ország, nép és nemzet fogalmainak felcserélése, egymáshoz való viszonyuk tisztázatlansága megmutatkozik abban is, hogy ha a legkülönbözőbb összefüggésekben, akár érintőlegesen kerülnek is elő, az értekezők többnyire szükségesnek tartják kifejtetni, hogy éppen mely értelemben használják is azokat. A *Von und für Ungarn* című folyóirat a magyar alkotmány újrafogalmazását kívánja egyik írásában, indokolván ezt a királyi hatalom kiterjesztésének és a nép felsegítésének szükségességével. A támadásra Fejér György válaszol a Tudományos Gyűjteményben, s ennek során a népről filozofálva azt jegyzi meg, hogy a német nyelvű folyóirat szerzője „a nép neve által ... nyilván a lakosoknak legtetemesebb számát, s így a

¹⁷ Uo. 48.

¹⁸ Uo. 49.

¹⁹ Uo. 62.

parasztoakat érti...²⁰ Ez pedig rögtön Fejér döntő argumentummá válik az alkotmányrevízió kívánalmával szemben, hiszen a rendi alkotmány a jobbagyot, parasztot be sem emeli a nemzet kebelébe. Ám nem teszi meg ezt az egyre növekvő számú plebejus értelmiséggel sem, s a gyakorlatban e réteghez hasonló nemzetalkotói státussal bír az elszegényedett, földműveléssel, kézművességgel foglalkozó kismemesség is. A rövidség kedvéért közhelyszerű megállapítással azt kell mondanunk, hogy az alkotmány sáncain belüli, a nemzetet magával megegyezőnek tartó nemesség kiváltságait természetsszerűen, s hazafias okokból is védi. Hiszen e kiváltságok meglétét a magyar nemzeti függetlenség látszatának fenntartásához tartja alapnak. A függetlenséget a Habsburgokkal szemben kell hirdetnie, így a nemzet kereteinek kitágítása ennek következtében (az *idegennel* szembeni nagyobb egység létrehozása okán) praktikus érdeke is lesz. A fentebb vázoltak lehetnek együttes okai annak, hogy a folyóiratban is megjelenő azon kísérletek, amelyek a rendi nemzetfogalom kereteit tágítani célozzák, nem részesülnek durva elutasításban.

Az első ilyen próbálkozás Thaisz Andrásé²¹. Konceptiójában a társadalmi hierarchiát alkotó fő elemeket megtartja, kapcsolatrendszerüket azonban a tanult értelmiség által is elfogadható szempontok szerint rendezi át. A nemzetet két nagy koncentrikus körben elhelyezkedő részre bontja, s mindkét fő körön belül újabb, halványabb-erősebb kontúrokkal elváló körök jelentik a nemzeten belül betöltött funkciók alapján kialakított új hierarchiát. A szűkebb körbe, a szoros értelemben vett nemzetbe az uralkodás, igazgatás és papság személyiségei tartoznak, valamint mindazon hazafiak, akik tudományukkal és tanácsaikkal a nemzet javára munkálkodnak. Ők jelentik az *önön gondolkodók* (*Selbstdenker*) és az *önön fenállók* (*Selbständiger*) közös kategóriáját. A szélesebb körbe tartozókról ítélete sommás: „a nemzetnek többi része csak nép, csak nyers szer, mely a millyen bényomást kap, olyan képet tart meg.”²² Új hierarchiájának legmeglepőbb eleme nem az, hogy az így jellemzett népet négy fő rendre osztja, hanem hogy e négy rend egyikét a *nagyok*, az igazgatásban részt nem vevő mágna-sok alkotják. A nemzet javára végzett hasznos tevékenységet mint hierarchiát meghatározó principiumot már a hagyományos tagozódás sablonja váltja fel. Így a mágna-sokat a közönséges nemesek követik, majd a városbeliek „(mesterségek űzői, cives, artifices, opifices, mercatores, Bürger, Künstler, Handwerker, Handelsleute),” s végül a köznép, a városi közemberek, illetve földművelők, parasztok zárják a sort. A nemzetfogalom kiszé-

²⁰ TGY 1817. 6. 132.

²¹ THAISZ ANDRÁS: Közönséges észrevételek a nemzeti characternek megítélésére különösen pedig a magyar nemzetről hozott némelly ítéletekre. TGY 1819. 9. 32 – 56.

²² Uo. 40.

lesítésére tett kísérlet végül is azt az utat mutatja, amelyen a polgári átalakulás hívei majd komolyabb s nemcsak teoretikus eredményeket érnek el. Thaisz népfogalma visszhangtalan marad a folyóiratban, s nem találkozunk ez értelmezés felhasználásának igényével más értekezők részéről sem.

Az északmagyarországi, neohumanista iskolázottságú Thaisz közrebo csátja a nemzet mibenlétének általa vélt fő kritériumait is. Célja nem elméletalkotás, hanem a *közhasznúság* általa meghirdetett programja jegyében: hasznos oktatás. Ennek kapcsán sorolja a *nemzetiség* feltételeit: a nyelv, mely külső bélyege a léleknek s magyarázója, a nemzeti irodalom, mert ennek milyensége minősíti a nemzetet; a nemzeti szokások, az alkotmány, törvények s a nemzeti történelem. Mindezek vizsgálata elengedhetetlen a „nemzet gyök bélyege” megismeréséhez. Az élet principiuma (Schedius), az üdő lelke (Gömbös) mellett újabb absztrakcióval találkozunk tehát. A nemzeti gyökbélyeg (Thaisz magyarázata szerint: Grundcharakter, Character radicalis) az előbbiekhöz olymódon köthető, ha ezek világosabban manifestálódó, de még mindig elvont rokonfogalmaként tekintjük.

Anélkül, hogy utalna rá, Schedius nemzetfogalmához nyúl vissza egy névtelen értekező 1822-ben közölt tanulmányában²³. A nemzeti lelket ő is a nemzet létrejöttétől fogva létezőnek állítja. Az értekezés tendenciájából, gondolatmenetéből vélhetően konzervatív beállítottságú szerző szerint a nemzeti lélek az alkotmányban megtestesülve van jelen a mindennapokban. Így természetesen békében működik és semmi köze sincs a revolúció lelkéhez. Kimondatlanul is annak hangsúlyozása ez, hogy a hazai nemzeti törekvések még a nemzet fogalmának meghatározásakor sem közösködnek a francia forradalom eszméivel. Az itt kimondatlan nem is olyan sokára pontosan is megfogalmazódik. Néhány hónappal e tanulmány megjelenését követően a szegedi Vedres István értekezését hozza a folyóirat a magyar nemzeti lélekről²⁴. Elemzését másutt már elvégeztük,²⁵ célszerűnek látjuk azonban ezt itt is röviden megismételni.

A mondanivaló politikuma Vedresnél is csak közvetetten nyilatkozik meg (hiszen a folyóirat *rendszabásai* politikai írások közlését nem is tették lehetővé). Az első szándékú politizálást megkerülve az értekezők általában azt a megoldást választották, hogy az ingoványosabbnak tűnő területeken tanulmányaikat filozofikus-moralizáló jelleggel készítették, a századvég nem is olyan régi, kedvelt műfajának mintegy továbbéléseként. Vedres is főleg kora hazai erkölcsi állapotáról kívánja gondolatait elmondani, ehhez választja kiindulópontjául a már ismerős organikus elméletet. Lélek nem

23 Némethy hazafiúi emlékeztető szavak a magyarok nemzeti lelke és character-e felől. TGY 1822. 6. 30 – 56.

24 VEDRES ISTVÁN: A magyar nemzeti lélekről egy két szó. TGY 1822. 11. 55 – 75.

25 MADER BÉLA: A Tudományos Gyűjtemény Csongrád vármegyei olvasói. MKSzle 1984. 211.

létezik test nélkül, nemzeti lélek sem nemzeti test nélkül, s a nemzeti test állapotától függ a nemzeti lélek állapota. A nemzeti test (tehát maga a nemzet) „az egy törsoökből, fajból vagy evvel atyafiságba eredit más nemzetből való, egy fejedelem által, s egy országos alkotmány szerént kormányoztatott népség, öszveségesen véve ...” Nemzetfogalmában az eddigiekben megismertekhez képest semmi újat nem találunk. A többlet, amit mégis ad, az a nemzeti lélekről szól. Ez „a minden eggyes embereknek, kik a nemzetet teszik, lelkeik öszve vett gondolkodása módjából származik.”²⁶ Elsőnek értelmezi tehát a nemzeti lelket ösznemzeti tudatformaként, az eddig megfoghatatlan vagy éppen tárgyiasított (pl. alkotmány) absztrakciók társadalmi tudatjellege itt fogalmazódik meg a legvilágosabban.

Említettük már, hogy a folyóirat számos tanulmánya – olykor tematikájából nem is következően – rejt magában a nemzet mibenlétére, alkotóelemeire vonatkozó megállapításokat. Kánya Pál a magyar nyelv művelésének módjairól értekezvén jelenti ki: „a nemzethez pedig nem tsak a népnek vezetőjit s attyáit – nemeseket – hanem a pórnépet is számlálom..., azt a népet értem, a mellynek boldogítására eddig kevés történt a mi hazánkban....”²⁷ Hasonló a nemzethez tartozók körének értelmezése Takáts Éva dolgozatában is. Ő nő létére a folyóiratban a földművelő nép állapotáról beszélget, s azt közli, hogy a köznép nevelésére azért nem volt még hazánkban kellő figyelem, mert „... kedves nemzetünknek ezen a földön lett megtelepedésétől fogva tsak nem szüntelen kellett a körülötte lévő nemzetek erőszakoskodásával, vagy politicájával küszködni...”²⁸, tehát a nemzetnek ideje minden fontos feladatra még nem volt. Nem véletlen, hogy a *köznép* oktatásának szükségességével foglalkozó írások vetik fel a legélesebben a szélesebb körű nemzetértelmezés szükségességét. „Hát a nemzetnek legnagyobb része, a társaságnak legszamosabb tagjai, a falusi köznép, mi czélra, végre és haszonra van az országban? lehet a nemzet boldog ezeknek ínsége mellett?”²⁹ – teszi fel az alapkérdést a magát G-vel jelölő értekező. Törvényszerűen, mert az, oktatás, nevelés idegen példáit is megismerő, előrelátó gondolkodónak a nemzeti felemelkedés ezen útjára kell szavaznia.

Jankovich Miklós a magyar történelem korai századaiba visszavezető tanulmányában³⁰ a nemzet politikai ismérveit tartja elsődlegeseknek. Bár nem tagadja az anyanyelv és nemzeti viselet jelentőségét, elsődleges számára mégis a nemzeti jellem, s főként pedig a *tulajdoni ingatlan vagyon*, vagyis az

26 VEDRES i. m. 56.

27 K. P. [Kánya Pál]: A magyar nyelv műveltetése módjáról. TGY 1824. 3. 95.

28 TAKÁTS ÉVA: Barátságos beszélgetés a földművelő nép állapotjáról. TGY 1824. 6. 81.

29 TGY 1832. 2. 92.

30 J. [Jankovich Miklós]: Kunoknak törvényes állapottyok ... 1444 Esztend. TGY 1832. 12. 3–12:

ország területének bírása. Az országban élő kisebbségek nemzet-jellegének tagadása egyértelműen következik szentenciájából: „a tartománnyal szü-
kölködők immár csak népeknek, nem pedig nemzeteknek ... neveztetnek.”

Részletesen kidolgozott koncepció jelenik meg Vajda Péter monumen-
tális nemzet-tanulmányában³¹. Értekezése több szempontból tartalmaz ér-
dekes elemeket. A folyóiratban eddig leközölt nemzetfogalom értelme-
zések, vagy legalábbis kísérleteik megegyeznek abban, hogy közvetlen ideo-
lógiai szükségletet akarván kielégíteni, az általános meghatározásában is a
különöst adják. A nemzetfogalmak mindegyike végtére aztán kivétel nélkül
a magyar nemzet mibenlétének olyan meghatározásává lesz, amely az alkotó
műveltségi felkészültségének és politikai beállítódottságának függvénye.
Vajda szintén ideologikus okból, a plebejus értelmiség oldaláról fogalmazza
meg elméletét, de ő az általános nemzetfogalomtól az egyedi sajátosságokat
is figyelve tudatosan jut el a magyar nemzet mibenlétének értelmezéséhez.

A nemzeti lét problematikájának feszegetése, történetjék az kifejezetten
ideologikus célból vagy nézőpontból, mindenképpen előrevivő jellegű. A
nemzet mint létezési keret ugyanis csak más, hasonló (vagy éppen
különböző) alakulatokkal való összevetésben válik konkrét tartalom-
má. Vajda tudatosan szól a nemzetek különbözőségéről. Nem csak úgy, hogy
szükségesnek látja néhány magyar nemzeti sajátosság kiemelését (ér-
telmezését, kritikáját). Úgy is, hogy a nemzetek életét két összetevőre, belső
és külső életre ágaztatva az utóbbit fő eszközzé teszi meg a más nem-
zetekkel való szükségszerű érintkezésben. A két összetevő, a belső és külső
élet épségének, felvirágoztatásának előmozdítása jelenti a nemzet tagjainak
nemzetiségét.

A nemzet belső élete szempontjából azt egy „magányos, ép, élő testnek
kell tekintenünk ...” – mondja. A hasonlatot teljesen ki is bontja, mikép-
pen a test egy fej, egy nyelv, ugyanazon vér, a munkában minden tag részesül
stb., azonképpen van ez a nemzetnél is.³² A már Schedius írásában meg-
jelenő, klasszikus organikus elméletnek Vajdánál annak nem egyszerű átvé-
teléről van szó. Az élő test és nemzet párhuzama alapján Vajda a lényegre,
az alkotó szervek (részek) egyenlő fontosságára és az egészet alkotó tör-
vényszerűségeire apellál. A szervek egyenlően fontos szerepe a működésben
a nemzet tagjainak egyenlőségét jelenti. Ez új értékrendszer. Új és előre-
mutató akkor is, ha a feudális keret megváltoztatására egyelőre még nem
utal. Írásában a nemzet tagjaiként tartja számon az idegen nemzetiségűeket
is, a nemzethez tartozásnak nem a szóban hangoztatott magyarság a felté-

31 Vajda Péter: Nemzetiség. TGY 1832. 6. 53 – 104.

32 Uo. 59.

tele, hanem egyedül a nemzet érdekében véghezvitt tett. Vajda megállapításai többségét az értekezés megírásának idején a hazai gondolkodásban egyre divatosabbá váló természetjogi tételekből vezeti le.

A nemzet külső élete újabb két összetevő egységeként jelentkezik, Vajda megkülönböztet tevő és szenvedő külső életet. Bonyolult magyarázatai azt kívánják elfogadtatni, hogy a tevő élet (amikor a nemzet saját kultúrájával, tudományosságával más nemzetre hat) aránya minél nagyobb a szenvedő élethez képest (amikor is más nemzet hatásai érvényesülnek), annál tökéletesebb a nemzet maga is.

A nemzetfogalmat vizsgáló vagy az erre is kitérő értekezések a folyóirat negyedszázados léte idején szinte minden időben felbukkannak. A Tudományos Gyűjtemény életét jelentő, 1817 és 1841 közötti időszak a reformkor gondolati fejlődésének véleményünk szerint lassúbb, inkább evolúciós jellegű szakasza. Ezt látszik alátámasztani az is, hogy a vélemények *fordalmisága a nemzetfogalmat illetően nem mutat szükségszerű időrendi fejlődést*. Az egymást váltó szerkesztők koncepcióival bizonyos összefüggések természetesen felfedezhetők. Schedius elképzelése a nemesi eredetiség (korántsem egyértelműen retrográd) programjának támogatását biztosan nem célozta, ám a szerkesztő Fejér különösebb nehézség nélkül használhatta ki azt, hogy a nemzetalkotó tényezők változatlansága felfogható az idegen, a külföldi kizárásának ideológiai alapjaként is. A Thaisz szerkesztősége idején közölt írások, élükön a szerkesztő nagy tanulmányával a közhasznú oktatás thaiszi igényének is megfeleltek. Vajda plebejus nézőpontú értekezése Vörösmarty utolsó szerkesztői évében kerül közlésre.

A kérdéskör állandó és változatlan aktualitását mi sem mutatja jobban, mint hogy a már megszűnő folyóirat legutolsó kötetének utolsó recenziójában is a nemzettel kapcsolatos megállapítás gondolkoztatja el az olvasót. Kissé talán a folyóirat értekezéseinek hatását illetően is, mert a Z. jelű recenszens emígyen fogalmaz: „A nemes emberek és mágnások azt hiszik, ők teszik a nemzetet... Polgári alkotmányokhoz, melly nekik olly szerfelett nagy jogokat biztosít, makacsúl ragaszkodnak, minden idegen vagy újítás ellen, melly szerfeletti előjogaikat ha mind helyesen, és okosan is csonkítná konokul ellenszegűlnek....”³³

---

33 TGY 1841. 12. 116.

Középiskolából az egyetemre (Megváltozott szokások az egyetemi hallgatók életmódjában) SZENTIRMAI LÁSZLÓ

Közel két évtizede kutatjuk a József Attila Tudományegyetem hallgatói életmódjának néhány fontos kérdését, így elsősorban az életmódot befolyásoló tevékenységstruktúra összetételét, alakulását. Részletesen vizsgáltuk a szervezett oktatáson kívüli, a széleskörű általános műveltséggel bíró értelmiséggé válás előfeltételeit biztosító tevékenységeiket, a szabadidő felhasználását és fokozott figyelmet szenteltünk néhány művelődési tevékenységnek.^{1,2} Kutatásunk során egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy teljesebb képet abban az esetben kapunk, ha felderítjük a diák- és hallgatói életmód hasonlóságait és különbözőségeit is. Ennek érdekében egyrészt egybevetjük azokat az ismereteket, amelyek a magyar középiskolások^{3, 4, 5} és a hallgatók életmódjáról rendelkezésünkre állnak, másrészt megkérdezzük egyetemistáinkat is, véleményük szerint *hogyan, milyen mértékben változtak meg körülményeik, szokásaik a középiskolás évekhez, elsősorban az utolsó évhez képest.*

A felsőfokú oktatási intézménybe kerülő hallgató rövidesen a régi életvitel és az új elemek ellentmondásos együttesével találja magát szemben. A „golya” magával hozza a diákifjúságnak, mint társadalmi csoportnak sajátos szubkultúráját, a diákéletmód továbbélő elemeit és a szülők életmódja által meghatározott körülményeket. A hallgatók döntő többségének ezt kell adoptálnia az egyetem és az egyetemi város követelményeihez és lehetőségeihez, a művelődési feltételekhez, a hallgatói státushoz.

A diáknak a felsőoktatási intézmény falai között, a döntő többség esetében távol a szülői háztól megváltoznak életkörülményei. Más feltételek között folyik a tanrend által előírt ismereti anyag közlése. Az elsajátítás, feldolgozás ismét megváltozott feltételek között történik. Nincs mindennapos számonkérés, nagyobb időegység oktatási anyagából kell készülni. *A hallgató tulajdonképpen autonóm módon maga határozza meg a tanrendben előírt foglalkozásokon kívüli munkaidejét.* Az előírt foglalkozások mellőzése is

¹ SZENTIRMAI LÁSZLÓ: Egyetemi hallgatók Szegeden. A munkaidő és a szabadidő tevékenységstruktúrája. Bp., 1976. 306.

² SZENTIRMAI LÁSZLÓ: Az olvasó egyetemi hallgató. Bp., 1981. 147.

³ GAZSÓ FERENC—PATAKI FERENC—VÁRHEGYI GYÖRGY: Diákéletmód Budapestén. Bp., 1971. 302.

⁴ SÁNTHA PÁL: A tanulóiifjúság művelődési szokásainak megalapozása. In: Változások tükrében. (Szerk. GÁL RÓBERT és KOZMA TAMÁS. Bp.), 1981. 131—148.

⁵ Időmérleg (a 15—19 éves népesség napi időfelhasználása 1976/77. évben). Bp., 1980. 138—141.

kevésbé kellemetlen körülményekkel jár, mint a középiskolában. Mindez magával hozza, hogy *megváltozik az egyetemre kerülő diák időfelhasználása is*. Másként alakul napi tevékenységeinek összetétele, az egyes tevékenység-csoportokra, fajtákra fordított időmennyiség.

1. A tevékenységszerkezet elemei változásának megítélése a hallgatók által

A középiskolából a felsőoktatási intézménybe került fiatal életmódja tevékenységstruktúrájában beállott időbeli és szerkezeti változásokat nyomon követhetjük az időmérleg-felvételek összehasonlításával. A nap 24, vagy a hét 168 órája hierarchizált tevékenységrendszerének vizsgálata objektív közléseken alapul. Az időmérleg sok kérdésről tájékoztatást nyújt, azonban nem ad felvilágosítást az időértékek által kifejezett cselekvések tartalmáról, minőségéről. A megváltozott időalapok részletekbe menő elemzése sem ad a feltárt plasztikus kép mellett választ arra vonatkozóan, hogyan értékelik maguk a hallgatók a bekövetkezett változásokat.

Az időmérleg-felvételt kiegészítő kérdőíves vizsgálatunk ($N = 437 =$ hallgatói sokaság 20 %-a) választ keresett arra vonatkozóan, hogyan ítélik meg a hallgatók a munkaidő-, szabadidő-, alvás időmennyiségében, a tanrendben nem előírt tanulmányi munka szervezetségében beállott változásokat, hogyan látják művelődési, szórakozási szokásaik átalakulását.⁶ A kérdések megközelítése lehetővé teszi, hogy ne általában a hallgatóról beszéljünk, hanem egy-egy jelenség és a kemény változók összefüggésének, valamint a korreláció különböző mértékű szorosságának alapján több dimenzió szerint rajzoljunk plasztikusabb képet az egyetemistákról.

A hallgatók közel kétharmada ítéli úgy meg, hogy a középiskola utolsó évének megterheléséhez képest több időt fordít *tanulmányi munkára a tanév szorgalmi és vizsga időszakában együttesen*. Minden 6–7. hallgató szerint nincs lényeges változás a középiskola utolsó évének tanulmányi munkájához képest. Kevesebb megterhelésről pedig csak minden 25. megkérdezett nyilatkozott. A kérdést az elsőéves hallgatóknak nem tettük fel, hisz ők még nem rendelkeztek megfelelő ismeretekkel az első félév 4. hónapjában a tanév egészéről.

A tanévre vonatkozó tanulmányi munkaidőben bekövetkezett változás erős összefüggést mutat az évfolyam ($p < 0.001$), közepes korrelációt a kar, a tanulmányi eredmény ($p < 0.01$) és közepesen gyengébb a szignifikancia

⁶ Az életmódot befolyásoló tevékenységszerkezet három összetevőjében beállott változások értékeléséhez a hallgatók 4 válaszlehetőség közül választhattak: 1. több időt fordít, 2. nincs lényeges változás, 3. kevesebb időt használ fel, 4. nem tudja eldönteni.

az apa foglalkozása és az anya iskolai végzettsége ($p < 0.05$) szerinti megoszlás alapján. Az értékelhető összefüggések egyedül az évfolyam szerinti megoszlással mutatnak közepes szoros korrelációt ($V = 0.48$!).⁷

Mindez azt jelenti, hogy az egész évi tanulmányi munkára fordított idő megnövekedését leginkább az évfolyamok szerint tudjuk nyomon követni. Az elsőéves hallgatók döntő többsége természetesen nem foglalt állást, a felsőbb évesek viszont mintegy háromnegyede állítja azt, hogy a felsőfokú képzés több időt követel tőle, mint a középiskola utolsó osztálya. A megnövekedett idő legfőképpen karonként differenciálódik. Legnagyobb arányban a természettudományi kari hallgatók (71 %) tapasztalják a munkaidő többletet, legkisebb mértékben (50 %) a jogászhallgatók.

Míg az egész tanév tanulmányi megterhelésének növekedésére vonatkozó vélemények sok bizonytalan elemet tartalmaznak, hisz a hallgatónak az előző tanév közel 10 hónapos munkáját kell átgondolnia, a kikérdezést megelőző hét összehasonlítása már közelebb áll az egyetemista mindennapi életéhez.

Egy hét tanulmányi munkájára – órarendi elfoglaltságokra és otthoni tanulásra – fordított időmennyiség változása a tanult szak alapján lényegesen különbözik ($p < 0.001$, $V = 0.23$). A természettudományi kari hallgatók közel kétszer nagyobb aránya (74 %) fordít több időt tanulmányi munkájára, mint a jogászok (38 %). Ez utóbbi kar hallgatóinak közel azonos százaléka (29 – 31) azt tapasztalja, hogy nincs változás, illetve csökkent heti terhelése a középiskola utolsó évéhez képest. Az évfolyam szerinti megoszlásból ($p < 0.01$, $V = 0.16$) a felsőfokú képzés nem egyenletes megterhelésre következtethetünk. 10 elsőéves hallgató közül 8 a munkaidő növekedéséről tanúskodik. Ez az arány a harmadik évfolyamon 51 %-ra csökkent, majd ismét emelkedő tendenciát mutat.

A tanulmányi eredmény ($p < 0.01$, $V = 0.15$) szerinti megoszlás arra enged következtetni, hogy a jeles és jórendű hallgatók nagyobb arányban dolgoznak többlet munkaidőben, vagy a középiskola utolsó évének megterhelésével azonos időfelhasználással. A gyengébben tanuló hallgatók kisebb mértékben növelik időfelhasználásukat a tanulmányi munkára, sőt egyharmaduk csökkentette az időráfordítást.

⁷ A figyelembe vett kemény változók: 1. nem, 2. évfolyam, 3. kar, 4. szülő lakhelye, 5. tanulmányi eredmény, 6. jelenlegi lakóhely, 7. középiskoláit szülei lakhelyén végezte-e, 8. apa iskolai végzettsége, 9. apa foglalkozása, 10. anya iskolai végzettsége, 11. anya foglalkozása. Az egyes kérdések tárgyalásakor a kemény változók között válogatva csak azokra térünk ki, amelyek a χ^2 -próba alapján valamilyen értékelhető szinten összefüggést mutatnak a tárgyalt jelenséggel. A szignifikáns összefüggések (korreláció) szorosságának meghatározására a Cramer's V-próbát alkalmaztuk. Ha a V-érték 0.20 alatt van, a korreláció gyengén, 0.20 felett viszont közepesen szoros.

A szülők lakóhelyének az ország településszerkezeti megoszlásában elfoglalt helye ($p < 0.01$, $V = 0.14$), az *egyfajta indítatás* – hol, milyen nagyságrendű településen járt a diák középiskolába, milyenek voltak az iskolai követelményei és a tanulást segítő, az iránt közömbös vagy gátló családi mikroklima – jelentős mértékben rányomja bélyegét a munkaidő átalakulására. A kiemelt felsőfokú központból egyetemre került hallgatók 44, a megyeszékhelyről vagy hasonló nagyságrendű városból jövő fiatalok 60, az ennél kisebb településről az egyetemi városba kerültek 67 %-a növelte meg heti, tanulmányokkal összefüggő munkaidejét. A kevesebb és a középiskola utolsó évéhez hasonló időráfordítás válaszainak egymáshoz való aránya hasonló képet mutat. Nagyon lényegesnek tartjuk, hogy a szülők lakóhelye szerinti megoszlás ilyen differenciáltan jelentkezik akkor, amikor a szülők iskolai végzettsége és foglalkozása alapján nincs szignifikáns összefüggés.

A tanrendben előírt elfoglaltságokra – előadások, szemináriumok látogatására – egy héten 10 megkérdezett közül 4 hallgató fordít több időt, 3 fő kevesebbet, s ugyancsak 3 fő szerint nincs változás a tanrendi elfoglaltságok óraszámában. A kar szerinti megoszlással való szignifikáns, közepes szoroságú összefüggés ($p < 0.001$, $V = 0.21$) az előírt foglalkozásokon való részvételi kötelezettség tanult szakok szerinti specifikusságát tükrözi. A jogász-hallgatóknak mindössze 20, a bölcsészeknek 39, és a természettudományi kari hallgatóknak 49 %-a fordít több időt óralátogatásra, mint korábban. A nemek szerinti megoszlás ($p < 0.05$, $V = 0.15$) a lányok inkább megnövekedett órarendi elfoglaltságát mutatja a fiúk magatartásával szemben (44 : 33 %). A lányok kisebb aránya (27 %) csökkentette óralátogatásra felhasznált idejét, mint a fiúk (37 %).

Véleményünk szerint a hallgatók válaszai e kérdés vonatkozásában inkább a tanrendben előírt – számukra fennálló – kötelezettséget, mint sem annak teljes mértékű teljesítését jelentik. A tanrendek tanulmányozása valóban megnövekedett óraszámról tanúskodik, azonban a hallgatói életmód bizonyos fokú ismeretében azzal is tisztában vagyunk, hogy nagyon kevés azoknak a hallgatóknak a száma, akik minden elfoglaltságon megjelennek. Arról természetesen nem beszélhetünk, hogy a hallgatóság nem tesz maradéktalanul eleget a felsőoktatási intézmény formális követelményeinek, hanem arról, hogy minden nap, minden héten a hallgatók bizonyos aránya – különböző okok miatt – nem jelenik meg az órákon.

A munkaidőn belül a hallgató időbeosztásától is függő tanulmányi munkára: otthoni tanulásra, jegyzetelésre, kötelezők olvasására és egyéb, ilyen jellegű tevékenységekre fordított időfelhasználás megváltozása az évfolyam ($p < 0.001$, $V = 0.20$) és kar ($p < 0.001$, $V = 0.20$) szerinti megoszlástól függ elsősorban. Ezen adataink is azt bizonyítják, hogy a munkaidőn belül a kötetlenebb tanulmányi munka időfelhasználása nagyobb mértékben változik meg, mint az előírt elfoglaltságokra fordított idő. A tanulmányi munka

gyűjtőnévvel jelölt tevékenységek elsősorban a bölcsészhallgatóktól (70 %) követelik meg a középiskola utolsó évéhez képest többlet munkaidőt, de nem sokkal maradnak el tőlük a természettudományi kari hallgatók sem (63 %). Mindkét kar hallgatói követelményrendszerében olyan elfoglaltságok szerepelnek – átlag heti 10 órát igénylő kötelezők olvasása, illetve laborjegyzőkönyv készítése, gyakorlatra való készülés – melyek a többlet munkaidőt magyarázzák. A jogászhallgatóknak alig valamivel több, mint egyharmada állítja azt, hogy a szorgalmi időszakban többlet tanul, mint a középiskola 4. osztályában.

10 elsőéves hallgató közül több mint 8 főnek növekedett meg a tanulásra és egyéb tevékenységre fordított ideje. A többi évfolyamon már csak mintegy 50 % tanúsítja ezt a változást. Azt nem tudjuk eldönteni, hogy valóban milyen mértékben szükséges több időt fordítani folyamatos tanulásra, azonban adataink arra utalnak, hogy az elsőévesek között tapasztalható megnövelt munkaidő fokozatosan csökken. Az elsőévesek 6, a másodévesek 15 %-a fordít kevesebb időt tanulásra, de a harmadik évtől kezdve ez az arány mintegy 30 %-ra növekszik. Nem tudunk állást foglalni abban a kérdésben, hogy a felsőfokú képzés anyagának bevézéséhez szükséges tanulás technikájának elsajátítása, vagy a hallgató önmagával szemben állított követelményének feladása játszik szerepet a felhasznált idő csökkenésében. Tény az, hogy az első évben és a második év első félévében tapasztalható lendület valamilyen ok(ok)ból alábbhagy.

Az anya foglalkozása ($p < 0.05$, $V = 0.13$) szerinti megoszlás arra utal, hogy a szellemi foglalkozású anyák gyermekei változtatták meg legkisebb arányban a tanulmányi munkára fordított időt. Ők a biztos egyetemi felvétel reményében olyan óraszámban tanultak már a 4. osztályban is, hogy ezt a felsőoktatás követelményei között, más foglalkozású anyák gyermekeihez képest a legkisebb mértékben kellett megnövelni. Más forrásból ismerjük, hogy az alkalmazotti kategóriában dolgozó szülők gyermekei törekszenek legnagyobb arányban a felsőoktatási intézményekbe. Ezek a szülők mintegy saját helyzetük rekompenzációjaként olyan késztetéssel nevelik gyermekeiket már középiskolás fokon, hogy azok minden körülmények között helyt tudjanak állni az egyetemen. A sikeres felvételi után továbbél bennük a nagy óraszámú való tanulás készsége.

A hallgatók szubjektív ítélete alapján a *szabadidő* mennyiségének változásáról nem alakulhat ki egységes képünk. Közel ugyanaz az arány vallja, hogy hallgatóként több időt fordít szabadidő tevékenységekre (41 %), mint amekkora arány csökkenésről számol be (39 %). Minden 5. megkérdezett szerint nem változott a szabadidő mennyisége. Ezen adatok alapján kialakult kép tisztázásához közelebb jutunk a kar ($p < 0.001$, $V = 0.42$!) és az évfolyam ($p < 0.001$, $V = 0.17$) szerinti megoszlás segítségével. A tanult szak alapján a következő adatsort kapjuk:

Szabadidő tevékenységre fordított idő (százalékban)

	jogász	bölcész	TTkari hallgató
többet	60	42	29
kevesebbet	21	38	48

A szabadidő aktivitásokra felhasznált idővel kapcsolatos válaszok a hallgatók következetességét tükrözik. T.i. a tanult szak szerint a szabadidő növekedése vagy csökkenése összhangban áll a tanulmányokkal kapcsolatos heti munkaidő, az egyetemi elfoglaltságok és az otthoni tanulmányi munka időfelhasználásának változásával. A szabadidő csökkenését elsősorban az elsőéves hallgatók tapasztalják (60 %), de minden 4–5. ötödéves megkérdezett is úgy gondolja, hogy kevesebb szabadideje van, mint volt 5 évvel korábban. Ez utóbbit azért tartjuk sajátosnak, mert az utolsó évfolyam hallgatói heti 40 óránál többet fordítanak szabadidő tevékenységekre. A szabadidőmennyiség csökkenésének „tudata” azért élhet a felsőbb évfolyamok hallgatóiban, mert részint, valószínű, hogy mi az időmérleg-felvétellel az elfoglaltságok szélesebb körét vontuk be ezen tevékenység főcsoportba, mint amelyekre a hallgatók gondoltak, részint, feltételezésünk szerint a hallgatók egy része többéves hallgatói státus után sem tudja megszokni, hogy a középiskolában csak a nap egyik szakában volt előírt elfoglaltsága, a nap másik része – ha éppen nem akart tanulni – a tanulmányi kötelezettségektől szabad volt.

Tulajdonképpen meglepő, hogy 10 hallgató közül 4 fő úgy gondolja, általában a *tanulmányi munkára fordított ideje* egyetemi évei alatt *kevésbé szervezett*, mint korábban. Az évfolyam szerinti megoszlás ($p < 0.001$, $V = 0.20$) további meglepetésekkel szolgál. Az elsőévesek közül csak minden 6. hallgató, de a harmadévesek 55, sőt az ötödévesek 59 %-a tartja munkaidejét szervezetlenebbnek. 10 elsőéves közül 4 fő még olyan szervezettnek tekinti, mint a középiskolás évei alatt volt, de az utolsó évfolyamon ez az arány 17 %-ra csökken.

A hallgatókat különösen az zavarja, hogy az egyetemen az előírt foglalkozások nincsenek egymás után, sok a „lyukas” óra. A hallgatók jóval több mint a fele (58 %) gondolkodik így, és ez az arány az évfolyamok ($p < 0.001$, $V = 0.16$) emelkedésével sem csökken jelentős mértékben. Lányok nagyobb arányát zavarja, hogy kötelezettségeinek nem egy időblokkban tudnak eleget tenni, mint a fiúkat (60 : 53 %). (Nem: $p < 0.05$, $V = 0.15$). A tanulmányi eredmény ($p < 0.05$, $V = 0.14$) szintjének csökkenésével növekszik azok hányada, akik a felsőfokú képzésnek ezt a sajátosságát zavarónak tartják.

Ezzel szemben a hallgatók megközelítően kétharmada kedvezőnek tartja, hogy az *egyetemen általában ők oszthatják be*, mikor tanuljanak, mikor olvassanak, mert így *jobb az időbeosztásuk*. Minden 4–5. hallgató számára közömbös az időbeosztás, mert ugyis akkor tanulnak, amikor kedvük tartja. Elég nagy arányt, minden 11. hallgatót zavar, hogy neki kell időbeosztását megcsinálnia. 6 % – főleg elsőévesek – kellő tapasztalatok hiányában még nem tudnak állást foglalni. A nem szerinti megoszlás ($p < 0.05$, $V = 0.15$) azt mutatja, hogy a fiúk jobban tudnak alkalmazkodni az egyetem követelményei által meghatározott időrendhez, mint a leányhallgatók. Ugyancsak ez a megállapítás érvényes a jobb tanulmányi eredményt ($p < 0.05$, $V = 0.12$) felmutató hallgatókra.

Nagy valószínűséggel állíthatjuk, hogy a hallgatók közel kétharmada tulajdonképpen a hallgatói státussal járó „szabadságot” értékeli kedvezőnek, amely elvben a 24 órás időalap előírt kötelezettségeitől mentes időblokkjainak tetszés szerinti felhasználását is jelenti. Az már más kérdés, hogy az egyetemista a felsőoktatási órarend sajátosságából adódó, az előírt kötelezettségektől mentes időmennyiség munka- vagy szabadidő tevékenységekre való váltakozó felhasználását nehezen szokja meg. Azaz a hallgató sokáig tanulja, hogy naponta többször kell döntenie, ha végetért az előadás, szeminárium, vagy gyakorlat, és 1–2, esetleg több óra múlva kezdődik következő elfoglaltsága, mihez kezdjen addig? A középiskolával szemben a felsőoktatási intézmény hallgatói napi vagy inkább heti időalapjában több az „üres járat”. Mint korábban már láttuk, a hallgatók jelentős hányadát zavarja ez a körülmény. Eddigi kutatásaink azt mutatták, hogy 2–3 félév múlik el, amíg a hallgató akklimatizálódik a felsőfokú képzés által támasztott feltételekhez és körülményekhez. Jelen felvételünk eredményei viszont arra utalnak, hogy a felsőoktatási intézmény körülményei által megszabott életmód feltételek nem mindegyike válik a hallgató mindennapi életvitelének magától értetődő részévé.

Időmérleg adataink is tájékoztatást adnak az *alvásra* fordított időmennyiség csökkenéséről. A hallgatók több mint kétharmada szerint (68 %) kevesebbet alszanak, mint diák éveik alatt. Mindössze minden 10. megkérdezett állítja azt, hogy nagyobb időmennyiséget szentel az éjszakai regenerálódásra. Minden 5. hallgató szerint nincs változás. A nemek szerinti megoszlás ($p < 0.001$, $V = 0.21$) az alvásra fordított időmennyiség csökkenését a lányok nagyobb aránya esetében mutatja (74 %), mint a fiúk között (55 %). Az évfolyam ($p < 0.01$, $V = 0.14$), a szülők lakóhelye ($p < 0.05$, $V = 0.13$), az apa ($p < 0.01$, $V = 0.15$) és az anya iskolai végzettsége ($p < 0.001$, $V = 0.17$) szerinti megoszlások összefüggései alapján adatainkból arra a következtetésre jutottunk, hogy az egyetemre kerülő „gólya”, a kisebb településről és alacsonyabb kulturális háttérű családból származó hallgató bizonytalanabb a felsőoktatási intézmény körülményei

között. Valószínűleg egyfajta hátrányos indíttatás játszik abban közre, hogy nehezebben bírkóznak meg a tanulmányi követelményekkel, s ezért csökkentik alvási idejüket. Az sem hagyható azonban figyelmen kívül, hogy az egyetemi város művelődési, szórakozási kínálatának megismerése, az azokkal való élés is befolyásolja az éjszakai pihenés időmennyiségét.

Az időmérleg-felvételek összehasonlítása valóban az alvásra fordított időmennyiség csökkenését mutatja. Azonban mind az összehasonlításban szereplő időmennyiség, mind az 1973-as és 1978-as időmérleg-felvételünk a hallgatók napi 8 órát meghaladó alvását tükrözik. A tényleges csökkenés „érzését” fokozza, hogy a hallgató később tér nyugovóra, mint a középiskolás, de számos esetben később is kel fel.

A tevékenységszerkezet elemei változására vonatkozó kérdések – a megkérdezettek véleménye alapján – az időmérleg-felvételek megállapításait támasztják alá. A hallgatók leginkább a szorgalmi- és vizsgaidőszak, azaz az egész tanév kötelezettségeire fordított időmennyiség megnövekedését érzékelik. A kikérdezést megelőző, azaz egy átlag hét munkájára fordított többlet munkaidőt már valamivel kevesebben közölték. Persze egy átlag hét munkájával kapcsolatban találunk mind a növekedés, mind a csökkenés irányába mutató extrém példákat. A felsőfokú képzés keretei lehetőséget adnak a formális követelmények teljesítésén túl fennmaradó munkaidő, de a rendelkezésre álló időalap autonóm megszervezésére is. Elképzelhető és a hallgatók bizonyos aránya meg is valósítja, hogy egy – egy héten csupán a tanrendben előírt kötelezettségeinek tesz többé-kevésbé maradéktalanul eleget, fennmaradó időalapjában pedig valamely vezető- és egyéb szabadidő tevékenységei háttérbe szorítják a tanulmányi munka különböző aktivitásait. Találunk ellentétes elfoglaltságokkal terhelt hetet is, amikor valamilyen sürgős tanulmányi elfoglaltság: szeminárium- vagy évfolyam-dolgozat írása, nagy terjedelmű, határidős kötelező olvasmány jegyzetelése a szabadidő tevékenységeket szorítja ki az időalapból.

A hét tanulmányi elfoglaltságokra fordított munkaidejében a hallgatók inkább az otthoni tanulásra és ezzel kapcsolatos aktivitásokra fordított időmennyiség növekedését érzélik, és ennél valamivel kevésbé a tanrendi elfoglaltságokra felhasznált idővolumen kiterjedését. A szabadidő megnövekedése vagy csökkenése – véleményünk szerint – ingadozó. A hallgatónak általában kevesebb a szabadideje, mint a diáknak, de a többlet vagy a csökkent mennyiségű szabadidő a kérdéses héten általában a tanulmányokra fordított munkaidőtől függ.

A hallgatók nehezen szokják meg, és vannak, akik az államvizsgáig zavarónak tartják, hogy a felsőfokú képzés sajátosságából eredő munkajellegű kötelezettségeiknek nem egy időblokkban tesznek eleget. Egy-egy napon a munkaidő és a szabadidő többször is váltja egymást. *A középiskolás*

évekhez képest az egyetemista időgazdálkodása kevésbé szervezett, saját kárán kell megtanulnia annak beosztását, racionális felhasználását.

A tevékenységszerkezet elemeinek változásai évfolyam, tanult szak és részben nem szerinti specifikusságot mutatnak. Azaz a változás mértéke, annak érzékelése és megítélése leginkább a kar szerint változik. Amikor általában a hallgatóról beszélünk, emlékeznünk kell arra, hogy az elsőévesek, de részben a másodévesek is az életmód változásának átmeneti szakaszát élik át. Adataink azt mutatják, hogy a lányok nagyobb időfelhasználással, nehezebben sajátítják el a hallgatói életmód számos elemét. A felsőoktatás feltételeihez való adaptációt legalább olyan mértékben befolyásolja a szülők lakóhelyének az ország település struktúráis hálózatában elfoglalt helye, mint iskolai végzettségük és foglalkozásuk.

2. Művelődési, szórakozási szokások változása a hallgatók véleménye szerint

A különböző megközelítéssel készült időmérleg-felvételek egyértelműen bizonyítják, hogy a középiskolás évekhez képest csökkent a hallgatók által szabadidő tevékenységekre fordított idő és jelentős mértékben átalakult annak szerkezete is. Elég, ha arra utalunk, hogy a tévézésre és a pénzkereső, alkalmi munkára fordított átlagosan, naponta 1 órával kevesebb idő bizonyos hányada újabb tevékenységek megjelenését, vagy korábban is preferált aktivitások hosszabb ideig tartó gyakorlását teszik lehetővé.

Vizsgálatunk során felhasznált kérdőívünk egyik blokkjával arra kívántunk választ kapni, hogy a megkérdezettek véleménye szerint egyetemi éveik alatt hogyan alakulnak művelődési, szórakozási szokásaik, azaz közvetett módon szabadidő felhasználásukról tájékozódunk.⁸ Érdeklődtünk, hogy az egyetemi városban többfajta művelődési lehetőséget vesznek-e igénybe, és korábbi éveikhez képest több szórakozási alkalmat találnak-e? A tájékozódást művelődési és szórakozási élményeket nyújtó intézmények látogatására (színház, hangverseny, múzeum, tárlat, mozi, klub), társas kapcsolatok ápolására (szűk baráti kör, más neműek társasága, tánc), tömegkommunikációs eszközök igénybevételére (tévézés, rádiózás, önálló tevékenységként, háttérrádiózás; napilapok, folyóiratok olvasása), olvasási kultúrára⁹ (nem kötelező szépirodalom, ismeretterjesztő irodalom olvasása;

⁸ Válaszlehetőségek: 1. több időt fordít, 2. nincs lényeges változás, 3. kevesebb időt használ fel, 4. nem végzi a kérdéses tevékenységet.

⁹ SZENTIRMAI LÁSZLÓ: Egyetemi hallgatók könyvtári tagsága. In: Könyvtárhasználat, könyvtárkép. (Tanulmánygyűjtemény). Bp., 1982. 19-36.

könyvtárlátogatás gyakorisága és az ott felhasznált idő; nem kötelező irodalom jobb megválogatása, könyvvásárlás) és egyéb tevékenységekre (pénzkereső, alkalmi munka, sportolás) vonatkozó kérdések tették lehetővé.

Valamennyi tevékenység részletes tárgyalására nincs alkalmunk, a dolgozat terjedelme ezt nem teszi lehetővé. A válaszlehetőségek helyi értékét (1 – 2 – 3 – 4) figyelembe véve mutatókat készítettünk, amelyek itt és csakis az adott körülmények között történő összehasonlítás keretében lehetőséget adnak a változás irányának – növekedés vagy csökkenés – érzékelésére.

Előre kell bocsájtanunk, hogy táblázatunk nemcsak egynemű, minden fenntartás nélkül összehasonlítható tevékenységeket tartalmaz. Döntő többségük olyan aktivitás, amely napi, heti vagy ritkább rendszerességgel végezhető. Két tevékenység egyben magatartást, ízlést tükröz. Ezek a könyvvásárlás és a nem kötelező irodalom jobb megválasztása, szelektálása.

Táblázatunkban az összehasonlítást elősegítő mutató minél közelebb van az 1-hez, annál nagyobb arány közölte, hogy több időt fordít a tevékenységre, gyakrabban végzi az elfoglaltságot. A 2 körüli érték részben a középiskolás kor időráfordításának szinten maradását jelenti, de inkább azt tükrözi, hogy a növekedés nagyobb mértékű, mint a csökkenés és a nem végzők aránya. A 3-as érték körüli mutató a tevékenységet csökkent gyakorisággal és egyáltalában nem végző hallgatók magas arányát jelenti. A táblázat másik oszlopában azok összesített arányát közöljük, akik az aktivitásra kevesebb időt fordítanak, vagy egyáltalán nem végzik azt.

Középiskolás kor óta legjobban, pozitív irányba változott a könyvvásárlás és a nem kötelező olvasmányok jobb megválogatásának, szelektálásának szokása. A hallgatók átlagosan mintegy 100 kötet körüli saját könyvtárral rendelkeznek. Ennek nagy részét egyetemi éveik alatt vásárolják úgy, hogy vagy rendszeresen félretesznek egy bizonyos összeget könyvvásárlásra, vagy mindig megveszik azt, amire szükségük van. Számos példát tudunk arra vonatkozóan is, hogy a hallgatók azért vállalnak pénzkereső mellék munkát, hogy többek között egy-egy drágább művet megvásároljanak. A könyvvásárlási szokás megváltoztatásának mértéke nem meglepő, ha figyelembe vesszük, hogy a felsőoktatási intézmény székhelyén a hallgató elszakad a különböző nagyságú családi könyvtár biztonságot nyújtó támaszától. A kölcsönzött könyvek, valamint tankönyvei mellett olyan szépirodalmi gyűjtemény bázisára is szüksége van, amelyhez bármikor hozzányúlhat.

A felsőfokú képzés évei alatt – a hallgatók véleménye szerint – csökken a nem kötelező irodalom olvasásának ideje. Időmérleg-adataink nem bizonyítják ezt egyértelműen. Szerintünk sokkal inkább arról van szó, hogy megnövekedett a fiatal látóköre és ezzel igényessége. Ez pedig azzal jár együtt, hogy hallgatóként sokkal ritkábban olvas el minden kezébe kerülő könyvet, hanem akár általános műveltsége jobb megalapozása érdekében,

akár ajánlás alapján jobban megválogatja olvasmányait. Bizonyos könyvek elutasítása, figyelmen kívül hagyása, az hogy nem olvas el minden könyvet, okozhatja a nem kötelező irodalom olvasására fordított idő csökkenésének érzését.

A táblázat első felében elhelyezkedő tevékenységek között legnagyobb mértékű a növekedés vagy a korábbi évek gyakorlatának megfelelő szinten tartása. Ezek az elfoglaltságok mind a felsőfokú képzés körülményeinek megfelelően alakulnak így. A könyvvásárlás és a nem kötelező irodalom nagyobb mértékű szelektálása is. A hallgatók, bár az ifjúsághoz tartoznak, de már fiatal felnőttek. Érthető, hogy legalább minden második hallgató fokozott mértékben keresi és találja meg a másik nemhez tartozó partner társaságát. Emellett részben a szülői ház melegségét pótolja, részben a hallgatói csoporthoz való tartozás tudatát erősíti a szűk baráti kör kialakítása, a kapcsolat ápolása.

A felsőfokú képzés minden szakon megköveteli, hogy az egyetemista tanulmányait a könyvtárak állományára támaszkodva egészítse ki. A hallgatók mintegy fele a felsőoktatási intézmény székhelyén ismerkedik meg a nagy, tudományos könyvtárral, és ezért érthető, hogy a hallgatóság több mint a fele több alkalommal, több időt tölt könyvtárakban, mint középiskolás évei alatt.

A mozilátogatás a hallgatók egyik kedvelt időtöltése, többek között a legkisebb ellenállás elvének eszköze is. T.i. ha a hallgatónak két tanulmányi elfoglaltság között 2–3 óra szabadideje van, fáradt a tanuláshoz, legkönnyebb az időt a moziban eltölteni. Napilapok, nem kötelező szép-irodalom olvasása mellett ez az a tevékenység, amelyet legkisebb arány – 2 % – egyáltalán nem végez.

A tevékenységek változásának összehasonlítása

Tevékenységek	Összehasonlító mutató	Kevesebb időt felhasználók, illetve nem végzők aránya %-ban
1. könyvvásárlás	1.37	9
2. nem kötelező olvasmányok szelektálása	1.39	7
3. másik nemmel való kapcsolat	1.65	14
4. könyvtárlátogatás gyakorisága	1.72	24
5. könyvtárban töltött idő	1.75	24
6. szűk baráti körrel való kapcsolat	1.79	25
7. mozilátogatás	1.82	24

8. folyóirat olvasásának gyakorisága	1.84	26
9. újság olvasásának gyakorisága	1.85	24
10. háttérrádiózás	1.89	29
11. ismeretterjesztő irodalom olvasása	2.08	31
12. tárlatlátogatás	2.14	33
13. klublátogatás	2.16	39
14. táncolás (disco)	2.34	45
15 – 16. nem kötelező szépirodalomra fordított idő	2.38	54
15 – 16. színházlátogatás	2.38	46
17. alkalmi, pénzkereső munka vállalása	2.40	45
18. hangversenylátogatás	2.54	52
19. rádiózás önálló tevékenységként	2.78	69
20. sportolás	2.86	70
21. tévézés	2.99	83

10 hallgató közül több mint 4 fő több időt fordít, gyakrabban olvas napilapokat, folyóiratokat, mint korábbi éveiben, és csak minden 5. megkérdezett csökkentette a sajtótermékek olvasásának idejét. A tömegkommunikációs eszközök igénybevételének két irányú változását figyelhetjük meg. Növekszik az írott információ fogyasztására fordított idő, viszont nagy mértékben csökken a képernyő és az önálló tevékenységként való rádióhallgatás szerepe. Ez utóbbi helyét a háttérrádiózás veszi át.

A táblázat második felében elhelyezkedő tevékenységeket általában a hallgatók – véleményük szerint – kisebb gyakorisággal, kevesebb időráfordítással végzik. Ezek között az elfoglaltságok között több, az általános műveltség alapjait erősítő aktivitás fordul elő és ezért rendkívül sajnálatos, hogy a hallgatók úgy ítélik meg, általában középiskolás éveik óta kevesebb nem kötelező irodalmat olvasnak, ritkábban, vagy egyáltalában nem látogatják a színházat, hangversenytermet, tárlatokat és a művelődési élményt is nyújtó ifjúsági klubot. A csökkenés abszolút mértékéről nincs tudomásunk. Ha például egy hallgató középiskolás korában bérlettel 10 színházi előadást látott egy évadban és hallgató korában csak negyedévenként egyszer ment el, akkor a csökkenés valóban fennáll, de rendszeres színházlátogató maradt. Sokkal inkább figyelemreméltónak tartjuk a művelődési intézményeket egyáltalában nem látogatók magas arányát. Ez pedig a következő: hangverseny 26 %, klub 24 %, színház 16 %, múzeum, tárlat 11 %. Nem biztos, hogy a művelődési intézmények mellőzéseért maradéktalanul a hallgatókat marasztalhatnánk el. Az egyáltalában nem látogatók magas arányának kialakulásában nagyon kis mértékben közrejátszik a rossz időgazdálkodás is, de sokkal inkább az érdektelenség. A hallgatók ezen aránya nem ismeri fel, talán nem is tudatosítja bennük senki, hogy a hallgatói cso-

portnormához hozzátartozik, a felsőoktatási intézményből kikerülve nemcsak szakismeretekkel, hanem széleskörű általános műveltséggel is kell rendelkezniük.

A fiatalok művelődési, szórakozási szokásai közül inkább – de nem maradéktalanul – azok kerülnek előtérbe, azokra fordítanak több időt, amelyeket rendszeresebben végzik, amelyek hozzátartoznak mindennapi életvitelükhöz.

Ha valamelyik tevékenység háttérbe szorul, többnyire pótolja valamelyik másik, részben hasonló aktivitás: rádiózás önálló tevékenységként – háttérrádiózás; tévézés – írott információ; nem kötelező irodalom – szakirodalom; táncolás – másik nemmel való kapcsolat. Sportolásnak nincs helyettesítő tevékenysége. Alkalmi, pénzkereső munkát egyáltalán nem végez a hallgatók kétötöde (ez növeli a mutató helyi értékét), de ennél valamivel nagyobb arány több időt fordít erre a tevékenységre. Ugyancsak nem találunk hasonló elfoglaltságokat, amelyek a művelődési intézmények látogatása helyére lépnének.

***

A középiskolás évek óta bekövetkezett változások számos elemét tudtuk nyomon követni a hallgatói életmódban. Tudjuk, változnak időszükségletükben és szerkezetükben az életmódot befolyásoló tevékenységstruktúra főbb összetevői. Figyelemmel kísérhettünk olyan sajátosságokat is, amelyekről többnyire nem is gondolnánk, hogy a mindennapi életvitel fontos részei. Láttuk, hogy nemcsak a kezdő hallgatót, de felsőbbéves társait is zavarja a hallgatói életmód azon jellegzetessége, amely a rész munkaidő és a rész szabadidő naponta többszöri váltakozásából ered. A művelődési, szórakozási szokások változásának figyelemmel kísérése pedig arra is felhívja figyelmünket, hogy az életmódban bekövetkezett változások nem mindig mutatnak helyes, pozitív irányba. Talán azért is van ez így, mert kutatásunk egyik megállapítása az, hogy *a felsőoktatási intézménybe kerülő hallgató tanácstalan, sokáig egyedül érzi magát*. Nem mindegy, hogy ki áll mellé, vagy kitől kér és fogad el tanácsokat. *Úgy gondoljuk, az új életmód elemek, a mindennapi életvitel elsajátítását sokkal nagyobb mértékben kellene a felsőoktatás és az ifjúsági szervezetek nevelőmunkájának elősegítenie.*

Karácsonyi Béla történeti tárgyú munkássága
Válogatott bibliográfia

- Történelem. Bp. 1946 – 1947. /Jegyzetek a gépipari dolgozók középiskolája számára./**
- Történelem a VIII. osztály számára. Általános iskolai tankönyv. Bp. 1948. 40 – 126.**
- Történelem az általános iskolák VIII. osztálya számára. Bp. 1949², 41 – 130.; 1950³; 1951⁴ [Az 1825 – 1867 közötti időszak feldolgozásai.]**
- Történelem az általános iskolák VII. osztálya számára. Bp. 1952⁵, 86 – 156.; 1953⁶; 1954⁷; 1955⁸; 1956⁹; 1957¹⁰. [Az 1825 – 1849 közötti időszak feldolgozásai.]**
- Történelem az általános iskolák VIII. osztálya számára. Bp. [1952]⁵, 3 – 11.; 1953⁶; 1954⁷; 1955⁸; 1956⁹; 1957¹⁰. [Az 1849 – 1867 közötti időszak feldolgozásai.]**
- Magyar és egyetemes történeti előadások. Jegyzetek a Budapesti Pedagógiai Főiskola hallgatói számára. Bp. 1949 – 1950.**
- Magyarország története a honfoglalástól 1526-ig. Ideiglenes [középiskolai] tankönyv. 1. rész. Bp. 1950. 111.**
- A magyar nép története. 1. rész. 1526-ig. Bp. 1951², 115.**
- A magyar nép története. 1. rész. Középiskolák számára. Bp. [1952]³, 116.; 1953⁴; 1954⁵; 1955⁶; 1956⁷.**
- Az 1514-es parasztháború. Bp. 1950. 28.**
- A magyar parasztháborúk irodalma 1437 – 1514. [Ism.] Századok, 1950. 415 – 419.**
- Magyar történelem az államalapításig. Szeged, 1950 – 1951. 72. /Egyetemi jegyzet./**
- A magyar nép története az Árpád-korban. Szeged, 1950 – 1951. 74. /Egyetemi jegyzet./**
- Magyarország történelme a 14. század elejétől 1526-ig. Szeged, 1950 – 1951. 135.; 1951 – 1952², 198. /Egyetemi jegyzet./**
- Magyarország története a 14. század elejétől 1526-ig. Bp. 1952. 104.; 1952. 198.; 1953², 216.; Bp. 1957. 148.; 1960². /Egyetemi jegyzet./**

- Az 1514. évi magyarországi parasztháború. A marxista – leninista tiszti oktatás anyaga az 1. sz. tanterv szerint tanuló csoportok részére. Bp. 1951. 30.
- A magyar nép története. Rövid áttekintés. Bp. 1951. 7 – 113.; 1953², 9 – 117.; 1954³. [Az 1526-ig terjedő korszak feldolgozása.]
- Az 1514. évi magyarországi parasztháború. Mohács. Előadás a Pártfőiskolán 1952. szeptember 15-én. Bp. 1952. 43.
- A magyar nép története az Árpád-kor végéig. Szeged, 1952. 206. /Egyetemi jegyzet./
- Istoria populurui maghiar. Partea 1. Pana la 1526. Bp. 1953. 144.
- Historija madarskog naroda. 1. Do 1526 god. Bp. 1953. 132.
- A klerikális reakció – a Horthy-fasizmus támasza. 1. 1919 – 1930. Szerk. Balázs Béla. Bp. 1953. 241 – 288.; 306 – 322.
- Horváth János: Árpád-kori latinnyelvű irodalmunk stílusproblémái. [Ism.] Századok, 1955. 6. sz. 955 – 957.
- Hozzászólás Horváth János könyvének vitájához. Irodalomtörténet, 1956. 3. sz. 309 – 321.
- Forradalom és szabadságharc 1848/1849. Bp. 1956. 31.
- A magyar nép története az Árpád-kor végéig. Bp. 1957. 138.; 1958². /Egyetemi jegyzet./
- Október álarcai. Tiszatáj, 1957. szept.
- Provincia és főváros. Tiszatáj, 1958. márc. és ápr.
- Tanulmányok a magyar – lengyel krónikáról. Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica XVI. Szeged, 1964. 63.
- Chronica Hungaro – Polonica. Pars 1. Textus cum varietate lectionum. Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica XXVI. Szeged, 1969. 75.
- (Kristó Gyulával közösen:) Diplomata historiam dominii Matthaei de genere Chak illustrantia. — Oklevelek a Csák-territórium történetéhez. Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica XXXVI. Szeged, 1971. 40.

- A hallgatók bevezetése az önálló tanulmányi munkába és felkészítésük a kutatásra. In: József Attila Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar. Az egyetemi oktató – nevelő munka időszzerű kérdései Karunkon. I. Pályamunkák a Kari Nevelési Programhoz. Szeged, 1974. 41 – 68.
- Néhány kronológiai probléma középkori elbeszélő forrásaink szövegében. In: Középkori kútfőink kritikus kérdései. Szerk. Horváth János és Székely György. Bp. 1974. 213 – 228. /*Memoria saeculorum Hungariae* 1./
- Janus Pannonius és a centralizáció. In: Janus Pannonius. (Tanulmányok.) Szerk. Kardos Tibor és V. Kovács Sándor. Bp. 1975. 93 – 118. /*Memoria saeculorum Hungariae* 2./
- Szemelvények Gellért *Deliberatio*-jából. (Közös fordítás Szegfű Lászlóval.) *Világosság*, 1976. 2. sz. 97 – 99.
- (Szegfű Lászlóval közösen:) Nyugati források. In: Bevezetés a magyar őstörténet forrásaiba. I:2. (Szerk. Hajdú Péter – Kristó Gyula – Róna-Tas András.) Bp. 1976. 169-184.
- Haushalts- und Kaderpolitik in der Universitätsbibliothek Szeged. In: Mittel und Methoden der Leitungstätigkeit in Universitätsbibliotheken. (Arbeiten aus der Universitäts- und Landesbibliothek Sachsen-Anhalt in Halle a.d. Saale, Bd. 21.) Halle – Jena, 1977. [1978]. 57 – 61.
- A magyarországi rendiség történetéhez. In: Fejezetek a régebbi magyar történelemből. Szerk. Makk Ferenc. Bp. 1981. 135 – 166.
- (Szegfű Lászlóval közösen:) Gellért püspök: Elmélkedés a tudós Isingrimus számára a három ifjú himnuszáról. (Negyedik könyv.) In: A magyar középkor irodalma. (Vál. és jegyz. V. Kovács Sándor.) Bp. 1984. 615 – 638.) /*Magyar Remekírók*./